નવે અવતારે

સાત વર્ષ વીતી ગયાં! તે દિવસ કલ્પના નહોતી, પણ આજે જ્યારે એ સાત વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થએલ રસધાર-ધારા પહેલીની પ્રથમ આવૃત્તિ ઉપર દૃષ્ટિ પડે છે ત્યારે પ્રતીતિ થાય છે કે "તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઇ દેખે નહિ!"

એ ડુંગરે ડુંગરાની શિખરમાલામાં મને સાત સાત વર્ષ સુધી વિહાર કરાવનારા અને એની ખીણે ખીણેથી પાંચ રસધારો; 'સોરઠી બહારવટીઆ', 'સોરઠી સંતો' વગેરેના ઢગેઢગ ઇતિહાસ-સાહિત્ય સંઘરાવનારા અનેકમાંથી હું આજ આંગળી ચીંધીને કોને નોખા પાડું? કોનું ઋણ સ્વીકારૂં? સર્વના પ્રેરણહાર શ્રી પ્રભુજીના ખોળામાં જ મારા એ સમગ્ર આભાર-વંદનો ઠલવી આપું છું. પરમાત્મા મારા સર્વ નાના મોટા સહાયકોને, શુભચિંતકોને અને સત્કારકોને આ વંદનો વ્હેંચી આપજો!

સાત વર્ષ પૂર્વે, નહોતી લખાવટની શૈલી, કે નહોતો પૂરો અનુભવ. વિવેકદૃષ્ટિ પણ ઉઘડી નહોતી. છતાં એવી મારી મર્યાદાઓ તરફ જોયા વિના, આત્મશ્રદ્ધાથી ઉભરાતા મારા ભાઇશ્રી અમૃતલાલ શેઠે ઓચીંતો 'રસધાર' ભેટ દેવાનો જાહેર પ્રજાને કોલ દીધો. મારામાં એણે પોતાની ચેતના ફુંકી. મારી અપૂર્ણતાઓને એણે મોટે મને નિભાવી લીધી. પણ ઉતાવળ અતિશય કરવી પડી હતી. તેને પરિણામે પહેલા ભાગનાં લેખન, મુદ્રણ, રૂપરંગ વગેરે બધાં અંગો, આજે તો જોયાં ન જાય તેવાં ફિક્કાં ને કદરૂપ ઉતર્યાં હતાં. વાચકગણ! તમો સહુએ

એ બધી ત્રુટિઓ પ્રત્યે ઘણી ઘણી ધીરજ દાખવી છે. ગુજરાતે મારા દોષો દરગુજર કર્યા છે. એનું ભાન મને નિરંતર રહ્યા કર્યું છે.

એ બધી હુંફને પ્રતાપે જ મારું બલ ટકી શક્યું છે, અને પહેલા ભાગની આ બીજી આવૃત્તિને મેં નવી જ શૈલીએ ફરી વાર લખી કાઢી, જૂનાની ભસ્મમાંથી જાગેલા નવા અવતાર જેવી બનાવવા યત્ન કર્યો છે. પહેલી આવૃત્તિ જાણે કે કદિ હસ્તીમાં જ નહોતી એવું સર્વને માનવા વિનવું છું.

જૂની વાર્તાઓમાં વિગતવાર તો ઘણા ફેરફારો કરી લીધા છે. પરંતુ તે ઉપરાંત એક મોટી ઉથલપાથલ કરવી જરૂરી લાગી છે: 'રાયસિંહજી' તથા 'રાવળ જામ ને જેસો વજીર' એ બન્ને વાર્તાઓ નિરર્થક તેમજ આડમ્બરી જણાવાથી રદ કરી છે. 'ઘા ગોહિલ' તથા 'ગેમલજી ગોહિલ' મારવાડની ઘટનાઓ હોવાથી કાઢી નાખી છે. અને 'હમીરજી ગોહિલ' તથા 'રા નવઘણ' આ પ્રથમ ભાગમાં એની મૂલ્ય–મર્યાદાને અંગે ન સમાઇ શકવાને લીધે રાખી લેવી પડી છે. એ બન્ને કથાઓ તો 'રસધાર–ધારા બીજી'ની જે નવી આવૃત્તિ આવી જ શૈલીએ લખાઇ રહી છે તેમાં દેવાશે. બીજાં જે પરચૂરણ કાવ્યો રહી ગયાં છે તેને પણ 'ધારા બીજી'માં ધરી દેશું.

સાત વર્ષની અંદર આ સંગ્રહોએ કેવળ લોક–હૃદયમાં જ નહિ, પરંતુ સાહિત્યની શિષ્ટ દુનિયામાં, શિક્ષણની નવી રચાતી ચોપડીઓમાં, લેખકોનાં શૈલી–ઘડતરમાં તેમજ વિચાર–ઘડતરમાં જે સ્થાન લીધું છે, તેને લેશ માત્ર અભિમાન કર્યા વિના હું મારા જીવનની ઉચ્ચી [illegible] નવું પ્રોત્સાહન પામું છું.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર
વસંત પંચમી : ૧૯૮૫

સંપાદક

બે બોલ

મુંબઇના કોઇ એક સાક્ષરે એવો નિઃશ્વાસ નાખેલો કે "કાઠિયાવાડ–ગુજરાતની ભૂમિમાં કવિઓને પ્રેરણા સ્ફુરે એવું કશું રહ્યું નથી. એટલે આપણે એ પ્રેરણાની શોધમાં કાશ્મીર જવું પડે છે."

એવું આકરું મેણું પામેલા આ કાઠિયાવાડની–આ સૌરાષ્ટ્રની–પૂરી તો નહિ, પણ બની તેટલી પિછાન આપવાનો 'રસધાર'નો અભિલાષ છે.

સૌરાષ્ટ્રના મર્મભાવો આજે કાંઇ પહેલવહેલા પ્રકાશમાં આવે છે એવું નથી. દસ દસ વરસ થયાં કે કદાચ તેથી યે વધુ સમયથી, 'ગુજરાતી' પત્રના દિવાળીના અંકોમાં સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન કવિતાનો ઝરો ચાલુ જ રહ્યો છે. એનાં બિન્દુઓ ચાખ્યા પછી જ ઘણે ભાગે એ રસ–માધુરીનો વધુ સ્વાદ બીજાઓને લાગ્યો હતો.

ત્યાર પછી "કાઠિયાવાડી જવાહીર" ના પ્રયોજક સદ્ગત ખીમજી વસનજીએ પણ એ પ્રવાહની અંદર પોતાની નાની શી નીક મિલાવી હતી. પણ નવા સાહિત્યના પ્રચંડ વેગમાં તે વખતે આપણો લોકસમુદાય તણાતો હતો. પ્રાચીનતા પ્રત્યે અતિશય અણગમો વ્યાપેલો હતો. 'અસ્મિતા'નો યુગ હજુ નહોતો બેઠો.

ત્યાર પછી બંધુ કહાનજી ધર્મસિંહે 'કાઠિયાવાડી સાહિત્ય' નામના કાઠિયાવાડી દુહાઓના બે સંગ્રહો વાટે એ વ્હેનને જોશ દીધું: કમભાગ્યે એ સુંદર સંગ્રહની અંદર અર્થો સમજાવવાનું રહી ગયું છે.

ત્યાર પછી બંધુ હરગોવીંદ પ્રેમશંકરે "કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ" પ્રગટ કરી. 'ગુજરાતી'માં પ્રસિદ્ધ થયેલી થોડીક વાર્તાઓ ઉપરાંત પોતાની પાસેનો ઘણો સંગ્રહ તેમણે ગુજરાતી આલમને ચરણે ધરી પોતાના અનેક વર્ષોના સાહિત્ય–પરિશ્રમને સફળ કર્યો.

પોરબંદરને તીરેથી પણ સુંદર ને સુવ્યવસ્થિત પ્રયાસ થયો. બંધુ જગજીવન કાલિદાસ પાઠકે "મકરધ્વજવંશી મહીપમાળા" નામના ન્હાનકડા પુસ્તકમાં 'જેઠવા વંશ'ના અતિ પ્રાચીન પૂર્વજોની હકીકતો ઇતિહાસનાં દટાએલાં ખંડેરોમાંથી ખોદી કાઢી, ઘણે સ્પષ્ટ રૂપે પ્રગટ કરી. એ માટીના પડેપડમાં બાઝેલું મનોહર સાહિત્ય સંક્ષેપમાં સાફ કરીને અજવાળે આણ્યું. છતાં જેઠવાઓની અદ્દભૂત પ્રેમ–શૌર્ય કથાઓ હજુ પૂરેપૂરી નથી પ્રગટ થઇ ગઇ; બરડાની બખોલોમાં કૈં કૈં મીઠા ઝરાઓ હજુ સંતાતા સંતાતા વહેતા હશે. એક દિવસ કોઇક ભોમીઓ આપણને એ બતાવશે.

આ 'રસધાર'ની અંદર જરા જૂદો માર્ગ પણ લેવાયો છે. સૌરાષ્ટ્રની કેટલીએક કવિતા કેટલીએક શૌર્યવંત વ્યકિતઓના ઇતિહાસની સાથે આલીંગીને ઉભી છે. એ કવિતાઓ કોઇ નાલાયક પુરૂષોની નથી. ગોહિલકૂળ, જેઠવાકૂળ, ઝાલાકૂળ, અથવા ખાચર ખુમાણ વગેરે નામાંકિત કાઠી કૂળોના એ બધા પુરૂષો મહાન્ હતા. તેઓની જીવન–કથાઓ, વિના કવિતાએ પણ કવિતા સરખી જ રસવતી છે. જ્યાં જ્યાં જીવનની મહત્તા, ત્યાં ત્યાં કવિતા તો સદાય પોતાની મૌન વીણા લઇને બેઠેલી જ હોય છે.

હિમાલયનાં બરફ–શિખરો ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે, અને વિગલિત બનીને ધારારૂપે વ્હેવા લાગતું એ બરફ–શિખર, કદિ ન ગાએલું એવું કલકલ ગાન કરવા લાગે છે; એવી જ રીતે ઇતિહાસની અંદર પણ ચારણનાં કલ્પના–કિરણોનો સ્પર્શ થતાં, એવું જ અદ્દભૂત એક ગાન ઉઠે છે. 'રસધાર'ની અંદર એકલી કલ્પના નથી ગાતી; ઇતિહાસને એ ગવરાવી રહી છે.

દુહાઓનું સાહિત્ય કેટલુંક બહાર આવ્યું છે. પરંતુ ગીતો, કવિતો અને છંદોનું સાહિત્ય હજુ પ્રસિદ્ધિ નથી પામ્યું. એ બધું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો 'સૌરાષ્ટ્ર'નો મનોરથ છે. જ્યાં સુધી આ સંગ્રહ ચાલી શકે ત્યાં સુધી પ્રતિવર્ષ 'રસધાર' દ્વારા એ મનોરથ પાર ઉતારવાની ઉમેદ છે. વાચકો એ સમજીને સત્કાર કરશે, તો એમાંથી પણ રસના ફુવારા જ છૂટશે.

એટની એક જ વાત કહેવાની છે : કે પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રના હાર્દની આ એક પિછાન દેવાનો પરિશ્રમ છે. સૌરાષ્ટ્ર પોતાનાં પાંચ રત્નો વડે જ બીજા પ્રાંતોથી જૂદો પડે છે, અથવા ઉંચો ચડે છે, એમ નથી. સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટતા તો અનેક છે. સૌરાષ્ટ્ર એક– અને એકલો જ છે. સૌરાષ્ટ્ર બે નથી. સૌરાષ્ટ્ર જેટલો જીવતો દેખાય છે, તેથી અનેક ગુણો તો એ દટાએલો પડ્યો છે.

આજથી બરાબર એક વરસ પહેલાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ની અંદર ચાર વાર્તાઓ પ્રગટ થએલી. 'રસધાર'નો ઝરો તે વખતથી શરૂ થયો. એ વાર્તાઓને મળેલા લોક–સત્કારથી જ "રસધાર"ને પુસ્તકાકારે પ્રયોજવા પ્રેરણા થઇ. એ મંગળ મુહૂર્તનું ને પ્રેરણાનું માન લડાળાના વિદ્વાન તેમજ રસજ્ઞ દરબાર શ્રી વાજસૂરવાળાને ઘટે છે. 'ચાંપરાજવાળા' ને 'ભોળો કોત્યાળ' એમની જ કહેલી વાતો છે. કેટલાંએ વાચક–યુગલોની આંખોમાં આંસુ પડાવનાર "આહેરની ઉદારતા" અને "પ્રબળ પાપનું પરિણામ" પણ એમણે જ લખી મોકલેલી એ વાતો છે. 'રસધાર'ના આરા પર એમનું નામ કાયમ અંકાએલું રહેશે.

ત્યાર પછી "આનું નામ તે ધણી" અને "રંગ છે રવાભાઇ રજપુતને" એ બે મહામોલી ભેટ ધરનાર અમારા સ્નેહી ભાઇ પોપટલાલ છગનલાલ વડોદ—(દિવાણી) વાળા છે. સૌરાષ્ટ્રની રજપૂત કોમને માટે પ્રીતિની જે આગ એમના દિલમાં ભરી છે, તેના જ આ બે તણખાઓ ગણી શકાય.

વળા રાજ્યના વિદ્વાન રાજકવિશ્રી કારણભાઇએ 'રાવળ જામ ને જેસા જમાદાર' તથા 'રાયસિંહજી'ની કાવ્યબદ્ધ કિમ્મતી વાતો

સ્વહસ્તે લખી મોકલેલી, અને પોતાની પાસેનો ગીતકવિતાનો મોટો ખજાનો અમારી પાસે ધરી દીધેલો. એમાંથી પણ અમે ઉપયોગ કર્યો છે. એ પ્રૌઢ પ્રવીણ કવિશ્રીને કંઠેથી ગાજતી ચારણી કવિતા સાંભળવી, એ એક અમોલી જીવન–લ્હાણુ છે. એવા કવિઓની આજે સોરાષ્ટ્રમાં ખેંચ છે. જોડકણા જોડનારા ચારણોનો રાફડો ફાટયો છે.

લીંબડીના રાજકવિશ્રી શંકરદાનભાઇ તો સોરાષ્ટ્રની આ પ્રવૃત્તિ પર સદાય ઓછા જ થતા આવ્યા છે. 'રસધાર'ની અશુદ્ધિઓ શુદ્ધ કરવા, તેમજ કેટલીએક વાર્તાઓને લગતું દુહા–કવિત વગેરે સાહિત્ય મેળવી આપવા તેઓશ્રી કાયમ હર્ષભેર આતૂર રહે છે.

અને કાઠીઆવાડની ચારણ–કોમના મુરબ્બી મનાતા એ પ્રખર વૃદ્ધ કવિ શ્રી પીંગળશીભાઇ, જે આજે ભાવનગરના રાજકવિપદને શોભાવી રહ્યા છે, એમની મમતાને તો રસધાર શી રીતે ભૂલે ? કલાકોના કલાક સુધી એમ્રી બેસીને અતિ ધીરજપૂર્વક અને રસભેર એમણે 'રસધાર'ના વહેનનો ખડબચડો માર્ગ સરખો કરી આપ્યો ને પત્રવ્યવહારથી પૂછાવેલી હકીકતોના પણ વિના કંટાળ્યે ખુલાસાઓ મોકલ્યા. 'રા નવઘણ'ની વાર્તા એમની કહેલી છે. 'સેજકજી'ની અંદર યોજાયેલ છંદો પણ એમની જ મધુર કૃતિઓ છે.

"ગોકુળીયું નાનું ગામડીયું" વગેરે મનમોહક પદો રચી કોઇ પુરાણા ભક્ત કવિની ભ્રાંતિ કરાવનાર, ગામડીયાં લોકોને ગાવા માટે ભક્તિભર્યાં ગીતો રચી ગામડે ગામડે ચટક લગાડનાર આ પીંગળશી કવિ સોરાષ્ટ્રમાં એક છે, બે નથી. આશા રાખીએ છીએ કે એમણે જે આપ્યું છે તેની વિશેષ જાણ થાય અને જીવનના આ સંધ્યાકાળે એ કવિ વધુ ને વધુ ભજનો લલકારે.

આ ઉપરાંત કવિ કનરાજે પોતાની પાસેનો આખો સંગ્રહ યોગ્ય ઉપયોગ માટે અમને આપી દીધો, તેમનો ઉપકાર માનવા અમે ચુકી શકતા નથી.

કાઠિયાવાડના ક્ષત્રીઓના કિરીટરૂપ, કેપ્ટન જોરાવરસિંહજીભાઇએ આ રસધારમાં અનેક રીતે સહાય કરી છે. તેનું ઋણ

પણ જેટલા અંશે આથી ચુકવાયું ગણાતું હોય તેટલે અંશે અમે ચુકવવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ.

છેલ્લું, અને વધુ અગત્યનું નામ આવે છે અમારે ત્યાંજ રહી અમારી સાથે કામ કરનાર ગઢવી શ્રી માધવદાનભાઈનું. એક તરફથી અમે 'રસધાર'નું નામ જાહેર કરી નાખ્યું, ત્યાં બીજીજ પ્રભાતે આ ગઢવીનું 'સૌરાષ્ટ્ર'ને દ્વારે અકસ્માત્ આગમન થયું. મોટા કવિઓની પાસે જે વૃત્તાંતો ન મળી શકે, તેવાં કેટલાંક વૃત્તાંતો ભાઈ માધવદાન પોતાની ન્હાનાં ગામોની મુસાફરીમાંથી મેળવી શકેલા છે.

કેટલોએક સંગ્રહ તૈયાર કરેલો પડયો રહ્યો છે. વિશેષ સંશોધન ચાલુ જ છે. આવતે વર્ષે પણ એનો એજ રસ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના પ્રેમીઓને અમે પાવાના છીએ. બેશક, આવતા વર્ષનો સંગ્રહ, વધુ વ્યવસ્થિત, વધુ શુદ્ધ અને વધુ રસભર્યો થવાનો.

તા. ૧૩:૧૦:૨૩ સંપાદક

અનુક્રમ

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

:: ધારા પહેલી ::

અનુક્રમ

રંગ છે રવાભાઈને !

ધરતીનાં અમી અને માણસાઇનાં પાણી હજુ શોષાઇ નહોતાં ગયાં, તે સમયની આ વાત છે. સંવત ઓગણીસ સો અને સોળનો ચૈત્ર મહિનો સોરઠ ઉપર ફુલડે વરસતો હતો. ભાવનગર પંથકના ગોહિલવાડની રસાળી ભોમ આકરા તાપના દિવસોમાં પણ ઉનાળુ જુવાર અને રજકાની લીલી ઓઢણીમાં શીળપની લ્હેર માણતી હતી. કણબીની નાનકડી દીકરીઓ ગાજર, મૂળા કે મગની દૂણી શીંગો ખાતી ખાતી વાડીના કયારા વાળતી અને રાધઝરતે સાદે ગાતી હતી કે

ઝીયા ભાઇના કૂવા કરે ઝીચૂડીયા રે
ઝીયા ભાઇની વાડીયું લેરે જાય
આંબો મોર્યો ને આંબે ફળ ઘણાં રે !

રામનવમીનો રૂડો દિવસ છે. એ મદભરી લીલી સીમમાં માનવીનો ખોલાસ નથી સંભળાતો. ખેડૂતોએ અગતો પાળીને ઘોરીને પોરો દીધો છે, અને પોતે સહુ અપવાસ રહીને ગામના ઠાકરદ્વારામાં રામ-જન્મનો ઉત્સવ કરે છે. આખી સીમ સૂની પડી છે.

એવા મોટા તહેવારને દિવસે પ્રભાતને પહોર એક ફુટતી મૂછોવાળો ઘોડેસ્વાર વરતેજ અને ચિત્રા ગામ વચ્ચેની અમીભરી ભોમ ઉપર પંથ કાપતો ને રાંગમાં ફુલમાળ ઘોડી રમાડતો

ચાલ્યો જાય છે. ટોયાની બ્હીક વિનાના મોરલા લીલા મોલમાં પોતાની જાંબલી ડોકની ભાત્ય પાડતા ચણે છે. વરતેજનાં આંબાવાડીયાંની સાખો ચાંખતી કોયલો ડાળે ડાળે હીંચકે છે. આવું સોને મઢ્યું સવારઃ આવાં ગહેકતાં આંબેરણઃ ઉંચા ધાટા ચાસટીયામાંથી ગળાઇને આવતો મીઠો પવનઃ અને આવાં દેવપંખીના ટૌકારઃ ચૈત્ર મહિનાની આ છલકતી શોભા દેખીને રસીલા ઘોડેસ્વારની આંખો જાણે સુખના ઘેનમાં ઘેરાય છે.

"હાંકે રાખો ભાઇ! હાંકો ઝટ બાપા! જોજો હો, ક્યાંક રામનોમ રસ્તામાં નો કરવી પડે!"

રજપૂતની સાથે ખોરડાં બાંધવાના કાટનાં બે ગાડાં હતાં, તેના હાંકનારને પોતે આમ રજપૂત ટોકતો આવે છે. ગાડાં કડકડતાં ભર્યાં છે. એક ગાડું મુળુ પરમાર નામનો રજપૂત હાંકે છે અને બીજે ગાડે જગો મકવાણો નામનો કોળી બેઠો છે.

વરતેજ અને શિત્રા વચ્ચેના કાળીયા આંબાની નજીક આવે છે ત્યાં રજપૂતે જોયું કે પચીસ ત્રીસ ઉતારૂ ભરીને બીજાં ત્રણ ચાર ગાડાં ચાલ્યાં જાય છે. સ્ત્રીપુરૂષોને આવડો મોટો સંઘ જાતો જોઇને અસ્વારે ઘોડીની લગામ જરા ઢીલી મુકીઃ ચાલ્ય વધારી. પલકવારમાં તો આંબી પણ ગયો.

આઘેથી એણે સંઘને ઓળખ્યો. લાગ્યું કે આ તો આપણા ગામના ગોરધન શેઠ; અને ઓલ્યા રહ્યા એ તો દડવાના ચાંપશી શેઠ.

ત્યાં તો સંઘમાંથી પણ સામો અવાજ આવ્યો : "ઓહો-હોહો! આ તો આપણા રવાભાઇ. આવો બાપુ! આવો! તમે ક્યાંથી? જે સ્વામીનારાયણ!"

"ગોરધનશેઠ, જે સ્વામીનારાયણ! ચાંપશીશેઠ, જે સ્વામીનારાયણ!" રવાભાઇએ જવાબ વાળ્યો; "આપણા ઓરડા ચણાય છે તે એના સારૂ કાટ લેવા હું ભાવનગર ગયો હતો."

"ઠીક થયું, ઠીક." એ ત્રણ શેઠીયા બોલ્યા: "અમે સૌ ભાવનગર કારજ ઉપર ગયા હતા ત્યાંથી આજ ઘેર જઇએ છીએ. સાથે પાંચ સાત હજારનું જોખમ છે. સારૂં થયું કે તમારો ઘર સુધીનો સંગાથ થયો."

"હા, ભલે! જો એમ હોય તો આપણે સૌ સાથે ચાલશું. પરંતુ મારે હવે હોંશીઆરી રાખવી પડશે." એમ કહી રવાભાઇએ પોતાના કાટનાં ગાડાં આગળ કર્યાં, વચમાં વાણિયાનાં ગાડાં રાખ્યાં, અને પોતે ઘોડેસ્વાર થઇ પાછળ ચાલ્યા.

નદીનો લાંબો પટ વટાવીને સામે કાંઠે ચડ્યા ત્યારે એકાએક રવાભાઇએ જોયું કે કાળીયે આંબેથી બે હથીઆરબંધ સિંધી લોકો પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવે છે. એને જોઇને રવાભાઇએ પૂછ્યું "કાં ભાઇઓ! તમે ક્યાં જાઓ છો!"

સિંધીઓ બોલ્યા "આ સરહદનો અમારો જુબો છે. કોઇ વટેમાર્ગુ સાથે જરજોખમ હોય તો અમારે તેઓની રક્ષા માટે સાથે ચાલવું એવો દરબારી હુકમ છે."

આવો જવાબ મળ્યા છતાં રવાભાઇને શંકા તો રહી ગઇ. "તેમ હોય તો ભલે; પણ અમને તમારી જરૂર નથી. કારણ, હું રાજપુત-ગીરાશીયો છું અને સાથે છું, માટે તમે તમારે ખુશીથી પાછા વળો."

પણ સૌ વાણિયાએ બોલ્યા કે "એક કરતાં બે ભલા; માટે રવાભાઇ બાપુ! ભલેને ઇ યે સાથે આવે."

રવાભાઇએ વધુ આગ્રહ ન કર્યો અને સૌ રસાલાએ આગળ ચાલવા માંડ્યું.

રવાભાઇ કાઠિયાવાડમાં આવેલા પચ્છેગામના દેવાણી ભાયાત વડોદ (દેવાણી)ના ભાગદાર હતા; અને ગોરધનશેઠ તથા તેમના ભાઇઓ તેમની વસ્તી હતા. સૌ ભાવનગરથી આવતાં કાળીઆ આંબા આગળ સાથે થયા હતા.

રોંઢો હલ્યો અને સાંજ નમવા માંડી હતી ત્યારે ચોગઠ અને ડભાળીઆ ગામ વચ્ચે ડાણીસર નદી ઉતરીને સૌ સામે કાંઠે ચડયા. તે જ સમયે રવાભાઇની ચકોર અને વ્હેમીલી આંખોએ બીજા બે શસ્ત્રધારી પુરૂષોને રસ્તા વચ્ચે બેઠેલા જોયા. પ્રથમથી જ આ રજપૂત ચારે તરફ નજર ફેરવતો હોંશીઆરીથી ચાલતો હતો, એમાં પોતે માર્ગમાં બેઠેલા શસ્ત્રધારી પુરૂષોને જોઇ આડી અવળી નજર ફેરવી. ત્યાં તો દૂરથી આડે માર્ગે બીજા બે શસ્ત્રધારી પુરૂષોને પણ પોતાની તરફ આવતા જોયા. એક તો પ્રથમથી જ સાથે ચાલતા બે હથીયારબંધ માણસો વિષે એને વહેમ હતો જ; અને તેમાં આ બધો મેળ જોઇ એને ખાત્રી થઇ કે આ સાથે ચાલનાર શસ્ત્રધારીઓ જુંબેદાર નથી, પણ આ વાણિયાઓ ઉપર હેરૂ છે. ધીંગાણું કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે એમ ધારીને પોતાની ભેટ કસી, તરવારની કોટી છોડી, હોંશીઆર થઇ, શું થાય છે તે જોતા રવાભાઇ ચુપચાપ આગળ ચાલ્યા.

આડે માર્ગેથી આવતા બે હથીઆરધારીઓ આગળ બેઠેલા બે આદમી સાથે ભળી ગયા અને ચારે જણાએ—જેવાં ગાડાં ઢૂકડાં આવ્યાં તેવાજ રસ્તા વચ્ચે ઉભા રહી પડકારો કરીને ગાડાં ઉભાં રખાવ્યાં અને કહ્યું: "અમને આમાં અફીણ હોવાનો શક છે; માટે આ ગાડાંઓની જડતી લેવા દ્યો."

ગાડાં અટકયાં એટલે રવાભાઇ તો ચેતી ગયા. પોતે ઘોડી ઉપરથી ઉતરી, પોતાના બન્ને ગાડાવાળાને સાથે લઇને આગળ આવ્યા અને જડતીને બ્હાને ગાડાં અટકાવ્યાનું જાણી આગળ ઉભેલા શસ્ત્રધારીઓને નરમાશથી કહ્યું : "ભાઇઓ ! આગળના ગામે દરબારી પટેલની રૂબરૂ તમે ખુશીથી તપાસ કરજો; પરંતુ આમ વગડામાં અંતરીઆળ જડતી ન હોય. માટે કોરે ખસો અને ગાડાં હાલવા દ્યો."

આટલું કહેતાં જુંબેદાર તરીકે સાથે ચાલતા બે માણસો માયલો એક બોલ્યો: "દરબાર ! તમારા કાટનાં ગાડાંની જડતી

નથી લેવી; માટે તમે તમારાં ગાડાં હાંકીને હાલતા થાઓ; અને આ બીજાં ગાડાંઓની જડ્તી તો લેવી જ પડશે.”

રવાભાઇ આ પ્રપંચ પામી ગયા. સાથે ચાલતા બન્ને આદમી જુંબેદાર નહિ પરંતુ આ લૂંટારૂ ટોળીમાંના જ માણસો છે એમ ખાત્રી થઇ ચૂકી. પોતે બોલ્યાઃ “ભાઇઓ ! આ બધાંય ગાડાં મારાં છે. કાટનાં ગાડાં કાંઇ નોખાં નથી. તમારી મતલબ હું જાણી ચૂકયો છું. પણ ભાવનગરની જમણી ભૂજા ભા દેવાજીનું નામ તમે જાણો છો ને? તેનો હું વારસદાર છું. મારા દેહમાં પ્રાણ હશે, ત્યાં સુધી તમારી ઇચ્છા પૂરી નહિ જ પડે. મારા કુળની ખાનદાની અને શૂરવીરતાની શાખ ઉપર આ સૌએ મારો સાથ કર્યો છે. એટલે મારે તો આંહી ખપી ગયે જ છૂટકો છે. માટે હજી હું હાથ જોડીને કહું છું કે ભાઇઓ ! જાળવો, અમને જવા દો. આજે રામનવમી છે; મારા મ્હોમાં નકોરડો અપવાસ છે; નાહક મારા જીવને કલેશ થશે. માટે કોરે ખસી જાઓ !”

લુંટારાઓએ એક બીજાની સામું જોયું. પોતાની સિંધી ભાષામાં એવું કાંઇ બોલ્યા કે “આટલા બધામાં ફક્ત આ એક જ છે.” એટલામાં એક જણે દરબાર ઉપર ખેરના ધોકાનો છૂટ્ટો ઘા કર્યો; પણ સમયસૂચકતા વાપરી, એ ઘા ચૂકાવી, રવાભાઇ પોતાના સાથીઓ તરફ બોલ્યાઃ “ભાઇઓ ! હું એકલો છું; વળી ઉપવાસી છું; દુશ્મનો વધારે છે. તમે ફક્ત મારી પીઠ સંભાળજો. બાકી તો સ્વામીનારાયણ સહાય કરશે.” એટલું બોલીને રવાભાઇએ તલવાર ખેંચી.

વાણિયા તો સૌ બીકથી દૂર ખસી ગયા; સાથેના રજપૂતમાંથી ય રજપુતાઇની રજ ઉડી ગઇ. પણ જગો કોળી હાથમાં મોટું આડું લઇને દુશ્મનના ઘા ઝીલતો રવાભાઇની પીઠ પાછળ આવી ઉભો. આ બધું એક પળમાં બની ગયું.

ધોકાનો ઘા ખાલી જવાથી લુંટારાઓ વધારે ખીજાયા; અને રવાભાઇ હજી તો તૈયારીમાં હતા ત્યાં તો દુશ્મનોમાંથી

એક જોરથી રવાભાઇ ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો. રવાભાઇ જરા પાછળ હઠી ઘા ચૂકાવવા ગયા ત્યાં તો હાથના જમણા કાંડા ઉપર બીજો સખ્ત ઘા પડયો.

એક તો પોતાને નકોરડો ઉપવાસ હતો; તેમાં પાછા હઠતાં ઠેસ આવી અને ઉપરથી ઘા પડયો; એટલે રજપૂતનું શરીર લથડયું અને લથડતા શરીર ઉપર દુશ્મને તરતજ લાગ જોઇ બીજો ઘા કર્યો. પરંતુ ઘણી જ ચપળતાથી એ ઘા ચૂકાવી, પડતાં પડતાં, રવાભાઇએ જોરથી તરવારનો લેખણવઢ ઘા કરી એકને જમીનદોસ્ત કર્યો અને પોતે પાછા ઉભા થઇ ગયા. એટલામાં બીજા દુશ્મને માથા ઉપર તરવારનો ઘા કર્યો, તે પોતાને માથામાં વાગ્યો; પરંતુ તરવારના એક જ ઘાથી એ દુશ્મનને તો પોતે ઠાર કર્યો. આમ એક ઠાર થયો અને એક સખ્ત જોખમાયો; એટલે બાકીના દુશ્મનો નાહિમ્મત થઇ ગયા અને બન્ને લાશો ઉપાડીને જીવ લઇ નાઠા.*

રવાભાઇના પીઠના કેટલાક ઘા તો જગા કોળીએ 'આડા' ઉપર ઝીલી લીધા હતા. તોયે વાંસામાં તથા હાથે એમ એ ત્રણ ઘા અને માથામાં એક સખ્ત ઘા લાગેલા જ; છતાં રણે ચડેલો રાજપૂત હાથમાં ખુલી તરવારે દુશ્મનોની પાછળ દોડયો. ત્યાં તો વાણિયાઓ વગેરેએ દોડીને દરબારને પકડી લીધા. કેટલીક વારે માંડમાંડ શૂરવીરતાનો ઉભરો શાન્ત થયો ત્યારે જ માથાના ઘા વાગ્યાની રવાભાઇને ખબર પડી.

રવાભાઇ સ્વામીનારાયણના પાકા ભક્ત હતા. પોતે જાણ્યું કે હું હમણાં જ બેભાન થઇ જઇશ. એટલે તૂર્તજ સૌને કહી દીધેલું કે "મારા પ્રાણ જાય તો ભલે; પણ મને મારા ભાઇઓ દવા તરીકે દારૂ પાય તો પાવા દેશો નહિ."

---

* ચોર લુંટારાઓને, પોતે કોણ હતા તે ઓળખાઇ ન જાય તેટલા માટે પોતાના મરનાર સાથીઓનાં મુડદાં ઉપાડીને જ ભાગવું પડે. માટે જ તેઓ પોતાના વધુ માણસોને મરવા ન આપતાં ભાગી નીકળે છે.

બધા ઘા ઠર્યા એટલે રવાભાઇ બેશુદ્ધ થવા લાગ્યા. એક ગાડુ. ખાલી કરાવી રવાભાઇને ગાડામાં લઇ સૌ ધીમે ધીમે ઘર તરફ રવાના થયા.

મોડી રાત્રે સૌ વડોદ આવી પહોંચ્યા : રવાભાઇની માતાને દીકરો ઘવાયાની ખબર પડી; માતાએ મોઢામાંથી દુઃખનો એક સુંકારો ન કાઢયો. પણ એણે તો એટલું જ કહ્યું :

"મારા દીકરાનું ગમે તે થાય, પણ મારી વસ્તીના જાન-માલનું રક્ષણ થયું એટલે મારો રવોભા જીવતો છે એમજ હું સમજું છું. અને મારી તો આજ રામનામ સુધરી."

આ શૂરવીરતાના સમાચાર તરત જ ભાવનગર મહારાજ જશવંતસિંહજીને મળી ગયા. તેમણે ખાસ વડોદ કહેવરાવ્યું કે "રવાભાઇ સાજા થાય ને માથે પાણી નાખો ત્યારે અમને ખબર આપજો." બે માસ પડદે રહ્યા પછી રવાભાઇને માથે પાણી નાખવામાં આવ્યું, ત્યારે મહારાજાએ સોનાની મૂઠની તરવાર તથા સોનેરી શેલું ભેટ મોકલ્યાં; ભારે શાબાશી આપી; શૂરવી-રતાની કદર કરી.

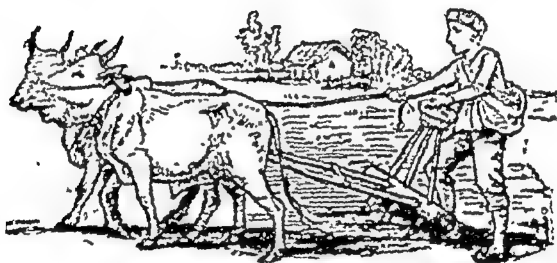
× × × × ×

આજથી થોડા વખત પહેલાં ભાલ પ્રદેશના એક ગામમાં ચોરે દાયરો મળ્યો હતો. નવાબખાં જમાદાર નામનો એક વૃદ્ધ સિંધી ત્યાં મ્હેમાન તરિકે આવેલો. જમાદાર દાયરાઓમાં બેસવાવાળા એટલે અફીણના બંધાણી હતા. ચોરે કસુંબો નીકળ્યોઃ જમાદારે કસુંબો લેતા પહેલાં આંગળાંથી છાંટા નાખી, **"રંગ છે રવાભાઇ રાજપૂતને"** એમ રંગ આપી કસુંબો લીધો. સૌ દાયરાને કૌતૂક થયું; સૌએ પૂછ્યું કે "રવાભાઇ કોણ?" જમા-દારે ઉપરના ધીંગાણાની વાત કરી :

"ભાવનગર રાજના ભાલ પંથકનો હું જમાદાર હતો. રાજ્યનું ભરણું ભરવા ભાવનગર ગયો હતો. ત્યાં કેટલાક વાણિ-

ચાઓ પાંચ સાત હજારના જોખમ સાથે નીકળવાની બાતમી મળવાથી મારી બુદ્ધિ બગડી. અમે ૭ જણાની ટોળીએ તેમનું હેરૂ લીધું. બે જણા વાણિયા સાથે જુંબેદાર તરિકે ચાલ્યા અને બીજા આગળ ચાલ્યા. કાળીસર નદી પાસે અમે ભેટો કર્યો અને પછી ધીંગાણું જામ્યું. એ ધીગાણામાં મેં નજરે જોયું કે ખરો રાજપુત તો એક રવોભાઇ ! ત્યારથી હું રવાભાઇ રાજપૂતને રંગ આપ્યા પછી જ કસુંબો પીઉં છું. અને અલ્લાહ પાસે મારા ગુનાહની તોબા પોકારૂં છું."

આ વાત બન્યાને આજે ૬૩ વર્ષ થયાં છે.

જટો હલકારો

આ ચલા ધણીની ઘરનારી સમી શોકભરી સાંજ નમતી હતી. આવતા જન્મની આશા જેવો કોઇ કોઇ તારલો તબકતો હતો. અંધારીઆના દિવસો હતા.

એવી નમતી સાંજને ટાણે, આંબલા ગામના ચોરા ઉપર ઠાકરની આરતીની વાટ જોવાય છે. નાનાં નાનાં, અરધાં નાગાંપૂગાં છોકરાંની ઠઠ જામી પડી છે. કોઇના હાથમાં ચાંદા જેવી ચળકતી, કાંસાની ઝાલરો ઝૂલે છે; ને કોઇ મોટાં નગારાં ઉપર દાંડીનો ઘા કરવાની વાટ જુવે છે. સાકરની અક્કેક ગાંગડી, ટોપરાની બબ્બે કરચો અને તુળસીના પાનની સુગંધવાળા મીઠા ચરણામૃતની અક્કેક અંજળી વ્હેંચાશે તેની આશાએ આ ભોલકાં નાચી રહ્યાં છે. બાવાજીએ હજી ઠાકરદ્વારાનું બારણું ઉઘાડ્યું નથી. કૂવાને કાંઠે બાવોજી સ્નાન કરે છે.

મોટેરાઓ પણ ધાવણાં છોકરાંને તેડી આરતીની વાટે ચોરાની કોર ઉપર બેઠા છે. કોઇ બોલતું નથી. અંતર આપો-આપ ઉંડાં જાય એવી સાંજ નમે છે.

"આજ તો સંધ્યા જરાય ખીલી નથી." એક જણે, જાણે સંધ્યા ન ખીલવી એ મોટું દુઃખ હોય તેવે સાદે હળવેથી સંભળાવ્યું.

"દસ્યુંજ જાણે પડી ગઇ છે." બીજાએ અફસોસમાં ઉમેરો કર્યો.

"કળજૂગ ! કળજૂગ ! રત્યું હવે કળજૂગમાં કોળતી નથી ભાઇ ! કયાંથી કોળે ?" ત્રીજો બોલ્યો.

"ને ઠાકોરની મૂર્તિનું મુખારવંદ પણ હમણાં કેવી ઝાંખપ બતાવે છે ! દસ વરસ ઉપર તો શું તેજ કરતું !" ચોથે કહ્યું.

ચોરામાં ધીરે સાદે ને અધમીંચી આંખે બુઢ્ઢાઓ આવી વાતે વળગ્યા છે, તે ટાણે આંબલા ગામની બજાર સોંસરવાં બે માનવી ચાલ્યાં આવે છે : આગળ આદમી ને પાછળ અસ્ત્રી છે : આદમીની ભેટમાં તલવાર અને હાથમાં લાકડી છે; અસ્રીના માથા ઉપર મોટું એક પોટકું છે પુરૂષ તો એકદમ વર્તાય તેવો નહોતો, પણ રજપૂતાણી એના પગની ગતિ ઉપરથી ને ઘેરદાર લેંગાને લપેટેલ ઓઢણા ઉપરથી અછતી ન રહી.

રજપૂતે પોતે જ્યારે દાયરાને રામ રામ ન કર્યા. ત્યારે ગામ-લોકોને લાગ્યું કે કોઇ અજાણ્યા પંથકનો વટેમાર્ગુ હશે. દાયરે એને ટપાર્યો કે "બા રામરામ!"

"રામ !" તોછડો જવાબ દઇને મુસાફર ઝટપટ આગળ ચાલ્યો. પાછળ પોતાની પેનીઓ ઢાંકતી ગરાસણી ચાલી જાય છે.

એક બીજાના મ્હોં સામે જોઇને દાયરાનાં માણસોએ સાદ કર્યો "અરે ઠાકોર, આમ કેટલેક જાવું છે ?"

"આધેરાક." જવાબ મળ્યો.

"તો તો ભાઇ, આંહી જ રાત રોકાઇ જાવને ?"

"કાં ? કેમ તાણ કરવી પડે છે બા ?" મુસાફરે વ્હેમાઇને અવાજ તપાસ્યો.

"બીજું તો કાંઇ નહિ, પણ અસૂર ઘણું થઇ ગયું છે, ને વળી ભેળાં બાઇ માણસ છે. તો અંધારાનું ઠાલું જોખમ શીદ ખેડવું ? વળી આંહી ભાણે ખપતી વાત છે : સહુ ભાઇયું છીએ. માટે રોકાઇ જાવ ભા !"

તોરીલા મુસાફરની તોછડાઈએ મરજાદ મૂકી: એણે જવાબ દીધો કે "બાવડાંનું બળ માપીને જ મુસાફરી કરૂં છું, ઠાકોરો ! મરદોને વળી અસૂર કેવાં? હજી તો કોઈ વડીગો દેખ્યો નથી."

તાણ કરનારા ગામલોકોનાં મ્હોં ઝંખવાણાં પડી ગયાં. કોઈએ કહ્યું કે "ઠીક! મરવા દો એને."

રજપૂત ને રજપૂતાણી ચાલી નીકળ્યાં.

વગડા વચ્ચે ચાલ્યાં જાય છે; દિવસ આથમી ગયો છે; આઘે આઘેથી ઠાકરની આરતીના રણકાર સંભળાય છે. ભૂતાવળો નાચવા નીકળી હોય એમ દૂર દૂરનાં ગામડાંનાં ઝુંડમાં દીવા તબકવા લાગ્યા. અંધારે જાણે કાંઈક દેખતાં હોય, અને વાચા વાપરીને એ દીઠેલાંની વાત સમજાવવા મથતાં હોય, તેમ પાદરનાં કુતરાં ભસી રહ્યાં છે.

મુસાફરોએ ઓચીંતા પછવાડે ઘુઘરીઓના અવાજ સાંભળ્યા. બાઈ પાછળ નજર કરે ત્યાં સણોસરાનો હલકારો માથે ટપાલની થેલી મુકી, હાથમાં ઘુઘરીયાળું ભાલું લઈને અડબુથ જેવો ચાલ્યો આવે છે. ખંભામાં નવી સજાવેલી, ફાટેલા મ્યાનવાળી તરવાર ટીંગાય છે. દુનિયાના શુભ અશુભનો પોટલો માથે ઉપાડીને જટો હલકારો ચાલી નીકળ્યો છે. કેટલાયે પરદેશે ગયેલા દીકરાની ડોશીઓ અને કેટલાય દરિયો ખેડતા ધણીઓની ધણીઆણીઓ મહિને છ મહિને કાગળના કટકાની વાટ જોતી જાગતી હશે, એવી સમજથી નહિ પણ મોડું થશે તો પગાર કપાશે એવી બ્હીકથી જટો હલકારો દોડ્યો જાય છે. ભાલાના ઘૂઘરા એની અંધારી એકાંતના ભેરૂબંધ બન્યા છે.

જોતજોતામાં જટો પછવાડે ચાલતી રજપુતાણીની લગોલગ થઈ ગયો. બેય જણાંને પૂછપરછ થઈ. બાઈનું પીયર સણોસરામાં હતું, એટલે જટાને સણોસરેથી આવતો જોઈને માવતરના સમાચાર પૂછવા લાગી. પીયરને ગામથી આવનારો અજાણ્યો પુરૂષ પણ સ્ત્રીજાતને મન સગા ભાઈ જેવો લાગે છે. વાત કરતાં કરતાં બેય જણાં સાથે ચાલવા લાગ્યાં.

રજપૂત થોડા કદમ મોઢા આગળ ચાલતો હતો. રજપુતાણીને જરા છેટી પડેલી જોઇને એણે પછવાડે જોયું. પરપુરૂષ સાથે વાતો કરતી સ્ત્રીને બે ચાર આકરાં વેણ કહી ધમકાવી નાખી.

"બાઇએ કહ્યું. "મારા પીયરનો હલકારો છે, મારો ભાઇ છે."

"હવે ભાળ્યો તારો ભાઇ, છાનીમાની ચાલી આવ ! અને મારાજ ! તમે પણ જરા માણસ ઓળખતા જાઓ !" એમ કહીને રજપુતે જટાને તડકાવ્યો.

"ભલે બાપા !" એમ કહીને જટાએ પોતાનો વેગ ધીરો પાડયો. એક ખેતરવાનું છેટું રાખીને જટો ચાલવા લાગ્યો.

જ્યાં રજપૂત જોડલું આઘેરાક ન્હેરામાં ઉતરે છે, ત્યાં તો એક સામટા બાર જણાએ પડકારો કર્યો, કે "ખબરદાર, તરવાર નાખી દેજે ! "

રજપૂતના મ્હોંમાંથી બેચાર ગાળો નીકળી ગઇ ; પણ મ્યાનમાંથી તરવાર ન નીકળી શકી. વાટ જોઇને બેઠેલા આંબલા ગામના બાર કોળીઓએ આવીને એને રાંઢવાથી બાંધ્યો; બાંધીને દૂર ગબડાવી દીધો.

" એ બાઇ, ઘરેણાં ઉતારવા માંડ. " લૂંટારાએ બાઇને કહ્યું.

અનાથ રજપૂતાણીએ અંગ ઉપરથી એક એક દાગીનો કાઢવાનું શરૂ કર્યું. એના હાથ, પગ, છાતી વગેરે અંગો ઉઘાડાં પડવા લાગ્યાં. એની ઘાટીલી, નમણી કાયાએ કોળીઓની આંખોમાં કામના ભડકા જગાવ્યા. જુવાન કોળીઓએ પહેલાં તો જીભની મશ્કરી શરૂ કરી; બાઇ શાંત રહી; પણ જ્યારે કોળીઓ એના અંગને ચાળો કરવા નજીક આવવા લાગ્યા, ત્યારે ઝેરીલી નાગણીની જેમ ફુંફાડો મારીને રજપૂતાણી ખડી થઇ ગઇ.

"અલ્યા, પછાડો એ સતીની પૂંછડીને. " કોળીઓએ અવાજ કર્યો.

અંધારામાં બાઇએ આકાશ સામે જોયું, ત્યાં જટાના ઘુઘરા ઘમકયા. " એ જટાભાઇ !" બાઇએ ચીસ પાડી, " દોડજે ! "

"ખબરદાર એલા! કોણ છે ત્યાં!" એવો પડકારો કરતો જટો તરવાર ખેંચીને જઇ પહોંચ્યો. બાર કોળી લાકડી લઇને જટા ઉપર તૂટી પડ્યા. જટે તરવાર ચલાવી. સાત કોળીના પ્રાણ લીધા. પોતાને માથે લાકડીઓનો મે વરસે છે, પણ જટાને એ ઘડીએ ઘા કળાયા નહિ. બાઇએ ખૂમરાણ કરી મૂક્યું. બીકથી બાકીના કોળી ભાગી છૂટયા. તે પછી જટો તમ્મર ખાઇને પડ્યો.

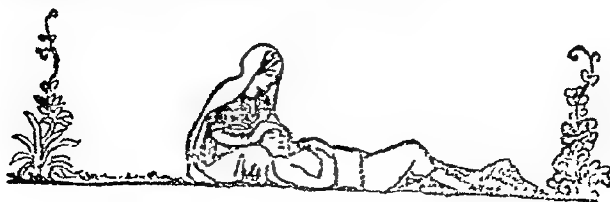
બાઇએ જઇને પોતાના ધણીને છોડ્યો; ઉઠીને તરત રજપૂત કહે છે કે "હાલો ત્યારે."

"હાલશે ક્યાં? બાયલા! શરમ નથી થાતી? પાંચ ડગલાં હારે હાલનારો ઓલ્યો બ્રાહ્મણ ઘડીકની ઓળખાણે મારા શિયળ સાટે મરેલો પડ્યો છે; અને તું મારા ભવ બધાનો ભેરૂ—તને જીવતર મીઠું થઇ પડ્યું! જા ઠાકોર તારે માર્ગે. હવે આપણા—કાગ ને હંસના સંગાથ ક્યાંથી હોય? હવે તો આ મારા ઉગારનાર બ્રાહ્મણની ચિતામાં જ હું સોડ્ય તાણીશ."

"તારા જેવી કૈંક મળી રહેશે." કહીને ધણી ચાલી નીકળ્યો.

જટાના શબને ખોળામાં ધરીને રજપૂતાણી પરોડીયા સુધી અંધારામાં ભયંકર વગડે બેઠી રહી. પ્રભાતે આજુબાજુથી લાકડાં વીણી લાવીને ચિતા ખડકી, શબને ખોળામાં લઇ પોતે ચડી બેઠી; દા પ્રગટાવ્યો. બન્ને જણા બળીને ખાખ થયાં. પછી કાયર ભાયડાની સતી સ્ત્રી જેવી શોકાતુર સાંજ જ્યારે નમવા માંડી ત્યારે ચિતાના અંગારા ધીરી ધીરી જ્યોતે ઝબૂકતા હતા.

આંબલા અને રામધરી વચ્ચેના એ ન્હેરામાં આજ પણ જટાનો પાળીઓ ને સતીનો પંજો હયાત છે.

વલીમામદ આરબ

"જમાદાર સા'બ, ચલો રોટી ખાવા."

"નહિ, હમ ખાયા."

"ચલો ચલો, જે બટકું ભાવે તે, મેરા ગળાથ."

"નહિ નહિ, હમ અબી ખાયા."

ત્રણ ગામને ત્રિભેટે, આછે પાણીએ ઝૂલતી એક નાની વાવ હતી. એ વાવને માથે માના ખોળા જેવી ઘટા પાથરીને એક જૂનો વડલો ઉભો હતો. એક દિવસ ઉનાળાને બપોરે એ હરિયાળા દેવઝાડની છાંયડીમાં, વાવને ઓટે બે જણા બેઠા હતાઃ એક આરબ ને બીજો વાણીઓ. ભાથાનો ડબરો ઉઘાડીને ટીમણ કરવા બેઠેલો ડાહ્યો વાણીઓ એ આરબને ઢેબરાં ખાવા સોગંદ દઇ દઇને બોલાવે છે તેનું એક કારણ છે. એક તો કાંટીઆ વર્ણથી સદાય ડરીને ચાલનાર ગામડીઓ વેપારી એને ખવરાવી પીવરાવી કે સોપારીનો ઝીણો ભૂકો આપી દોસ્તી બાંધી લ્યેઃ અને બીજું આજે આ શેઠ લાઠી ગામે પોતાના દીકરાની વહુને દાગીના ચડાવવા ગયેલા, ત્યાંથી વેવાઇની સાથે કાંઇક તકરાર થવાથી ઘરાણાંનો ડબો ભેળો લઇને પાછા વળેલા છે. તેથી માર્ગે આવા હથીઆરબંધ સંગાથીનો ઓથ જરૂરનો હતો. એટલે જ વાણીએ પોતાના, પોતાના દીકરાના અને આરબના અલ્લાના સોગંદ આપી આપીને આખરે ચાઉસને બે ઢેબરાં ખવરાવ્યે જ છૂટકો કર્યો.

રેઢિો ઢળવા લાગ્યો એટલે આરબે એક ખંભે હમાચો કરતેખીને બીજે ખંભે લાંબી લાંબી નાળવાળી બંદૂક લટકાવી. જટામરના જમૈયા સરખા કરીને કસકસી ભેટ બાંધી. દંતીએ દાઢી આણુળીને નીચે ઉતર્યો. વાણીઆએ પણ ઘોડી ઉપર ખલતો એ ધલીને તંગ તાણ્યો.

આરબે સવાલ કર્યો "કાં સેઠ, ક્યાં સુધી જાવું છે?"

"ખોપાળા સુધી."

"મારો પણ એજ મારગ છે. ચાલો."

ચાઉસ અમરેલીની નોકરીમાંથી કમી થઇને વડોદરે રોટીની ગોત કરવા જાતો હતો. બેય જણા ચાલતા થયા તે વખતે એને ઓસાણ આવવાથી એણે પૂછ્યું "કાં સેઠ, કાંઇ જોખમ તો પાસે નથી ને?"

"ના રે બાપુ! અમે તે જોખમ રાખીએ? પંડો પંડ જ છું."

આરબે ફરી કહ્યું: "સેઠ, છુપાવશો નહિ. હોય તો મ્હારા હાથમાં સોંપી દેજો; નીકર જાન ગુમાવશો."

"તમારા ગળે હાથ જમાદાર, કાંઇ નથી."

શેઠના ખડીઆમાં ડાબલો હતો. ને ડાબલામાં બે ત્રણ હજાર રૂપીઆનું ઘરેણું હતું.

બન્ને આગળ ચાલ્યા. આકડીઆ અને દેરડી વચ્ચેના લાંબા ગાળામાં આવે, ત્યાં તો ગીગા શિયાળ નામનો એક નામીચો કોળી પોતાના અઢાર જુવાનોને લઇને ઓડા બાંધી ઉભેલો છે.

આ જમદૂતોને દુરથી આવતા જોતાં જ શેઠના રામ રમી ગયા; એનો સાદ ફાટી ગયો. એનાથી બોલી જવાયું કે

"મારી નાખ્યા ચાઉસ! હવે શું કરશું?"

"કેમ! આપણી પાસે શું છે તે લૂંટશે?"

"ચાઉસ, મારી પાસે પાંચ હજારના દાગીના છે."

"હન્ટ બનીયા ! ખોટું બોલ્યો હતો કે ? લાવ હવે, ડબો કાઢીને જલ્દી મને આપી દે, નહિ તો આ કોળીઓ તારો જાન લેશે."

વાણિયાએ ડબરો કાઢીને આરબના હાથમાં દીધો. આ બન્યું તે સામે આવનાર કોળીઓએ નજરોનજર જોયું, અને છેટેથી બૂમ પાડી કે "એ ચાઉસ, રહેવા દે રહેવા, નહિ તો તું નવાણીઓ કૂટાઇ ગયો જાણજે."

"સેઠ," ચાઉસે વાણિયાને કહ્યું: "હવે તું તારે ઘોડી હાંકી મૂક. જા, તારી ઝીંદગી બચાવ, મને એકને મરવા દે."

વાણિયે ઘોડી હાંકી મૂકી. એને કોળીઓએ ન રોકયો. એ તો આરબને જ ઘેરી વળ્યા. અને હાકલ કરી કે "એલા ચાઉસ, હાથે કરીને મરવા માટે ડબરો લીધો કે ?"

ચાઉસ કહે, "હમ ઉસકા અનાજ ખાયા."

"અરે અનાજ હમણાં નીકળી જશે, ઝટ ડબરો છોડ !"

"નહિ. ઉસકા અનાજ ખાયા."

"અરે ચાઉસ, ઘેરે છોકરાં વાટય જોઇ રે'શે."

"નહિ, ઉસકા અનાજ ખાયા."

ચાઉસે બીજું એક વેણ પણ ન કહ્યું. એને તો બસ એક જ ધુન હતી કે "ઉસકા અનાજ ખાયા."

કોળીઓએ ચાઉસનો પીછો લીધો, પણ ચાઉસની નજીક જવાની કોઇની હિંમત ન ચાલી; કારણ કે ચાઉસના હાથમાં દારૂગોળો ભરેલી બંદુક હતી. કોળીઓને ખબર હતી કે આરબની બંદુક જો છૂટે તો કદિ ખાલી ન જાય.

હમાચામાં દાગીનાનો ડબરો છે, હાથમાં બંદુક છે, અને આરબ ઝપાટાભેર રસ્તો કાપતો જાય છે. આઘે આઘે કોળીઓ ચાલ્યા આવે છે; જરા નજીક આવીને તીર કામઠાં ખેંચીને તીરનો વરસાદ વરસાવે છે; આરબ એ ખૂતેલાં તીરને પોતાનાં શરી-

રમાંથી ખેંચી, ભાંગી, ફેંકી દેતો જાય છે, કોળીઓને બંદુકની કાળી નાળ બતાવી ડરાવતો જાય છે, એટલે ડરીને કોળીઓ દૂર રહી જાય અને આરબ રસ્તો કાપતો જાય છે.

પણ આરબ શા માટે બંદુકનો ભડાકો કરતો નથી? કારણ કે એ ભરેલી દારૂગોળી સિવાય, બીજી વખત અવાજ કરવાનું એની પાસે કાંઈ સાધન નથી. માટે જ ફક્ત ડરાવીને એ પોતાનો બચાવ કરે છે.

ત્યાં તો આફ્રીઆ ગામની લગોલગ આવી પહોંચ્યા. કોળીઓએ જાણ્યું કે આરબ જોતજોતામાં ગામની અંદર પેસી જશે. ગીગા સિયાળનો જુવાન ભાણેજ બોલી ઉઠ્યો "અરે શરમ છે! બાર બાર જણાની વચ્ચેથી આરબ ડબરો લઈને જાશે? ભૂંડા લાગશો! બાયડીઉને મોઢાં શું બતાવશો?"

એ વેણ સાંભળતાં તો કોળીઓ આરબ પર ધસ્યા. આરબે ગોળી છોડી. ગીગાના ભાણેજની ખોપરી વીંધી, લોહીમાં ન્હાઈ ધોઈને સનસનાટ કરતી ગોળી ચાલી ગઈ. એ તો આરબની ગોળી હતી!

પણ આરબ પરવારી બેઠો; અને કોળીઓ એના પર તૂટી પડ્યા; આરબના હાથમાં રહ્યો કેવળ એક જમૈયો. સાત કોળીઓને એણે એકલાએ જમૈયાથી સૂવાડ્યા. ત્યાં તો ગામ નજીક આવી ગયું. ગીગો અને એના જીવતા સાથીઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

લોહીમાં તરબોળ આરબ ધીરે ધીરે ડગલાં માંડે છે: એની આંખો પર લોહીના થર બાઝી ગયાં છે: શરીરમાંથી લોહી ટપકી રહ્યું છે: એને રસ્તો દેખાતો નથી: ચાલતો ચાલતો એ સીતાપુરી નદીને કાંઠે ઉતર્યો અને એક વીરડા ઉપર લોહીવાળું મોઢું ધોવા બેઠો.

નદીને સામે કાંઠે આઈ જાનબાઈની જગ્યાના ઓટા ઉપર ગામના ગરાસદાર ચારણ વીકાભાઈ બેઠેલા, એની નજર પડી કે કોઈ લોહીલોહાણ, જખમી આદમી પાણી પીવા બેઠો છે.

વીકાભાઇ એની પાસે આવ્યો, ત્યાં તો એ અજાણ્યા માણસનો પગરવ સાંભળીને અંધ બની ગયેલો આરબ બે હાથે પોતાનો હમાચો દબાવી બુમ પાડી ઉઠયો કે "ચોર! ચોર!"

વીકાભાઇએ આરબને ટાઢો પાડયો. એનું શરીર સાફ કર્યું. ઘેર લઇ ગયા, પડદે રાખ્યો, હોશીઆર વાણંદને બોલાવી જખમો પર ટેભા લેવરાવ્યા અને પોતે માના જણ્યા ભાઇ જેવી બરદાસ કરવા લાગ્યા.

વળતે જ દિવસે ગીગો શિયાળ પોતાના ત્રીસ માણસોને લઇ આવી પહોંચ્યો, વીકાભાઇને કહેવરાવ્યું કે "મારો ચોર સોંપી આપો; નહિ તો ગામની ચારે પાસ કાંટાના ગળીઆ મૂકી હું ગામ સળગાવી દઇશ."

વીકાભાઇ કહે "ગીગા, શરણે આવેલાને ન સોંપાય, હું ચારણીનું દૂધ ધાવ્યો છું. હું દેવીપૂતર."

ગીગો કહે "મારા ગામને પાદર મારા ભાણેજની ચેહ બળે છે; એ જુવાન ભાણેજના મારનારને હું એજ ચિતામાં બાળું ત્યારે જ મને ઠારક થાય તેમ છે. માટે છોડી દ્યો. નીકર તમારી આબરૂ નહિ રહે."

વીકાભાઇના સાઠ રબારી હાથમાં લાકડી લઇને ઉભા થઇ ગયા અને ગીગાને હાકલ કરી કે "તો હવે ગીગલા! થઇ જા માટી. અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી આશરે આવેલાને તું એમ લઇ જઇશ!"

ગામ આખું ગરજી ઉઠયું. ગીગો લજવાઇને પાછો ચાલ્યો ગયો.

૨

દિવસ ગયા. આરબને આરામ થયો. પણ સૂતાં કે બેસતાં આરબ પોતાનો હમાચો છોડતો નથી. આરામ થયે એણે વીકાભાઇની રજા માગી.

વીકાભાઇએ પૂછ્યું "ચાઉસ ! રસ્તામાં વાપરવાની કાંઇ ખરચી છે કે ?"

ઓળખેલો ચાઉસ ફક્ત એટલું જ બોલ્યો કે "નહિ."

વીકાભાઇએ ખરચી બંધાવી. આરબે આજીજી કરી કે "વીકાભાઇ, ખોપાળા સુધી મને મૂકવા આવો."

વીકાભાઇ સમજ્યા કે આરબ ગીગા શિયાળથી ડરીને આવી માગણી કરે છે. બન્ને જણા ખોપાળે પહોંચ્યા. આરબના મનમાં તો મુંઝવણ જામી હતી. દાગીનાવાળા વાણીઆનું નામ એને યાદ નહોતું આવતું. અને પારકી થાપણ એને હવે સાપના ભારે સમાન થઇ પડી હતી. ધણીને ઘરાણું પહોંચાડ્યા પહેલાં એને નીંદર આવે તેમ નહોતું.

ત્યાં તો ખોપાળાની બજારમાં એણે એ દાગીનાના માલિક વાણિયાને દીઠો. દોડીને એણે પેલો દાગીનાનો ડબરો વાણીઆના હાથમાં મૂકી કહ્યું, "સેઠ, આ તમારા દાગીના જલ્દી ગણી લ્યો."

વીકાભાઇની તાજ્જુબીનો પાર ન રહ્યો. એ પૂછે છે કે "અરે ચાઉસ ! આટલી બધી મુડી બગલમાં હતી તોયે કેમ કહેતા હતા કે પાસે કાંઇ નથી ?"

આરબે ઉત્તર દીધો કે "એ તો પારકી થાપણ."

વીકાભાઇ બોલ્યા "રંગ છે તારી જનેતાને ચાઉસ !"

એને સમજાયું કે આરબે પોતાને ખાતર નહિ, પણ આ પારકાં માલને ખાતર ધીંગાણું ખેડ્યું હતું. એણે શેઠને બધી વાત કહી સંભળાવી. જેની સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી એ દાગીના મળવાથી શેઠને અંતરે આનંદ રતો નહોતો. એણે આરબને બક્ષીસ આપવા માંડી—રૂપીઆ પાંચ આરબે રૂપીઆ માથે ચડાવીને પાછા વાણીઆના હાથમાં ધરી દીધા.

શેઠની પીઠ પર એક ખાસડાનો-ઘા કરીને ભીકાભાઇ બોલ્યા: "કમજાત ! વ્યાજના ખાનારા તારા પાંચ હજારના દાગીના બચાવવા મરવા જનારને પાંચ રૂપરડી આપતાં તું શરમાતો નથી ?"

× × ×

આરબ વડોદરે પહોંચી ગયો. એના અંતરમાં ભીકાભાઇનું નામ રમતું રહ્યું. આરબનો બચ્ચો ઉપકાર ન ભૂલે !

૩

વડોદરાના મહારાજા ફતેહસિંહરાવના દરબારમાં આરબ નોકરી કરે છે. એમ થતાં એક વખત મહારાજાના એક વણિક મિત્ર પોતાની સ્ત્રીને પરગામ તેડવા ગયા, તેની સાથે એજ આરબને મોકલવામાં આવ્યો.

શેઠશેઠાણી રથ જોડીને વડોદરા તરફ આવ્યાં આવે છે. બપોરને વખતે એક વાવ આવી ત્યાં શેઠાણીનો રથ છૂટ્યો છે. શેઠ વ્હેલા વડોદરે પહોંચવા માટે આગળ ચડી ગયા છે.

શેઠાણીએ આરબને કહ્યું "ભાઇ, વાવમાં જઇને પાણી લઇ આવો ને !"

ચોપાસ સૂનકારભરી સીમ જોઇને ચાઉસે જવાબ દીધો, "અમ્મા, રથ છોડીને તો હું નહિ જાઉં !"

"અરે ચાઉસ, ગાંડા છો ? એટલી વારમાં આંહી કોણ આવી ચડે છે ?"

અચકાતે હૈયે ઝાડને થડે બંદુક ટેકવી આરબ પાણી ભરવા વાવમાં ઉતર્યો. બહાર આવીને જ્યાં જુએ ત્યાં ન મળે બંદુક કે ન મળે શેઠાણી. હેબતાઇ ગયેલા ગાડા-ખેડુએ આંગળી બતાવીને કહ્યું "એ જાય ઉંટ ઉપર ચડેલા બે સંધીઓ-બંદુકને અને શેઠાણીને બેયને લઇને."

વાવના પથ્થર પર આરબ માથું પટકવા ને ચીસો પાડવા લાગ્યો. પણ બંદૂક વિના એનો ઇલાજ નથી રહ્યો. એવામાં ઓચીંતો ઘોડી ઉપર ચડીને એક રજપૂત નીકળ્યો. રજપૂતે આરબને આક્રંદ કરતો જોયો, વાત સાંભળી, ઘોડી ઉપરથી ઉતરીને રજપૂતે કહ્યું: "આ લે ચાઉસ, તાકાત હોય તો ઉપાડ આ બંદુક, ચડી જા મારી ઘોડી પર; પછી વિધાતા જે કરે તે ખરું."

વીજળીના ઝબકારાને વેગે આરબે ઘોડી પર છલંગ મારી, હાથમાં બંદુક લીધી અને ઘોડી મારી મૂકી. જોતજોતામાં સંધીના ઉંટની પાછળ આરબની ઘોડીના ડાબલા ગાજ્યા.

ઉંટ ઉપર એક સંધી મોખરે બેઠો છે: એક પછવાડેના કાઠામાં બેઠો છે: અને વચ્ચે બેસાડેલાં છે શેઠાણીને. આરબ મુંઝાયો. એ શી રીતે ગોળી છોડે! પાછલાને ગોળી મારતાં શેઠાણી પણ વીંધાઇ જાય તેવું હતું. આરબ મુંઝાય છે.

પાછલા દુશ્મનના હાથમાં પણ આરબવાળી ભરેલી બંદુક તૈયાર છે. એણે મોખરેના સ્વારને કહ્યું: "ઉંટને જરાક આડો કર, એટલે આ વાંસે વયા આવનાર ઘોડેસ્વારને હું પૂરો કરૂં."

જેમ ઉંટ આડો ફર્યો તેમ તો સનનન કરતી આરબની અણચૂક ગોળી છૂટી; છૂટયા ભેળો તો મોખરેનો હાંકનાર પડયો. બીજી ગોળી ઉંટ ઉપર—અને ઉંટ પડયો. ત્રીજી ગોળીએ પછવાડેનો સંધી ઠાર થયો. શેઠાણીને અને શેઠાણીના પચીસ હજારના દાગીનાને બચાવીને આરબ પાછો વળ્યો.

૪

બહાદૂર આરબ હવે તો મહારાજાનો અંગરક્ષક બન્યો છે; બહુ બોલવાની એને આદત નથી; નીચું જોઇને જ એ હાલે ચાલે છે.

ફરી એકવાર એના શૌર્યનું પારખું થયું. એણે એક દિવસ મહારાજાને શિકાર ખેલતાં સિંહના પંજામાંથી ઉગારી લીધા. ત્યારથી એ મહારાજાના સૈન્યમાં મોટો હોદ્દેદાર બન્યો છે.

પેશકશી ઉઘરાવવા માટે મહારાજા પોતે સોરઠમાં વરસો વરસ મોટી ફોજ લઈને આવે છે. આ વખતે એ ફોજનો સેનાપતિ એ બુઢ્ઢો આરબ હતો. દરેક દરેક રાજમાં જો મહારાજા સરકાર જાય તો વસ્તીને તેમજ તે રાજને હાડમારીની હદ ન રહે; એટલે રાજાઓ પોતે જ સીધા દોર થઈને સામે પગલે ચાલી, ખંડણી ભરી આવતા. આ વખતે ગાયકવાડના ડેરા તંબુ લીંબડી મુકામે તણાયા છે.

બુઢ્ઢા આરબના મગજમાં હરદમ એક માનવી તરવરી રહ્યો છે—એનો જીવનદાતા વીકાભાઈ. પણ એ નામ આરબ ભૂલી ગયો છે: ગામનું નામ પણ યાદ નથી; 'ઇકડી', 'ઇકડી' કરે છે. એના મનમાં હતું કે જો ભેટો થાય તો એ જીવનદાતાનું થોડુંક કરજ ચૂકાવું.

એક દિવસ રાજાઓની કચેરી ગાયકવાડના તંબુમાં ભરાયલી છે : ઝરીયાની ચાકળા પર આરબનું આસન છે: પણ આરબ ઉઠીને બહાર ગયેલ તેવામાં વીકાભાઈ તંબુમાં આવી પહોંચ્યો, આવી વીકાભાઈએ તો પેલા આરબની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર ઝકાવ્યું.

જોતાં જ મહારાજા ફતેહસિંહરાવની આંખ ફાટી રહી. ત્યાં તો આરબ અંદર આવ્યો. આઘેથી જોતાં જ વીકાભાઈને ઓળખ્યા.

"ઓ મારા જીવનદાતા ! મારા બાપ!" કરતો દોડીને આરબ વીકાભાઈના ચરણમાં ઢળી પડ્યો. મહારાજાને તમામ વૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યા.

મહારાજાએ જાહેર કર્યું કે "રાજા સાહેબો ! આ વીકાભાઈ જેના હામી (જામીન) થાય, તેની પેશકશી અમે ખમશું."

ત્યારથી પ્રત્યેક રાજમાં વીકાભાઈને અનહદ આદરમાન મળવા લાગ્યાં. નાણાંનો પણ તોટો ન રહ્યો. આજ એની ત્રીજી પેઢી આકડીયાના અરધ ભાગનો ભોગવટો કરે છે. આ લગભગ સંવત ૧૯૧૫ની વાત છે.

ગરાસણી

"જો મા ભાઇ! આ દીકરીને આજ એને સાસરે મૂકવા જાવાં છે. તમે સાથે જશો ને?"

"ના દરબાર, ત્રણ ટકાનું યે જ્યાં જોખમ ન હોય ત્યાં મારું વળાવું ન હોય; ગેમાનું વળાવું તો પાંચ પચીસ હજારના દાગીના હોય એવા ગામતરામાં જ દીપે. જાઓ, બીજા સેપારડાં ઘણાં છે."

ઢોલીએ સૂતો સૂતો હોકાની ઘુંટ લેતાં લેતાં આવો જવાબ દેનાર આ ગેમો કારડીઓ રજપૂત હતો. ગોહિલવાડ પંથકના પચ્છેગામની અંદર આવા ૪૦–૫૦ કારડીઆઓ ગરાશીઆનો પગાર ખાતા હતા. જ્યારે વળાવે (ગામતરામાં સાથે) જવું હોય, ત્યારે પસાયતા તરીકે એ બધા પાસેથી કામ લેવાતું. પણ બધા કારડીઆની અંદર ગેમો ભારી જબ્બર હતો. જે ગાડાની સાથે ગેમો વોળાવીઓ બનીને ચાલે, એ ગાડાને પડખે કોઇ લૂંટારો ચડી શકે નહિ. જેવા તેવાને તો ગેમો ઉપર મુજબના તોછડા જવાબો જ આપી દેતો. ગેમાનું વોળાવું કાંઇ છોકરાની રમત નહોતી.

એક દિવસ ગામના બાપુ ખુમાણસંગજી તરફથી ગેમાને તેડું આવ્યું. ખુમાણસંગજીનાં દીકરી રૂપાળીબા ભાલમાં હેબતપર ગામે સાસરવાસ હતાં. ત્યાં એ દીકરીને સીમંત હતું. ખોળો ભરીને તેડી લાવવાનાં હતાં. એક વેલડું, બે છોડીઓ,

મેળો ગેમો, તેમજ બીજો એક કારડીઓ—એ બધાં હેબતપર ગામે બાને તેડવા ચાલ્યાં.

હેબતપરથી પચ્છેગામ આવતાં મોણપુર ગામ સુધી આશરે દસ ગાઉ લાંબુ ખાલનું રણ છે. દિવસે એમાં મુસાફરી થાતી નહોતી. કેમકે પાણી વિના પ્રાણ જાય. એટલે રૂપાળીબાને રાતે જ સોંડાડમાં આવ્યાં. વેલડીમાં રૂપાળીબા અને બે છોકરીઓ બેઠાં. બીજા ગાડામાં ગેમો, એનો બીજો સંગાથી અને પાણીનાં બે માટલાં હતાં. ગાડાં જોડીને તારોડીયાને અંજવાળે બધાં ચાલી નીકળ્યાં. રૂપાળીબાની પાસે એક ડાબલો હતો, એમાં પાંચ હજારના હેમના દાગીના હતા; અંગ ઉપર પણ ઘરેણાંનો શણગાર ભલી ભાત્યે ભર્યો હતો.

ગાડાં ચાલ્યાં એટલે ગેમાને તો જાણે પારણું હીંચોળાતું લાગ્યું. એણે પછેડી ઓઢીને લાંબા પડી ઉંઘવાનું શરૂ કર્યું. ઘોર અંધારામાં એનાં નસ્કોરાં ગાજવા લાગ્યાં. ગાડાવાળાએ એક વાર ટપારી જોયું કે "ગેમાભાઇ, રાત અંધારી છે. ઉંઘવા જેવું નથી હો બાપા! હુશીઆર રહેજો."

ગેમાએ જવાબ દીધો કે "એલા ઓળખ છ તું આ ગેમાને? ગેમો હોય ત્યાં લુંટારા ન ડોકાય. તું તારે સુંગો મરીને ગાડું હાંકયો આવ."

ગેમો નસ્કોરાં ગજાવવા લાગ્યો. નસ્કોરાં ઠેઠ બ્હેનને ગાડે સંભળાણાં. વેલડીનો પડદો ઉઘાડીને રૂપાળીબાએ પણ કહી જોયું કે "ગેમાભાઇ, બાપા, અટાણે સૂવાય નહિ હો."

ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં ગેમો બબડતો હતો કે "હું કોણ? હું ગેમો!"

એમ કરતાં વેળાવદર ગામ વળોટી ગયા. પણ ત્યાંથી દોઢ બે ગાઉ ઉપર એક તળાવડી આવે છે. ગાડાખેડુએ નજર કરી તો આઘેથી એ તળાવડીમાં આગના તણખા ઉડતા દેખાયા.

વ્હેમ આવ્યો કે કોઇક ચકમક ઝેગવે છે. ગેમાને એણે હાકલ કરી, "ગેમા ભાઇ! ગફલત કરવા જેવું નથી હો!"

ગેમાનો તો એક જ જવાબ હતો : "મને ઓળખછ? હું કોણ? હું ગેમો."

ગાડાં તળાવડી નજીક પહોંચ્યાં એટલે ગાડાખેડુને દસ બાર આદમીનું ટોળું દેખાણું. એની છાતી થડકી ઉઠી. ગેમાને એણે ઢંઢોળ્યો, પણ ગેમો કાંઇ ઉઠે? એ કોણ? એ તો ગેમો!

જોત જોતામાં તો અંધારે બાર જણા વેલડું ઘેરીને ઉભા રહ્યા ને પડકારો કર્યો. ગેમો ઝબકીને આંખો ચોળે છે અને હાકલ કરે છે કે "મને ઓળખો છો? હું કોણ? હું ગેમો!" ત્યાં તો એક ડાંગનો ઘા પડયો અને ગેમો જમીનદોસ્ત બન્યો.

એક જણે કહ્યું. "એલા એને ઝટ રણગોળીટો કરી મેલો!"

લૂંટારાઓએ એને બેસાડીને એના હાથપગને એક બંધે બાંધ્યા, પગના ગોઠણ ઉભા કરાવી, પછી ગોઠણ નીચે સોંસરી એક લાકડી નાખી, એક ધક્કો દઇ, દડાની માફક ગબડાવી દીધો. આ ક્રિયાને 'રણગોળીટો કર્યો,' એવું કહેવાય છે. રણગોળીટો એટલે રણનો દડો. આદમી આ રીતે દડા જેવો બની જાય છે.

"કોણ છે વેલ્યમાં! દાગીના ફગાવી દ્યો ઝટ!" લૂંટારાએ ત્રાડ દીધી.

રૂપાળીબાએ વેલડીના પડદા ખોલી નાખ્યા અને બદમાશોએ માગ્યા મુજબ પાંચ હજારના દાગીનાનો ડાબલો આપી દીધો. તારોડીઆના પ્રકાશમાં રૂપાળીબાનાં અંગ ઉપર સોનું ચળકી ઉઠયું.

બદમાશો બોલ્યા કે "ડીલ ઉપરથી ઘરેણું ઉતાર."

બાઇએ બધા ઘરેણાં ઉતાર્યાં; બાકી રહ્યાં માત્ર પગનાં કડલાં.

"કડલાં સોત ઉતાર." બદમાશોએ બૂમ પાડી.

બાઇ વિનવવા લાગ્યાં કે "ભાઇ! આ નરેડીનાં નક્કર કડલાં

છે ને ભીડેલાં છે. વળી હું ભર્યે પેટે છું, મારાથી નહિ ઉઘડે; માટે આટલેથી ખમૈયા કરોને મારા વીરા!"

"સાફાઇ કર મા, ને ઝટ કાઢી દે!"

"ત્યારે લ્યો,, તમે જ કાઢી લ્યો." એમ કહીને રૂપાળીબાએ વેલડીમાં બેઠાં બેઠાં પગ લાંબા કર્યા. પોતાના જંતરડાની મજબૂત દોરીઓ ભરાવીને સામસામા બે કોળીઓ કડલાં ખેંચવા લાગ્યા અને બીજા વાતોમાં રોકાઇ ગયા; કોઇનું ધ્યાન નહોતું.

રૂપાળીબાએ ત્રાંસી નજર નાખી. બીજું કાંઇ તો ન દેખ્યું; પણ ફક્ત ગાડાનાં આડાં (લાકડાના ધોકા) દેખ્યાં. વિચાર કરવાનો તો ત્યાં વખત નહોતો. કામી લૂંટારાઓ એ રજપૂતાણીના શરીરની મશ્કરી કરતા હતા.

રૂપાળીબાએ એક આડું ખેંચ્યું અને નીચે બેસી કડલાં ખોલનારા બે જણની ખોપરી પર અકેકેક ઘા કર્યો. બન્નેની ખોપરી ફાટી ગઇ. બેય જણા ધરતી પર ઢળ્યા, ત્યાં તો ગરાસણીને શૂરાતન ચડી ગયું; આડું લઇને એ કૂદી પડી. દસ માણસોની લાકડી પોતાના અંગ પર પડતી જાય છેઃ માર વાગતાં પોતે ગોઠણભર થઇ જાય છેઃ પાછી ઉઠીને આડાનો ઘા કરે છેઃ એ ઘા! ચંડી રૂપે ઘુમતી એ ક્ષત્રિયાણીનો ઘા! જેના પર પડે છે તેને ફરીવાર ઉઠવા નથી આપતો.

અઢાર વરસની ગર્ભવંતી ગરાસણી લાકડીઓના ઘા અને તરવારોના ઝાટકા ઝીલતી ઘુમે છે એવામાં જે દુશ્મનો પડ્યા તેમાંના એકની તરવાર એના હાથમાં આવી ગઇ છે; એટલે પછી તો જગદમ્બાનું રૂપ પ્રગટ થયું; બચેલા બદમાસો પલાયન કરી ગયા.

ગેમો રણગોળાટો થઇને ઝાંખરામાં પડેલો હતો. બાઇએ કહ્યું કે "છોડી નાખો એ બાયલાને."

છૂટીને ગેમો ચાલ્યો ગયો; મ્હોં ન બતાવી શક્યો; ફરી કોઇ વાર પચ્છેગામમાં ડોકાણો નહિ.

જુવાન ગરાસણીની છાતીમાં શ્વાસની ધમણ ચાલતી હતી; એના અંગે અંગ ઉપરથી લોહી નીતરતું હતું; નેત્રોમાંથી ઝાળો

છૂટતી હતી. હાથમાં લોહીથી તરબોળ તરવાર હતી. કાળી રાતે કોઇ ચંડિકા પ્રગટ થઇ ! વાહ ગરાસણી ! વનનાં ઝાડવાં જોઇ રહ્યાં હતાં.

ગાડામાં બેસવાની એણે ના પાડી. ધીંગાણું કરનાર માનવી બેસી શકે નહિ. એના શરીરમાં શુરાતન ફાટફાટ થાતું હોય છે. ચાહે તેટલા ઘા પડ્યા હોય, પણ એ ગાઉના ગાઉ ચાલી શકે; એનું લોહી શાંતિ પામે નહિ રૂપાળીબા ચંડી રૂપે ગાડાંની પાછળ પાછળ ચોપાસ નજર કરતાં ચાલી નીકળ્યાં.

સવાર પડ્યું ત્યાં મોણપરનું પાદર આવ્યું. એ એમના મામાશ્રી દાદભાનું ગામ હતું. મામાને ખબર મોકલ્યા કે "ઝટ કસુંબો લઇને આવે."

કસુંબો લઇને મામા હાજર થયા. દીકરીને ઝખ્મોની પીડા ન દેખાય માટે કસુંબો લેવરાવ્યો. મામાએ આગ્રહ કર્યો કે "બેટા, આંહી રોકાઇ જાઓ."

"ના. મામા, મારે જલ્દી ઘેરે પહોંચવું છે; માને અને મારા બાપુને મળી લેવું છે."

બ્હેન પચ્છેગામમાં પહોંચે તે પહેલાં તો બ્હેનના ધીંગાણાની વાત પ્રસરી ગઇ હતી. તમામને ચેતાવી દેવામાં આવ્યાં હતાં કે "કોઇ એનાં વખાણ ન કરશો. ઉલટું એને પાછી પાડવા જેવાં વેણ કહેજો, નહિ તો બ્હેનને ચમક ઉપડશે." ચમક ઉપડે એટલે માણસ મરી જાય.

લોહીએ નીતરતાં બ્હેન ઘેરે આવ્યાં. બ્હેનને ઢોલીઆમાં સૂવાડ્યાં; બધાંય ઠપકો દેવા લાગ્યાં કે "બેટા ! બહુ અઘટિત કર્યું. પાંચ હજારનાં ઘરેણાં જાત તો ક્યાં બાપુને ખોટ આવી જાત ?"

"પણ હું શું કરું બાપુ ! મારી આબરૂ પર કોઇ હાથ નાખી શકે ?"

એક પહોરમાં તો એનો જીવ ચાલ્યો ગયો; પણ એનો ઇતિહાસ હજુ આજ સુધી નથી ગયો.

આહિરની ઉદારતા

"આમ તો જુવો આયર!"

"કાં ? શું છે ?"

"આ જોડી તો જુવો ! આ આપણો વિક્રમશી ને વહુ સોનબાઈ. અરે એની એક બીજાની માયા તો નરખો ! મુવું, મને તો આંસુડાં આવી જાય છે."

"આયરાણી ! અતિ હરખઘેલી કાં થઈ જા ? અટાણથી ?

"મને આપણું બાળાપણ સાંભર્યું, આયર !"

ભાદરને કાંઠે નાનું ગામડું છેઃ માગશર મહિનાના શિયાળુ સવારની મીઠી તડકીમાં ડોસો ને ડોસી બેઠાં છે. ફળીઆમાં બે છોકરાં એક વાછડીની કુણી ડોક પંપાળે છે. બેય જણાં ઝાઝું બોલતાં નથી, પણ બેયની આંખો સામસામી હસી રહી છે. બુઢ્ઢાં ધણીધણીયાણી આ બાળકોને જોઈ જોઈ હરખથી ગળગળાં થાય છે.

ડોસાનું નામ વજસી ડોસોઃ ને ડોશીનું નામ છે રાણબાઇઃ જાતનાં આહિર છે. ભાદરકાંઠે ખેડનો ધંધો કરે છે. પૈસે ટકે ને વહેવારે સુખીયાં છે. આધેડ અવસ્થાએ એને એક દીકરો ને દીકરી અવતરેલાં. બીજું કાંઇ સંતાન નહોતું. એટલે બહુ બચ્ચરવાળોના અંતરમાં કદિ ન હોય તેવો આનંદ વજસી અને રાણબાઇનાં હૈયાને જીલકાવતો હતો.

આજે એ અધુરૂં સુખ પૂરૂં થયું હતું. કેમકે દીકરા વીકમસીની નાનકડી વહુ સોનબાઇ પોતાને માવતરથી સાસરે વાડની શેરડી ખાવા આવી હતી. પાંચેક ગાઉ ઉપરના ઢૂકડા ગામડામાં એક આબરૂદાર આહિરને ઘેર વીકમશીનું વેવીશાળ કરેલું હતું. સારે વારપરબે વજશી ડોસા સોનબાઇને તેડાવતા અને થોડા થોડા દિવસો રોકાઇને સોનબાઇ પાછી ચાલી જતી. વીકમશી દસ વરસનો અને સોનબાઇ આઠ વરસનીઃ કળજુગીયો વા વાયો નથી : ભોળાં વરવહુ આઘેથી એક બીજાને જોઇ લેતાં. સામાસામાં મીટ માંડીને ઉભાં રહેતાં. નિરખતાં ધરવ થાતો નહોતો. માયા વધતી જતી હતી. ચાર જમણ રોકાઇને જ્યારે જ્યારે સોનબાઇ માવિતર જાતી, ત્યારે વિકમસી એકલો ભાદર-કાંઠે ભાગી જઇને છાનોમાનો રોયા કરતો. પાછો બીજા પરબની વાટ જોઇને કામે લાગતો. કામ મીઠું થઇ પડતું.

૨

“રૂપી! બોન! તુંને મારે માથે ખરેખરૂં હેત છે?”

“હા, ખરેખરૂં!”

“તો માને અને બાપુને એક વાત કહી આવીશ?”

“શું?”

“કે મારે પરણવું નથીઃ ઠાલા મારા વીવા કેરશો નહિ.”

રૂપી બ્હેન વીકમસીની સામે ટગર ટગર જોઇ રહી : હસી પડી : " લે જા જા, ઢોંગીલા ! એવું તે કહેવાતું હશે ? અમથો તો સોનબાઇ જાય છે તયીં આંસુડાં પાડછ ! "

" રૂપી ! મારી બેન ! ભલી થઇને હસ મા, ને મારૂં એટલું વેણ બાપુને કહી આવ. મારે નથી પરણવું. "

" પણ કાંઇ કારણ ? "

" કારણ કાંઇ નહિ. બસ મારે નથી પરણવું. " એટલું કહેતાં કહેતાં વીકમસીના ડોળા ઉપર જળજળીયાં ફરી વળ્યાં.

" રોઇ શીદ પડયો વીરા ? મારા સમ. બેનના સમ ! ખમા તુંને ભાઇ ! તારા મનમાં શું થાય છે બાપા ? બોલ તો ખરો ? "

એટલું કહીને રૂપી પોતાની ઓઢણીને પાલવડેથી ભાઇનાં આંસુ લૂછવા લાગી. ભાઇનું રોતું રૂપાળું મોઢું બે હાથમાં ઝાલી લીધું. ભાઇના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ પંપાળીને પૂછવા લાગી " મને મરતી દેખ, ભાઇ ! બોલ, શું છે ? સોનબાઇ નથી ગમતી ? એનું કાંઇ હીણું સાંભળ્યું ? "

વીકમસીની આંખોમાં આંસુ વરસ્યાં. બ્હેનનું હૈયું પણ કાંઇ સમજ્યા વગર ભરાઇ આવ્યું.

અઢાર વરસની ભરજોબન અવસ્થાએ પહોંચેલા દીકરાના વિવાહ માંટે બુઢ્ઢો બાપ તૈયારી કરતો હતો અને આ પહેલી છેલી વારનો દીકરો પરણાવવાના હરખ થકી ગાંડીયેલી બની ગયેલ ઘરડી માએ તો આખા ખોરડા ફરતા ઓળીપા, ગારગોરમટી, દળવા ભરડવાં ને ચાકળા ચંદરવાની શોભા વગેરે આદરી દીધું હતું. રૂપીબ્હેન હરતાં ને ફરતાં ભાઇનાં ગીતો જ ગાયા કરતી. એમાં આ બીના બની. ભાઇનો સંદેશો લઇને બ્હેન બાપુ પાસે ગઇ : બોલી "બાપુ ! ભાઇ કહે છે કે નથી પરણવું ! "

" નથી પરણવું ! " ડોસો હસી પડયો.

" સાચે જ બાપુ, હસવા જેવું નથી. ભાઇ રોતો 'તો ! "

ડોસાએ વીકમસીને બોલાવ્યો. હોકાની ઘુંટ લેતાં લેતાં પૂછ્યું "પણ કારણ શું છે?"

વીકમસીની પાંપણ ધરતી ખોતરતી હતી. એનાથી કાંઇ જવાબ દઇ શકાણો નહિ.

"તુંને ઠેકાણું ન ગમતું હોય તો બીજે વેશવાળ કરીએ."

"ના બાપુ, ઇ કારણ નથી."

"ત્યારે શું કારણ છે? હવે તો હું માંડ એકાદ પછેડી ફાડીશ. અને તારી મા પણ ખર્યું પાન ગણાય. અમને અવતાર ધરીને આ પહેલો છેલ્લો એક લ્હાવો તો લેવા દે બાપ! અમારાં મોત સુધરશે."

બાપનું દયામણું મ્હોં દેખીને વીકમસી ઘડીભર પોતાનું દુઃખ વિસર્યો. ચુપ રહીને ચાલ્યો ગયો. બાપે માન્યું કે દીકરો માની ગયો. કોઇને બીજો કશો વ્હેમ ન ગયો. કોઇને સાચી વાતનું ઓસાણ પણ ન ચડ્યું.

લગન થઇ ગયાં. સોળ વર્ષની સોનબાઇ સાસરે આવી. અંતર ફાટું! ફાટું! થતું હતું.

૩

આજ મેળાપની પહેલી રાત હતી : મીઠી ટાઢ : મીઠી સગડી : અને મીઠામાં મીઠી પ્રીતડી : એવી માહ મહિનાની ગળતી રાત હતી : ચોખ્ખા આભમાં ચાંદો ને ચાંદરડાં નીતરતાં હતાં.

એવી માહ મહિનાની રાતને બીજે પહોરે બાપુના પગ દાબીને વીકમસી ઓરડે આવ્યો. પોતે જાણે ચોરી કરી હોય એમ લપાતો લપાતો આવ્યો. ઉભો થઇ રહ્યો. આશાભરી સોનબાઇએ ધણીના મ્હોં ઉપર લગનની પહેલી રાતનાં તેજ દીઠાં નહિ. નાનપણનાં ઉમળકા કોણ જાણે ક્યાં ઉડી ગયા છે! પૂછ્યું :

"કાં આયર ! આ શું થઇ ગયું ?"

વીકમસી ગળગળો થઇ ગયો: થોડીવાર તો વાચા જ ઉઘડી નહિ. હોઠે આવીને વેણ પાછાં કોઠામાં ઉતરી ગયાં.

સોનબાઇ ઢૂકડી આવી. કાંડું ઝાલ્યું.

"તું મને અડીશ મા, આયરાણી ! હું નકામો છું."

"કાં ?"

"હું પુરૂષાતણમાં નથી. માબાપને મેં ઘણી ઘણી ના પાડી'તી. પણ કોઇએ મારૂં કહ્યું માન્યું નહિ. કોઇ મારા પેટની વાત સમજ્યું નહિ."

"તે પણ શું છે ?"

"બીજું તો શું કરૂં ? આણું આવે ત્યાં સુધી તો તારે રોકાવું જ પડશે. પછી માવતર જઇને ખુશીથી બીજે વીવા ગોતી લેજે. મેં તને બહુ દખી કરી. ભાગ્યમાં માંડયું મિથ્યા ન થયું."

આયર એના ભરાઇ આવેલા હૈયાને ખાળી ન શકયો. દડ દડ દડ પાણી પડવા લાગ્યાં.

"અરે અરે આયર ! આમ શીદ બોલો છો ? એથી શું થઇ ગયું ? કાંઇ નહિ. આપણે બે જણાં ભેળાં રહીને હરિ-ભજન કરશું."

સાંભળીને વીકમસીનો ચહેરો ચમકયો. વળી ઝાંખો પડીને બોલ્યો : "ના, ના, તારૂં જીવતર નહિ બગાડું."

"મારૂં જીવતર બગડશે નહિ, સુધરશે. તમારી ભેળી સુખમાં રહીશ. બીજી વાતું મેલી દ્યો."

ખોળામાં માથું લઇને મોવાળા પંપાળનાં પંપાળનાં સ્ત્રીએ પુરૂષને સુવાડી દીધો. વિકાર સંકોડીને પોતે પણ નીંદરમાં ઢળી. કોડીયાના દીવાની જ્યોત બેય જણાંનાં નિર્દોષ મોઢાં ઉપર આખી રાત રમતી હતી.

એવી એવી નવ રાતો વીતી ગઇ. દસમે દિવસે માવંતરને ઘરેથી સોનબાઇનો ભાઇ ગાડું જોડીને બ્હેનને તેડવા આવ્યો. અને એ દસમી રાતે વીકમસીએ સોનબાઇને રજા દીધી: "તું સુખેથી જા. હું રાજીખુશીથી રજા દઉં છું. હઠ કર મા. ઉગ્યો એને આથમતાં વાર લાગશે."

"આયર! ધક્કો દઇને શીદ કાઢો છો? મારે નથી જાવું. તમારી જોડેજ રહેવું છે. મારે બીજું ત્રીજું કાંઇ નથી કરવું."

ધણીના પગ ઝાલીને સોનબાઇ ચોધાર રોઇ પડી. એમ ને એમ આંખ મળી ગઇ. નીંદરમાં ય લવતી હતી કે "નહિ જાઉં! ભેળા રહેવું છે! ભજન કરશું. નહિ જાઉં."

સવારે ઉઠીને, ગાડા સાથે પીયરના કુટુંબની જે કોઇ છોડી આવેલી તેની મારફત પોતાના ભાઇને કહેવરાવ્યું કે "મને તેડી જશો તો મારૂં સારૂં નહિ થાય. મારે લાખ વાતે પણ આવવું નથી. તમે વેળાસર પાછા ચલ્યા જાઓ."

ભાઇને કાંઇ કારણ સમજાણું નહિ. પણ એને લાગ્યું કે આગ્રહ કરીને બ્હેનને તેડી જવાથી ઘરમાં કાંઇક કલેશ થવાનો હશે. એટલે એણે વેવાઇને કહ્યું:

"વજસી પટેલ! મારાથી ભૂલમાં તેડવા અવાઇ ગયું છે. પણ આ તો કમૂરતાં ચાલે છે. એ વાતનું મને ઓસાણ નહોતું. હવે ફરીવાર તેડવા આવીશ."

એટલું કહીને ભાઇએ ગાડું પાછું વાળ્યું.

વજસી ને રાજબાઇ, ડોસોડોસી બેય હવે જગ જીત્યાં હોય એવા સુખના દિવસો વીતાવે છે. સામી ઓસરીએ બેઠાં બેઠાં બેય ડોસલાં પોતાની ડાહી ડમરી દીકરા-વહુના ડીલનો વળાક જોયા કરે છે: પરોડીયે વહુની ઘંટી ફરે છે: સૂરજ ઉગ્યે વહુ વલોણું ઘુમાવે છે, ભેંસો દોવે છે, વાસીદાં વાળી ફળીયું ફુલ રોખું—છીંક આવે તેવું ચોકખું બનાવે છે. મોતી-ઇંઢાણીએ ત્રાંબાળુ હેલ્યનાં બેડાં લઇ આવે છે, ને પાછા

દસ જણાના રોટલા ટીપી નાખે છે: નાની વહુ વિજળી જેવી ઘરમાં ઝબકારા કરી રહી છે. શું એનું ગરવું મોઢું ! સાસુ–સાસરાને હેતનાં જળજળીયાં આવી જાય છે: વાતો કરે છે કે

"હવે તો આયરાણી ! એક વાત મનમાં રહી છે: આ રૂપીને કોઇ સારૂં ઠેકાણું મળી જાય ?"

"એની ફકર આપણે શી પડી છે આયર ? એને ભાઇ જેવો ભાઇ છે. આફરડો રૂપીને ઠેકાણે પાડશે."

"પોતાના સુખમાં બેનનું સુખ વિસરી તો નહિ જાયને ?"

"પણ મારી ચતુર વહુ ક્યાં વિસરવા દે એવી છે ?"

"આયરાણી ! તો ય એક અબળખા રહી જાય છે હો !"

"શી ?"

"આ ખોળો ખાલી છે ઇ નથી ગમતું. કાલુ કાલુ બોલતું હોય, ખોળા ખુંદતું હોય, મૂછ્યું ખેંચતું હોય–એવું ભગવાન આપે એટલે બસ. એવા થોડાક દિ' જોઇને જાયેં એટલે સદ્ગતિ."

"આપશે, આયર ! મારો વાલો ઇ યે આપશે. આપણે માથે વાલાજીની મહેર છે."

સતજુગીયાં વૃદ્ધ ધણીધણીયાણી આશાને તાંતણે જીવ ટીંગાડીને જીવતાં હતાં. એને સાચેલા ભેદની ખબર નહોતી.

૪

ભાદર–કાંઠાની વાડીઓ ગહેકતી હતી: લીલી ઘટામાં ચકલાં માળા નાખતાં હતાં. આઘે આઘે ઉની લૂ વાતી હતી અને તરસ્યાં હરણાં ઝાંઝવાંનાં જળને લોભે દોડ્યાં જતાં હતાં.

વીકમસી સાંતી હાંકતો હાંકતો ઉભો રહી જાય છે: સમજ્યા વગર બળદની રાશને ખેંચી રાખે છે: વિચારે ચડે છે:

"આ સ્ત્રીનાં રૂપગુણને મેં રોળી નાખ્યાં. આવા સોના સોગને માથે મેં ફ્રુચાડો માર્યો. આ બધું મેં શું કરી નાખ્યું?

"માણસોને મેં વાતો કરતાં સાંભળ્યાં છે કે ગુરુસ્થાનવગરના પુરુષે તો સ્ત્રીનાં લૂગડાં પહેરી પાવૈયાના મઠમાં બેસવું જોવે. નહિ તો સાત જન્મારા એવા ને એવા આવે. હું ભાગી જાઉં? આ સ્ત્રી પણ મારા કાંસલામાંથી છૂટીને સુખી થશે. પણ મારા ઓશીયાળાં માબાપનું ને મારી પંખણી બેનનું શું થાશે?"

નિસાસો મૂકીને વીકમસી વળી પાછો સાંતીડે વળગતો. પણ એને ઝંપ નહોતો.

ચાર પાંચ મહિના આમ ચાલ્યું. તેવામાં વજસી ડોસો ગુજરી ગયા. રાણી ડોસી પણ એની પછવાડે ગયાં. હવે વીકમશીનો મારગ મોકળો થયો.

રાતે જ એણે વાત ઉચ્ચારી : "તને ઘણા મહિના થઇ ગયા; માવતર ગઇ નથી. તે દિ તારો ભાઇ બાપડો ઓસવાઇને પાછો ગયેલો. તારાં માવતર પણ કોચવાતાં હશે. માટે રાજીખુશીથી એક આંટો જઇ આવને!"

"હં! તમે મને ફોસલાવો છો. મારે નથી જાવું."

"ના ના, તું વ્હેમા નહિ. લે હું ય ભેળો આવું."

"હા, તો જઇ આવીએ."

ગાડું જોડીને બેય જણાં સાસરે ચાલ્યાં. સોનબાઇનાં માવતરને આજ સોનાનો સૂરજ ઉગ્યા જેવું થયું. પનીઆરીઓનાં ને ચોરે બેઠેલાં માણસોનાં મ્હોંમાં પણ એકજ વાત હતી કે "કાંઇ જોડલી જામી છે! કાંઇ દીનોનાથ ત્રુઠ્યો છે!"

વીકમસીએ પોતાના સાસરાને એકાંતે લઇ જઇને ફોડ પાડ્યો: "મારે નગર જઇ-પાવૈયાના મઠમાં બેસવું છે. હું રાજીખુશીથી છોડું છું. મેં મહાપાપ કર્યું છે: હવે સારૂં ઠેકાણું ગોતીને ઝટ આપી દેજો."

વાત સાંભળીને સોનબાઈનો બાપ સમસમી રહ્યો. એણે પણ સલાહ દીધી કે "સાચું ભાઈ, નગર જઈને કરમ ધોવો. તે વિના ભુંડા અવતારનો આરો નથી."

બાપ બિચારો સોનબાઈના મનની વાત નહોતો જાણતો. એણે માન્યું કે દીકરીનાં દુઃખનો પણ ઉપાય થઈ શકશે. એણેય વાત પેટમાં રાખી લીધી.

બીજે દિવસ વાળુ કરીને સહુ સુઈ ગયાં. પરોણા તરીકે વીકમસીની પથારી તો ફળીમાં જ હતી. ચોમાસાની રાત હતી. મે વરસતો હતો. કોઈ સંચળ સાંભળીને જાગે તેવું નહોતું. એવે ટાણે ગાડું જોડીને વીકમસી છાનોમાનો નીકળી ગયો. ચોમાસાની રાતનાં તમરાં રસ્તાની બેય દસ્યે રોતાં હતાં. નદીનેરાં ખળખળીને દોડતાં, જાણે કોઈક-ખોવાણું હોય એની ગોત કરતાં હતાં.

પ્રભાતે જમાઈની ગોત ચાલી ત્યારે સોનબાઈના બાપે સહુને બધી વાતનો ફોડ પાડયો. સાંભળીને ઘરનાં સહુ નાનાં મોટાએ શ્વાસ હેઠા મેલ્યા. માએ માન્યું કે "મારી પદમણી જેવી દીકરી જીવતા રંડાપામાંથી ઉગરી ગઈ."

આખા ઘરમાં એક સોનબાઈનું જ કાળજું ઘવાણું: મનમાં બહુ પસ્તાવો ઉપડયો: આંહી હું શીદ આવી? અરે મને ભોળવીને ભૂલવાડી ગયો? મને છાની રીતે છેતરી? મારો શો અપરાધ હતો?

છાની છાની નદી કાંઠે ગઈ; છીપર ઉપર બેસીને ખૂબ રોઈ લીધું. હવે કયાં જઈને એને ઝાલું! એવા ઘણા વિચારો કર્યા. પણ લાજની મારી એની જીભ માવતર આગળ ઉપડી નહિ.

થોડા દિવસે ખબર આવ્યા કે વીકમસી તો પોતાની ઘર-સંપત કાકાને સોંપી, રૂપીને સારે ઠેકાણે પરણાવવાની અને સંપત એના કરીયાવરમાં આપવાની ભલામણ દઈ, બેનને ખબર કર્યા વગર ઘોડીએ ચડીને નગરના મઠમાં જઈ પાવૈયો થવા માટે અસ્યો ગયો.

સોનબાઈની રહી સહી આશા પણ હવે કરમાઈ ગઈ. રોઈ રોઈને એ છાની થઈ ગઈ. પણ એને સંસાર સમદર સમો ખારો થઈ પડ્યો. એની આંખ સામેથી એક ઘડી પણ બાપનું મોં અળગું થાતું નથી.

થોડે દિવસે ત્યાંથી દસ બાર ગાઉ દૂરના એક ગામડાના ઘરભંગ થયેલા એક લખમશી નામના આબરૂદાર આહિરનું માગું આવ્યું. બાપે તુર્તજ દીકરીના દુઃખનો અંત આવ્યો સમજી માગું કબુલ કર્યું. માએ દીકરીને પહેરાવી ઓઢાડી સાબદી કરી. ચીહરાં લઈને ગળગળી મા બોલી કે "બાપ! મારાં ફૂલ! હરિની મોટી મેર, તે તારો ભવ બગડતો રહી ગયો."

સોનબાઈનું અંતર વીંધાઈ જાતું હતું. પણ એની છાતી ઉપર જાણે એવો ભાર પડી ગયો કે પોતે કાંઈ બોલી જ ન શકી. નવા ધણીની સાથે નવે ઘેર ચાલી.

૫

શિયાળાના દિવસો છેઃ આભમાંથી ધોળાં ફૂંજડાંએ નીચે ઉતરીને જાણે પાતળી જીભે સંદેશો દીધો કે મે ગયો છે. લ્હાણી પડી ગઈ છેઃ ગામડાં ખાલી થઈને સીમો વસી ગઈ છેઃ ધાનનાં ડુંડાં વઢાઈ રહ્યાં છેઃ નીચાં નમીને મોલ વાઢતાં દાડીયાં વચ્ચે વચ્ચે પોરો ખાવા ઉભાં થાય છે અને દાતરડી ગળે વળગાડી દઈને બીડી ચલમો પીવે છે. છોડીઓ એક બીજીને હસતી હસતી ગાય છે કે

ઓલ્યા પાંદડાને ઉડાડી મેલો
હો પાંદડું પરદેશી!
ઓલી મોતડીને ઉડાડી મેલો
હો પાંદડું પરદેશી!

વાત સાંભળીને સોનબાઇનો બાપ સમસમી રહ્યો. એણે પણ સલાહ દીધી કે "સાચું ભાઇ, નગર જઇને કરમ ધોવો. તે વિના ભુંડા અવતારનો આરો નથી."

બાપ બિચારો સોનબાઇના મનની વાત નહોતો જાણતો. એણે માન્યું કે દીકરીનાં દુઃખનો પણ ઉપાય થઇ શકશે. એણે ય વાત પેટમાં રાખી લીધી.

બીજે દિવસ વાળુ કરીને સહુ સૂઇ ગયાં. પરોણા તરીકે વીકમસીની પથારી તો ફળીમાં જ હતી. ચોમાસાની રાત હતી. મે વરસતો હતો. કોઇ સંચળ સાંભળીને જાગે તેવું નહોતું. એવે ટાણે ગાડું જોડીને વીકમસી છાનોમાનો નીકળી ગયો. ચોમાસાની રાતનાં તમરાં રસ્તાની બેય દશ્યે રોતાં હતાં. નદીનેરાં ખળખળીને દોડતાં, જાણે કોઇક ખોવાણું હોય એની ગોત કરતાં હતાં.

પ્રભાતે જમાઇની ગોત ચાલી ત્યારે સોનબાઇના બાપે સહુને બધી વાતનો ફોડ પાડયો. સાંભળીને ઘરનાં સહુ નાનાં મોટાએ શ્વાસ હેઠા મેલ્યા. માએ માન્યું કે "મારી પદમણી જેવી દીકરી જીવતા રંડાપામાંથી ઉગરી ગઇ."

આખા ઘરમાં એક સોનબાઇનું જ કાળજું ધવાણું: મનમાં બહુ પસ્તાવો ઉપડયો: આંહી હું શીદ આવી? અરે મને ભોળવીને ભૂલવાડી ગયો? મને છાની રીતે છેતરી? મારો શો અપરાધ હતો?

છાની છાની નદી કાંઠે ગઇ; છીપર ઉપર બેસીને ખૂબ રોઇ લીધું. હવે કયાં જઇને એને ઝાલું! એવા ઘણા વિચારો કર્યા. પણ લાજની મારી એની જીભ માવતર આગળ ઉપડી નહિ.

થોડા દિવસે ખબર આવ્યા કે વીકમસી તો પોતાની ઘરસંપત કાકાને સોંપી, રૂપીને સારે ઠેકાણે પરણાવવાની અને સંપત એના કરીયાવરમાં આપવાની ભલામણ દઇ, બેનને ખબર કર્યા વગર ઘોડીએ ચડીને નગરના મઠમાં જઇ પાવૈયો થવા માટે ચાલ્યો ગયો.

એનો સાસ ૧ આણે આવ્યા
હો પાંદડું પરદેશી!

મારા સાસુ ૧ ભેળી નહિ જાઉં
હો પાંદડું પરદેશી!

એનો ... યો આણે આવ્યા
હો પાંદડું પરદેશી!

મારો પરણ્યા ભેળી ઝટ જાઉં
હો પાંદડું પરદેશી!

પંખી ઉડે છે. ટોયા હોકારે છે. ચોમાસામાં ધરાયેલી ટાઢી પોચી ભોં કઠણ બની જાય તે પહેલાં ખેડી નાખવા માટે ડાહ્યા ખેડુતોએ સાંતીડાં જોડી દીધાં છે.

લખમશીએ પણ ખળામાં કુંડાં નાખી પોતાના ખેતરમાં હળ જોડ્યું છે. આધેડ ઉમરનો લોંઠકો આદમી સાંતીડે રૂડો લાગે છે. એના ખેતરની પાસે થઈને જ એક ગાડામારગ જતો હતો. તે મારગે ગામમાંથી એક ભતવારી ચાલી આવે છે. એ ભતવારી સોનબાઇ હતી: બપોર ટાણે સાંતી છૂટવાને સમયે સોનબાઇ નવા ધણીને ખેતર ભાત લઇ જાય છે. ધીરાં ધીરાં ડગલાં ભરે છે.

સામેથી પાવૈયાનું એક ટોળું તાળોટા વગાડતું ચાલ્યું આવે છે. એને દેખતાં જ સોનબાઇને વીતેલી વાત સાંભરી આવી. તરીને પોતે ટોળું વટાવી ગઇ. ત્યાં તો દીઠું કે ટોળાની પાછળ આવેરોક એક જુવાન ઘોડીએ ચડીને ધીમો ધીમો ચાલ્યો આવે છે. ધણીના ખેતરને શેઢે છીંડી પાસે સોનબાઇ ઉભી રહી. અસ્વાર ઓરો આવતાં જ ઓળખાણો.

એ વીકમસી હતો. પાવૈયાના મઠમાં બેસવા ગયેલો: સ્ત્રીનાં લુગડાં પહેરવાની માગણી કરેલી: પણ મઠના નિયમ મુજબ છ મહિના સુધી તો પુરૂષવેશે જ સાથે રહીને પોતાની ખોટની ખાત્રી કરાવવાની હતી. હજુ છ મહિના

નહોતા વીત્યા. વીકમસી પાવૈયાના ટોળા સાથે માગણી માગવા નીકળ્યો છે. જોગ માંડ્યા હશે તે આ ગામે જ એનું આવવું થયું છે.

બેય જણાંએ સામસામાં ઓળખ્યાં. વીકમસીએ પણ ઘોડી રોકી. બેય નીચી નજરે ઉભાં થઈ રહ્યાં. સોનબાઈની આંખો-માંથી આંસુ ચાલવા લાગ્યાં. અંતે એના હોઠ ઉઘડ્યાઃ

"આમ કરવું'તું ?"

"તું સુખી છો ?" વીકમસીથી વધુ કાંઈ ન બોલાણું.

"હું તો સુખી જ હતી. છતાં શું કામે મને રઝળાવી ?"

"ત્યારે શું તારો ભવ બગાડું ?"

"બગાડવામાં હવે શી બાકી રહી, આયર ?"

આંસુભરી આંખે બેય જણાં ઉભાં છે. ખેતરને સામે શેઢે લખમશી સાંતી હાંકતો હતો તે સાંતી ઉભું રાખીને આ બધું જોઈ રહ્યો છે. પોતાની સ્ત્રીને અજાણ્યા જણ સાથે ઉભેલી ભાળીને એની મોટી આંખોમાં ઝેર આવે છે.

વીકમસીએ પૂછ્યું "ભાત જા છો ? તારૂં ખેતર ક્યાં છે ?"

"આ જ મારૂં ખેતર."

"સાંતી હાંકે છે એ જ તારો ધણી ?"

"હા, હવે તો એમ જ ને !"

"જો, તારો ધણી આંહી જોઈ રહ્યો છે. ઈ ખીજાશે. તું હવે જા."

"જાણશે તો ખરી જ ને ! કહેવું હોય તે ભલે કહે, પણ આયર .... ! આયર ! તમે બહુ બગાડ્યું ! સુખે સાથે રહીને પ્રભુભજન કરત ! પણ તમે મારો માળો વીંખ્યો. શું કહું ?"

ચોધાર આંસુ ચાલી નીકળ્યાં છે. વેણે વેણે ગળું રૂંધાય છે. વીકમસીએ જવાબ વાળ્યોઃ

"હવે તો થાવાનું થઈ ગયું. વિસરવું."

"હા, સાચું, ભિલ્લડું! બીજું શું?"

આઘે આઘે પાવૈયાનું બેડું ઉભું રહીને વીક્રમસીની વાટ જુવે છે. ખેતરને શેઢેથી લખમણી જુવે છે.

"લે હવે રામ રામ!"

સોનબાઈ ન રહી શકી; ઘોડીની લગામ ઝાલી લીધી ઓશીયાળી બનીને બોલી:

"મારૂં એક વેણ રાખો: એક ટંક મારા હાથનું જમીને જાવ. એટલેથી મને શાંતિ વળશે. વધુ નહિ રોકું."

"અરેરે! ગાંડી થઈ ગઈ? તારે ઘરે જમવા આવું, એ તારા વરને કાંઈ પોસાય? ને વળી આ પાવૈયા પણ ન રોકાય તો મારે એની હારે ચાલી નીકળવું જ પડે. માટે મેલી દે.

"ના ના, ગમે તેમ થાય, મારૂં આટલું વેણ તો રાખો. ફરી મારે ક્યાં કહેવા આવવું છે?"

"ઠીક, પણ તારો ધણી કહેશે તો જ મારાથી રોકાવાશે."

એટલું કહીને એણે ઘોડી હાંકી. નિસાસો નાંખીને સોનબાઈ ખેતરમાં ચાલી. વીક્રમસી સાંતી છોડીને રોટલા ખાવા બેઠો. કોચવાઈને એણે પૂછ્યું "કોની સાથે વાત કરતી'તી? કેમ રોઈ છો?"

૭ મહિનાથી રૂંધી રાખેલું અંતર આજ સોનબાઈએ ઉઘાડી નાખ્યું. કાંઈ બ્હીક ન રાખી: વીકમશી પોતાનો આગલો ઘરવાળો છે: પોતાનું હેત હજુ ય એના ઉપર એવું ને એવું છે: પોતાને એનાથી જૂદું પડવું જ નહોતું: પોતાને સૂતી મેલીને છાનોમાનો ચાલ્યો ગયો હતો: ઓચીંતો આજ આંહી મળી ગયો: અને પોતે એને આજનો દિવસ પોતાને ઘેરે રોકાવાના કાલાવાલા કરતી હતી: ૭ મહિનાથી પોતે, નવા ધણી સાથે શરીરનો સંબંધ ન રાખવાનાં વ્રત લીધેલાં તે પણ એ જૂની માયાના માન સારૂ જ છે: એ બધું જ બોલી નાખ્યું. બોલતી ગઈ તે વેણે વેણ એની મુખમુદ્રા ઉપર લખાતું ગયું.

લખમશી આ સ્ત્રીની સામે તાકી રહ્યો. ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. જાણે નીતરતે નીરે ન્હાઇ ધોઇને બહાર નીકળ્યો હોય એવું નિર્મળ એનું મ્હોં બની ગયું. એક પણ કરડી રેખા ન રહી.

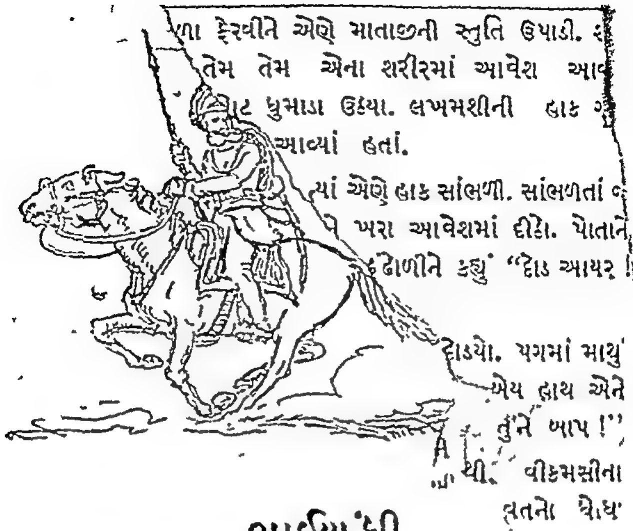
સાંતી જોડવાનું બંધ રાખીને લખમશી સોનબાઇની સાથે ગામમાં આવ્યો. સામે ચોરામાં ટ્ પાવૈયાનું ટોળું બપોરા કરવા ઉતરેલું હતું. વીકમસી પણ ત્યાં બેઠો હતો. એણે આ બેય જણાંને આવતાં જોયાં. એના મનમાં ફાળ પડી કે હમણાં લખમશી આવીને કજીઓ આદરશે. ત્યાં તો ઊલટું જ લખમશીએ સુંવાળે અવાજે કહ્યું કે "ફળીએ આવશો ?"

વીકમસીને વ્હેમ પડ્યો. ઘેર લઇ જઇને કદાચ ફજેત કરશે તો ? પણ ના ન પડાઇ. એકવાર સોનબાઇને મળવાનું મન થયું. મુખીની રજા લઇને ભેળો ચાલ્યો. ઘોડીને લખમસીએ દોરી લીધી.

બીક હતી તે ટળી ગઇ. લખમશીનાં આદરમાન બીજે ક્યાંય નહોતા દીઠાં. કોડે કોડે રાંધેલું મીઠું ધાન લખમસીએ પરોણાને તાણખેંચ કરીને ખવરાવ્યું; ઢોલીઆ ને ધડકી ઢાળીને મહેમાનને બપોરની નીંદર કરાવી. અને ધીરેધીરે વીકમસીના મનની રજેરજ વાત એણે જાણી લીધી. વાતોમાં ને વાતોમાં સાંજ નમી ગઇ.

લખમશીમાં બેહૂનનું હૈયું હતું: ઝાડવાં ઉપર ચકલાંની અને વગડામાં હરણાંની હેતપ્રીત એણે દીઠી હતી. પોતાના પહેલી વારના પરણેતરની વાત પણ એને સાંભરતી હતી: અને આંહી એણે આ બે જણાંને ઝૂરી મરતાં જોયાં. એ ભીતરમાં ભીંજાઇ ગયો. પોતે સોનબાઇ વેરે પરણ્યો છે એ વાત જ ભૂલી ગયો. એનાથી આ વેદના દેખી જાતી નહોતી.

દિવસ આથમ્યો એટલે પોતે ઊઠ્યો. કોઠીમાં એક રૂપાળી દેરી હતી તે ઉઘાડીને ધૂપ કર્યો. માતાજીની માળા ફેરવવા બેઠો. પોતે માતાનો ભગત હતો. ભુવો પણ હતો. રોજેરોજ સંધ્યા ટાણે માતાને ઓરડે આવીને પોતે જાપ કરતો.

ભાઈબંધી

અહોળાં ઘાસ પાણીએ છલકાતી બાબરીઆવાડમાં હેમાળ નામનું નાનું ગામડું હતું. માત્રો વરૂ ગામનો ગરાસીઓ હતો. માત્રા વરૂને આંગણે એક સો ભેંસો દુઝતી હતી. એક દિશાએ દરિયાનો કિનારો ને બીજી દિશાએ ગિરના ડુંગરા: વચ્ચે મીઠાં પાણીવાળું હેમાળ ગામડું: ભાઈબંધીનો ભૂખ્યો માલધારી માત્રો વરૂ રોજેરોજ મહેમાન ભાળીને ભારી પોરસાય છે. એક ટાણુંયે એકલો રોટલા ખાતો નથી.

એક દિવસ પ્રભાતે ડેલીની ચોપાટમાં બેસીને માત્રો વરૂ દાતણ કરે છે. રોજના રીવાજ પ્રમાણે ખાસદાર ગઢમાંથી બે ઘોડીઓને માલીશ કરીને ડેલીમાં દોરી લાવેલ છે, એટલે માત્રો વરૂ ઘોડીઓના અંગેઅંગ ઉપર હાથ ફેરવી પોતાનાં પ્યારાં પશુઓની રેશમી રૂંવાટી ઉપર ક્યાંયે ડાઘ તો નથી રહી ગયો ને, એની તપાસ કરી રહ્યા છે. મૂતલીઓ જેવી બેય માણકીઓ ડેલીમાં હમચી ખૂંદે છે.

વીકમસી કુમાર　　[illegible]રોણાએ આવીને માત્રાભાઇને
અને બોલ્યો:　　[illegible]મા રામરામ કરીને મહેમાનને
[illegible]ીંથરેહાલ છે: હાડકાના માળખા
"લખમશી [illegible]! [illegible]ી ગઇ છે: છતાં એની અમીરાત અછતી
તમારા ઉપકારના બદલે [illegible] આંખો અને વેંત વા પહોળું કપાળ
ઘેર મારા ભેગા આવો તો [illegible]થી પણ ઝળકે છે. વળી કસુંબાનું ટાણું
લખમશીએ [illegible] જોયું કે મહેમાનને તો એક તોલો અફીણ
સવાર થતાં જ [illegible]ક માત્રો સમજી ગયો કે આવા જબ્બર બંધાણ-
સમાતો નથી. [illegible]ના કોઇ મોટા દરજ્જામાંથી બેહાલ બની ગયેલો
આ[illegible] હોવો જોઇએ.
આવેલ[illegible] [illegible] સાચી હતી. પરોણો કચ્છમાંથી આવતો હતો. કેવો
વીકમશી[illegible]છ દેશ?
રાજી થયું.

પોતાના [illegible]

ઘેરે આવ્યા:

> ભલ ઘોડા કાઠી ભલા, પેનીઢક પેરવેશ
> રાજા જાદુ વંસરા, વે ડોલરીઓ દેશ.

જ્યાં રૂડા ઘોડા નીપજે છે: જોરાવર કાઠી પાકે છે: પગની પેની સુધી ઢળકીને દેહની મરજાદા સાચવનારા પોશાક જ્યાં પહેરાય છે: અને જ્યાં જદુવંશી જાડેજાકુળનાં રાજપાટ છે: એવા ડોલરીયા દેશમાં એનું વતન હતું. બાર ગામના ભાયાતી તાલુકા નળીઆ–કોઠારાનો એ તાલુકદાર હતો. પણ કચ્છ–ભોપાળ રાવ પ્રાગમલજીના કાનમાં કોઇ ખટપટીઆએ ઝેર ફુંક્યું. રોષે ભરાયલા રાવે અન્યાય કરીને આ જાલમસંગનું પરગણું આંચકી લીધું. હઠાળો રજપૂત રાવની લાચારી કરવા ન ગયો. ગામ છોડીને ચાલી નીકળ્યો. સગાંવહાલાંમાં ઘણા માસ ભટક્યો. આખરે પૈસે ટકે ઘસાઇ ગયો. ભિખારી બનીને ભમતો ભમતો સોરઠમાં ઉતર્યો. પોતાની કથની કહેવાની એને ટેવ નથી. કોઇની દયા એ માગતો નથી. કોઇની ઓશીયાળ કરેલી નથી. અબોલ બનીને આજ માત્રા વરૂને ઓટલે બેઠો છે.

માત્રા વરૂએ એનો તિરસ્કાર ન કર્યો; એને પૂછપરછ પણ ન કરી. કારણ કે દુઃખીઆને શરમાવવા જેવું થાય. માનપાનથી

જાલમસંગને રાખ્યો; હજામત કરાવી; ખુબ નવરાવ્યો ધોવરાવ્યો; બે જોડ નવાં લુગડાં કરાવી આપ્યાં અને પોતાની સાથેજ બેસાડીને જમાડતા. જાલમસંગ પણ કાંઇ બોલતો નથી. મુખમુદ્રા પર ઉચાટ છવાણો છે; હૃદયની અંદર નળીઆ કોઠારા સાંભર્યા કરે છે. અને

નીંદરે નાવે ત્રણ જણાં, કો' સખિ! કીયાં?
પ્રીતવછોયાં, બહુરણાં, ખટકે વેર હીયાં!

[હે સખિ! કહે તો ખરી? કયાં ત્રણ જણાંને નિદ્રા ન આવે?– પ્રીતિના પાત્રથી જે વિછોડાયાં હોય, જેના ઉપર મોટાં કરજ (ઋણ) હોય, અને જેના હૈયામાં વેર ખટકતાં હોય; એ ત્રણને નિદ્રા ન આવે.]

એ ન્યાયે પણ જાલમસંગ અખંડ ઉજાગરે રાતો વીતાવે છે.

આવી રીતે પંદર દિવસ વીત્યા. પછી તો જાલમસંગને શરમ આવી. એણે રજા માગી.

માત્રા વરૂએ કહ્યું કે "ભાઇ, આંહી ઇશ્વરે જાર બાજરીનો રોટલો દીધો છે. તમે ભારે નહિ પડો."

જાલમસંગની આંખોમાં જળજળીઆં આવી ગયાં. એ ન રોકાયો, ચાલી નીકળ્યો. માત્રા વરૂએ એને પા શેર અફીણ, દસ રૂપિયા તથા એક જોડ લુગડાં સાથે બંધાવ્યાં.

ચાલતો ચાલતો જાલમસંગ નાગેશરી ગામને પાદર આવ્યો. થાકી લોથ પોથ થઇ એક ઓટા પર સૂતો સૂતો એ વિચારે ચડયો : આમ ક્યાં સુધી હું રખડીશ? ક્ષત્રિ છું; મારે માથે અધર્મ ગુજર્યો છે. આમ ટાંટીઆ ઘસડીને મરૂં તેના કરતાં બહારવટું ખેડીને કાં ન પ્રાણ આપું? સદ્‌ગતિ તો થશે! અને કદાચ પ્રભુ પાધરા હશે તો ગયેલો ગરાસ ઘેર કરીશ. પણ બહારવટું કરવું કેવી રીતે! મારી પાસ તરવાર તો છે; પણ ઘોડું ક્યાં? હાં! યાદ આવ્યું! હેમાળે, માત્રા વરૂની ઘોડહારમાં. આપશે? આપે નહિ! ત્યારે? બીજું શું! ખા....ત....ર! અરર! જેનું ખાધું એનું જ ખોદવું? પાપનો પાર રહેશે!

કાંઇ વાંધો નહિ. પાછળથી એકને સાટે દસ ઘોડાં દઇશ. આંસુડે એના પગ ધોઇશ. મારા પેટમાં કૂડ નથી. પ્રભુ સાક્ષી છે !

મનસૂબો થઇ ચૂક્યો. જે દસ રૂપિયાની ખરચી માત્રાએ દીધી છે તેમાંથી જ એક કોદાળી અને એક પાવડો લીધાં. લઇને હેમાળને રસ્તે ચાલી નીકળ્યો. બીજી રાત પડી; મધરાત થઇ; જાલમસંગ માત્રા વરૂના દરબારગઢની પછીતે (ભીંતે), જ્યાં બે માણકી બંધાતી, ત્યાં જ ખાતર દેવા લાગ્યો. ગઢમાં તો બધાં ય ઘસઘસાટ ઉંઘતાં હતાં. કોદાળીના ઘા કરી કરીને એ ચોરે પછીતની અંદરથી ઘોડું નીકળી શકે તેટલું મોટું બાકોરૂં પાડ્યું.

રાતનો ત્રીજો પહોર થયો ત્યાં માત્રો વરૂ જાગ્યો. પોતે મોટો માલધારી હતો. ગીરના ગરાશીઆઓ, એટલે સેંકડો ગાયો ભેંસો રાખનારા : એ જ એનો સાચો ગરાસ : માત્રા વરૂએ માણસોને ઉઠાડ્યાં: પસર ચારવા ઢોર છોડ્યાં: ગીરમાં અસલ એવો રિવાજ હતો કે માલધારી ધણી પોતે પણ માણસોને લઇને પસર ચારવા જાય. એ રીતે માત્રો વરૂ પણ ઢોરને હાંકીને સીમમાં ચાલ્યો ગયો.

જાલમસંગે જોયું કે ઠીક લાગ આવ્યો. પણ શ્રાવણ માસની મેઘલી રાતઃ માથે ખુબ વરસાદ પડેલોઃ પવનના સુસવાટા પણ નીકળેલ : બંધાણી આદમી : જર્જરિત શરીરઃ તેમાં યે વળી ખોદવાની મહેનત પડેલીઃ એટલે ટાઢ ચડી ગઇ. આખો દેહ થર થર કમ્પે છે. અંગ બધાં કબજામાં રહી શકે તેમ નહોતું. ડાબલીમાંથી અફીણ કાઢીને થોડુંક લીધું. પણ એમ અફીણનું અમલ કેમ ચડે? ઉપર ચલમ તો પીવી જોઇએ. ચલમ ગજવામાંથી કાઢતાં અંધારાની અંદર જતા હાથમાંથી ધુળમાં પડી ને દટાઇ ગઇ. મરણીઓ ચોર દરબારગઢમાં દાખલ થયો. સામે માત્રા વરૂએ તાજો જ પીધેલો હોકો પડેલો જોયો. હોકો લઇને પીધો. તો યે શરદી ન ઉતરી. શરદી ઉતર્યા વિના શી રીતે ઘોડી પર ચડીને ચાલી શકાય ? બહુ મુંઝવણ થઇ પડી. શું કરવું ?

ઓરડામાં નજર ફેરવીઃ રણનો તરસ્યો મુસાફર જેમ મીઠા પાણીની તળાવડી દેખે, તેમ ઓરડામાં ઉંચે ઢોલીએ સુંવાળી રેશમી તળાઇ અને હુંફાળાં ઓઢણ દીઠાં. બેહોશ દેહ ધ્રૂજતો ધ્રજતો કાંઇ સમજ્યા વિના ઢોલીએ ધસ્યો. પણ ઢૂકડો જાતાં જ થંભ્યો. જાણે આંચકો વાગ્યો. ઢોલીએ કોઇક સુતું છે.

જબ્બર કાયા : નમણું ઘઉંવરણું મોઢું : થોડે થોડે ઘરેણે શોભતાં નાક કાન ને લાંબી ડોક : ખેંચાએલાં ભમરની કોરેલી કમાન નીચે પોઢતી પોપચે ઢાંકી બે આંખો : કેવાં અનોધાં તેજ એ આંખડીઓમાં ભર્યાં હશેઃ એ બાબરીયાણી પોઢેલી હતી.ઃ ડુંગરામાં ભમનારી, શુરવીરની સતી ઘરનાર હતીઃ નિર્દોષ, ભરપૂર ને ભયંકર ! ફણીધરના માથા ઉપર મઢેલા મણિ જેવી.

પણ જાલમસંગની આંખે અંધારાં હતાં. રજપૂતની નજર પારકાં રૂપ નિરખવાનું નહોતી શીખી. આ વાતનું એને ઓસાણ જ નહોતું. એનું ધ્યાન તો એ પોઢનારી ઉપરથી ઉતરીને ખાલી પડેલા પડખા ઉપર મંડાણું છે.

એના મનમાં થાય છેઃ મારી કાયા થીજી ગઇ છે. બનાવટી ગરમી હવે કાર કરતી નથી. જીવવું હોય તો જીવતા માનવીની ગરમી જોશે. આંહી એક પડખું ખાલી છે. એ પડખામાં કાં ધણી હોય ને કાં છોકરૂં હોય. હે મધરાત ! હે વિશ્વંભર ! તમે સાખીઆ રે'જો. હું મારી મા સમજીને એની ગોદ લઉં છું. એને ગરમાવે ડીલ શેકીને પાંચજ ઘડીમાં પાછો ઉઠું છું. ઉઠીને ચાલી નીકળીશ.

પથારીમાં માત્રા વરતું પડખું ખાલી હતું. બાબરીઆણી ત્રીજા પહોરની મીઠી નીંદરમાં ઘેરાઇ ગઇ છે. હૈયાના ધબકારાઃ છાતીમાં ચાલતી શ્વાસ–ધમણઃ અને નસકોરાંનો ધીરી બંસી જેવો સૂરઃ એ સિવાય બધું ય શાંત હતું. જાગી જશે એવો ભય નહોતો. નિર્દોપ નીંદર એમ ન ઉડે.

વચ્ચે ખુલ્લી તલવાર મૂકીને જાલમસંગે શરીર ઢાળ્યું. સામેના શરીરમાંથી હુંફ આવવા લાગી. હમણાં ઊઠી જઇશ

એમ જાલમસંગના મનમાં થતું હતું; ત્યાં તો બંધાણીની આંખ મીંચાઇ ગઇ. એટલો થાક, એટલી શરદી, તેમ બીજી બાજુ રેશમી તળાઇ ને નારીના અંગની મીઠી હુંફ! નિર્દોષ બંધાણી ઘસઘસાટ ઉંઘી ગયો. પહોર પછી પહોર વીતવા લાગ્યા.

પ્રભાત થયું, ત્યાં પસર ચારીને માત્રો વરૂ પાછો આવ્યો. ઓરડામાં પગ મૂકે ત્યાં તો પલંગ પર નજર પડી. બાબરીઓ થંભી ગયો. હાથ તલવારની મૂઠ પર પડ્યો. નજરે જોયા પછી બીજી શી વાર હોય? બન્નેના કટકા કરવા એણે ડગલું ભર્યું. પણ પાસે જઇને જ્યાં સૂતેલા પુરૂષનું મોઢું જુએ, ત્યાં એની અજાયબીનો પાર ન રહ્યો. આ ભૂખે મરતો, મસાણના ભૂત જેવો આદમી: પંદર દિવસ સુધી મારે આશરે પડેલો: મારી સ્ત્રી સાથે એને પલવાર વાત કરવાનો પણ વખત નથી મળ્યો: આવા ઉપર આ બાબરીઆણી મોહે? આ સ્ત્રી, જેણે જીવતરમાં પુરૂષની કદિ હાંસી પણ નથી કરી—એવી સતીની આંખ બદલે? તે પણ આ મુડદાની ઉપર? અને આ સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચે તલવાર શાની? કાંઇક ભેદ છે! મારીશ-પણ એક વાર ખુલાસાનો સમય આપીશ.

પગનો અંગુઠો ઝાલીને જરા દબાવ્યો, ત્યાં તો સંચાવાળી કોઇ પૂતળી ખડી થાય તેમ બાબરીઆણી બેઠી થઇ ગઇ. રૂપાળી કંકુવરણી આંખે માત્રાનું વિકરાળ મ્હોં જોઇ રહી.

"આ કોણ?" માત્રાએ આંગળી ચીંધાડી.

પડખામાં સૂતેલા પુરૂષની સામે સ્ત્રી નિહાળી રહી. શું બોલે? પલંગ પરથી નીચે કુદી; એટલું જ બોલી શકી કે "હું કાંઇ નથી જાણતી."

"ઠીક; જા, જલદી શિરામણ તૈયાર કર."

સ્ત્રી શિરામણ કરવા ગઇ અને માત્રા વરૂએ ખરલ લઇને પાંચ તોલા અફીણ ઘોળવા માંડ્યું. આ તરફ કસુંબો તૈયાર થયો; બીજી બાજુ શિરામણ પણ તૈયાર થયું; માત્રા વરૂએ મહેમાનને ઢંઢોળીને જગાડ્યા. કહ્યું કે "ચાલો ભાઇ, કસુંબો તૈયાર છે."

મહેમાન જાગ્યો. આંખો ચોળીને જ્યાં નજર કરે ત્યાં રામ રમી ગયા! પોતે માણકી પર ચડીને કચ્છમાં બહારવટું ખેડી રહ્યો છે, રાવની ફોજને ધમરોળે છે, રાવને મહેલે ચડે છે: એવું સ્વપનું ચાલતું હતું તે ભાંગી ગયું; ઘોર સત્ય નજર સામું ખડું થયું. પછી તો જીવવાની આશા ક્યાં હતી? હમણાં ડોકું ધડથી નોખું થશે એજ ભણકારા મગજમાં ગાજવા લાગ્યા.

પણ એ ક્ષત્રિ હતો. જાણે કાંઇ યે બન્યું નથી એવી ધીરજથી બેઠો થયો. કોગળા કર્યા. મ્હોં ધોયું. ઘોબા ભરી ભરીને માત્રા વરૂ કસુંબો આપવા લાગ્યા. મહેમાન પીવા લાગ્યા. એક બીજા એવી લ્હેરથી બેઠા કે જાણે રાતની બીના બનીજ નથી! આગ્રહ કરી કરીને, સોગંદ આપી આપીને માત્રા વરૂએ કસુંબો લેવરાવ્યો. પછી પેટ ભરીને શિરામણ કરાવ્યું. હાથ ધોવરાવીને હોકો પાયો. હોકો પીધા પછી મહેમાન બોલ્યા, "બસ માત્રા વરૂ, હવે ચલાવો તલવાર; અધુરી મહેમાનગતી પૂરી કરો."

તાજ્જુબ બનેલા વરૂએ કહ્યું: "રજપૂત! સાચું કહી દે. શું થયું?"

"વિશ્વાસ પડશે?"

"નહિ પડે તો તલવાર ક્યાં આઘી છે?"

"મોતની બ્હીક મને હવે ન હોય."

"ત્યારે બોલો."

જાલમસંગે પહેલેથી છેલ્લે સુધી માંડીને બધી બીના કહી બતાવી. ઘોડહારમાં પાડેલું બાંકોરૂં બતાવ્યું અને પોતાની જીવન-કથા પૂરેપૂરી કહી સંભળાવી. સાંભળીને માત્રો બોલ્યો:

"ભાઇ! બાપા! આમ હતું તો એ વખતે ઘોડી માગી કાં ન લીધી? હું માત્રો વરૂ! તમને ના પાડત? એક ક્ષત્રિને ખાતર હજાર બે હજારની ઘોડી હું જાતી ન કરત? અરે ઠાકોર, પંદર પંદર દિવસ સુધી મારી ઓળખાણ ન પડી?"

"અરે બાપ! મારી દશા ફરી, એટલે જ મને કુમતિ સૂઝી."

માત્રા વરૂએ માણકી ઉપર નવો સામાન મંડાવ્યો. એક ખડીઓ તૈયાર કરી તેમાં એક શેર અફીણ મૂકાવ્યું. રૂપીઆ એક સો રોકડા જાલમસંગના હાથમાં આપ્યા. પછી ઘોડી છોડી, ડેલીએ જઈને બોલ્યાઃ "લ્યો જાલમસંગ ઠાકોર! આ માણકી લઈ જાઓ ને ગરાસ ઘેર કરો."

જાલમસંગે હાથમાં લગામ તો લીધી, પણ એના મનમાં તો આ બધી મશ્કરી જ લાગતી હતી. એ ધારતો હતો કે થોડે આઘે જઈશ, એટલે આ ભર ડાયરા વચ્ચે મને પછાડીને ચીરી નાખશે.

માત્રા વરૂએ એક બાજુનું પાઘડું પકડ્યું. મહેમાનને ઘોડી પર ચડાવ્યા. મીઠા જીભના રામરામ કર્યા. જોતજોતામાં તો જાતવંત ઘોડી વાયુવેગે હેમાળનાં ઝાડવાં વટાવી ગઈ.

૨

કચ્છમાં જાલમસંગ ઠાકોર માણકી ઉપર ઘુમી રહ્યા છે. કચ્છના તમામ ભાયાતો અંદરખાનેથી એની મદદે માણસો અને નાણાં આપી રહ્યા છે. ભાયાતોને ભણકારા વાગી ગયા હતા કે આજ જાલમસંગનો ગરાસ ઝૂંટાયો, એમ કાલે આપણો પણ ઝુંટાશે. નળીઆ કોઠારાની વલેમાં સહુએ પોતાની આવતી કાલના પડછાયા દેખ્યા. જાલમસંગ સહુના સામટા બળે ઝૂઝવા લાગ્યો.

રાવની ફોજ આવા આખા ભાયાતમંડળના સામટા ભુજબળ સામે ક્યાં સુધી ટકે? રાવ થાક્યો. ચેતી ગયો. જાલમસંગનું મનામણું કર્યું. પરગણું પાછું સોંપ્યું, એટલું જ નહિ પણ એ અન્યાયનાં તમામ વરસોની નુકશાની સોત ભરી આપી.

કાઠીઆવાડમાં કોઇ ચારણ જાતો હોય, કોઇ મુસાફર જાતો હોય, ગમે તે જાતો હોય, તે તમામની સાથે જાલમસંગ પોતાના જીવનદાતાને સંદેશો મોકલાવ્યા જ કરે કે "ભાઇને કહેજો, એક આંટો આંહી આવી જાય." એવા અનેક જણા જઇને માત્રા વરૂને સંદેશો આપે. પણ વિના નિમિત્તે એવા ધંધાર્થી આદમીથી લાંબે ગામતરે શી રીતે નીકળાય ? જાલમસંગના સુખી દિવસ પાછા વળેલા સાંભળીને માત્રો વરૂ પોતાના મનમાં બહુ જ ઉંડો આનંદ પામતો.

સંવત ૧૮૮૫નો ભયંકર દુકાળ ચારે દિશામાં પડયો. કાઠીઆવાડમાં કારમી ભૂખ ફેલાઇ ગઇ. માત્રા વરૂ જેવા માલધારીનો આધાર તો કેવળ મે પાણી ઉપર જ હોય. એટલે દુકાળે એનાં ઢોરનો કચ્ચરઘાણ વાળ્યો. એનું ગામ ઉજ્જડ થયું. એવાના ઘરમાં નાણું બહુ ન હોય. હતું એટલું ઢોરને ખવરાવી દીધું. એને ઉંબરે ભૂખમરો આવી ઉભો. સ્ત્રીપુરૂષને–બન્નેને ત્રણ ત્રણ તો લાંઘણો થઇ. માત્રો વરૂ કયાં જાય ?

ચતુર સ્ત્રીએ સંભારી આપ્યું કે "કચ્છ જાયેં. જાલમસંગભાઇ જરૂર આશરો દેશે."

માત્રાને એમ પારકે આશરે જવું વસમું તો લાગ્યું; પણ પોતાના મિત્રનું પારખું કરવાનું યે મન થયું. બેય ચાલી નીકળ્યાં. બાઇના માથા ઉપર ફક્ત એક સુંડો–કોડી જડેલો રૂડો સુંડો–અને એમાં થોડાક ગાભા: એજ એની ઘરવખરી હતી.

જોડીઆ બંદરે ઉતરીને ધણીધણીઆણી નળીઆ કોઠારાને માર્ગે ચડયાં. પાદર પહોંચ્યાં. પાદરમાં એક તળાવડી હતી. માત્રા વરૂએ બાઇને કહ્યું "તું આંહી બેસજે. હું ત્યાં જાઉં, એનું મન કેવુંક છે તે જોઉં. આદરમાન જોઇશ તો તને તેડી જાઇશ; નહિ તો બેય જણાં બીજે કયાંઇક ચાલી નીકળશું."

બાબરીઆણી તળાવડીની અંદર કરમડીના દુવાની ઓથે બેઠી. માત્રો વરૂ ગામમાં ગયા. બજારની સામે જ દરબા-

રગદ હતો. ડેલીએ બેઠાં બેઠાં જાલમસંગે મહેમાનને આવતો જોયો. પોતાના મિત્રની અણસાર આવી; પણ મનમાં થયું કે "અરે! માત્રા વરની કાંઇ આવી હાલત હોય?" વળી વિચાર આવ્યો કે "કેમ ન હોય? હું બાર ગામનો ધણી હતો તો યે બેહાલ બની ગયેલો, ત્યારે આ તો માલધારી છે. એને પાયમાલ થતાં શી વાર?" ત્યાં તો મહેમાન નજીક આવ્યો. બરાબર ઓળખાણો. ડેલીમાંથી સામી દોટ કાઢીને જાલમસંગે મિત્રને બથમાં લીધા. માણસો ચકિત થઇ ગયા. પછી સૌએ ઓળખાણ પાડી. પછી પૂછ્યું,

"પણ મારાં બ્હેન ક્યાં?"

"પાદર તળાવડીને કાંઠે બેઠેલ છે."

"અરર! ત્યાં બેસાડી રાખ્યાં?" જાલમસંગની પાસે પોતાનો ચાર વરસનો કુંવર ગગુભા રમતો હતો. તેને પોતે હરખના આવેશમાં કહી દીધું: "જા બેટા, તારી માને કહે કે રથ જોડીને બધાં ગાતાં ગાતાં પાદર જાય ને ફુઇને તળાવડીની પાળેથી તેડી લાવે."

'ફુઇ' એવું નામ સાંભળીને ગગુભાએ દોટ મૂકી.

ફુઇ! અને તે તળાવની પાળે! ઓહો! કેવી હશે એ ફુઇ! અદ્દભૂત ફુઇ! હું પરબારો જ જાઉં! એકલો જઇને ફુઇને તેડી લાવું! માબાપ પાસે જશ ખાટું! એવા અણબોલ ભાવ એના નાના હૈયામાં કૂદી રહ્યા. દરબારગઢની અંદર ન જતાં એ તો પાદર તરફ જ દોડ્યો. લોકોની હડફેટને ગણકારી નહિ. તળાવડીને કાંઠે આવ્યો. તળાવની અંદર, કરમડીના ઢુવાને છાંયે બાબરીઆણી બેઠેલાં છે. બાળકે પોતાની કાલી કાલી મધુર વાણીમાં પૂછ્યું કે "આંઇ માલી ફુઇ થેને?"

"હા, આવ બેટા! હું જ તારી ફુઇ છું. આવ મારા ખોળામાં."

આતૂર બાળક તળાવડીમાં ઉતર્યો. બાબરીઆણીએ એને ખોળામાં બેસાડ્યો. છોકરો ડાહ્યો ડમરો થઇને ચૂપચાપ બેઠો. ફુઇના મ્હોં સામે જોઇ જ રહ્યો. એના શરીર પર હેમના દાગીના હતા.

બાબરીઆણીને કેવી મતિ સૂઝી ! ચોપાસ નજર નાખીને જોયું તો કોઇ ન મળે. ઝડપથી બાળકની ડોક એણે પોતાના જાજરમાન પંજામાં દાબી દીધી. એક તીણો અવાજ સંભળાણો, અને સુકોમળ બાળકનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો.

બાબરીઆણીએ એના અંગ પરથી તમામ દાગીના ઉતારી સુંડામાં મૂકયા. મુડદાને હુવાની અંદર ઉંડે ઘાલી દીધું. ઉપર ધુળ વાળી દીધી.

પછી પોતે સુંડો લઇને તળાવની પાળે આવી બેઠી.

બાબરીઆણી ! તું હજુ મા નહોતી થઇ, ખરૂં ?

થોડી વારમાં તો રણવાસમાંથી રથ આવીને ઉભો રહ્યો. જાલમસંગનાં ઠકરાણી નીચે ઉતર્યાં, એક બીજાં મળ્યાં અને બ્હેનને રથમાં બેસાડી ગામમાં લઇ ગયાં.

બ્હેન બનેવી તો હવે આંહી લાંબો વખત રહેવાનાં, એમ સમજીને એક અલાયદી મેડી મહેમાનને માટે કાઢી આપી. સુંડો લઇને કાઠીઆણી પોતાની મેડી પર ચડી ગઇ. પોતે ક્યાંય સુંડો અળગો કરતી નથી.

જમવાનો વખત થયો, ગાદલી નખાણી, થાળી પિરસાણી, પંગત બેસી ગઇ; પણ જાલમસંગને તો રોજ ગગુને સાથે સાથે બેસાડીને રોટલા જમવાનો નિયમ હતો. એને ગગુ સાંભર્યો. એણે પૂછ્યું,

"એલા ગગુ કેમ નથી દેખાતો ?"

ગઢમાં ચારે બાજુ તપાસ થઇ. પણ ગગુભા ન મળે. ઠાકોર કહે કે "મેં ગઢમાં મોકલેલો." રાણી કહે કે "ગગુ અંદર આવ્યો જ નથી." ગગુને અંગે દાગીના હતા. એટલે ઠાકોરને

ગામના કોળીઓ ઉપર વ્હેમ આવ્યો. બધાને બોલાવીને ધમકાવવા લાગ્યા—મારવા લાગ્યા; પણ કોઇ ન માને. કોઇને ખબર નહોતી. વાવડ મળ્યા કે "ભાઇ તો દોડીને પાદર તરફ જતા હતા." માત્રો વરૂ પણ ઉચાટ કરવા લાગ્યો. પોતાની સ્ત્રીને પૂછવા ગયો કે એણે તો પાદરમાં ક્યાંય ભાઇને ભાળ્યો નથીને!

સ્ત્રીએ બધી વાત કહી, દાગીના બતાવ્યા. સાંભળીને માત્રો વરૂ પત્થરનું પૂતળું બની ગયો!

"તેં—તેં આ ગઝબ કર્યો?"

"મેં જાણ્યું કે કોઇ વેપારીનો છોકરો હશે. મનમાં થયું કે આંહી ભાઇ આદરમાન નહિ આપે તો કાલે ક્યાં જઇને ખાશું? હું અસ્ત્રી જાત: બુદ્ધિ બગડી! ડોક મરડીને મુડદું તળાવડીની અંદર કરમડીના ઢુવામાં દાટ્યું છે!"

પછેડીમાં દાગીનાની પોટલી બાંધી, બગલમાં છૂપાવી, માત્રો વરૂ કાળું ધબ મ્હોં લઇને મિત્ર પાસે આવ્યો. એકાંતે બોલાવી કહ્યું: "શા માટે નિર્દોષને મારો છો? આ રહ્યાં અપરાધી!" એમ કહીને દાગીના બતાવ્યા, બધી હકીકત કહી.

જાલમસંગના મ્હોં પરની એક રેખા પણ ન બદલી. એ બોલ્યા: "માત્રાભાઇ! ચૂપજ રહેજો. લાવો દાગીના મારી પાસે. ખબરદાર, જરાયે કચવાશો નહિ. હું હમણાં આવું છું."

બગલમાં દાગીના સંતાડીને કોઇ ન દેખે તેવી રીતે જાલમસંગ એકલા તળાવડીમાં પહોંચ્યા.

ઢુવા પાછળ લપાઇને કુંવરનું મુડદું કાઢ્યું. એકે એક દાગીનો ફરી પહેરાવી દીધો. મુડદાને બગલમાં છૂપાવી છાનામાના ગઢમાં આવ્યા. "એલા, આંહી અગાશી ઉપર તો ગગુ નથી ગયોને?" એમ બોલતા ઝપાટાભેર અગાશી પર ગયા, બાળકના મુડદાને અગાસીની દિવાલ ઉપરથી ભર બજારમાં પડતું મૂક્યું.

અને બૂમ પાડી : " અરરર ! ગજબ થયો. ગગુ પડી ગયો, ગગુ પડી ગયો. "

પોતે નીચે ઉતર્યા, ગગુનું મુડદું ખંજારમાંથી લાવવામાં આવ્યું. પછી ઠાકોરે સહુને કહ્યું:

" હું ઉપર જોવા ગયો, ગગુ બારીમાં રમતો હતો. મેં હાકલ કરી એટલે ગગુ ડરી ગયો, દોડયો, ડરથી પડી ગયો. "

* * *

" ભાઇ ! તમારો ઘોર અપરાધ કર્યો છે. હવે અમને રજા આપો. '

" માત્રાભાઇ ! મારા જીવનદાતા ! કુંવર મર્યો એ બહુ મોટો અપરાધ ? તે દિવસ તમે ન બચાવ્યો હોત તો આજ ક્યાંથી હોત એ કુંવર ? ને ક્યાંથી હોત આ માઢ મેડી ? "

"પણ જાલુભા ! અમારાં પગલાં ગોઝારાં થયાં !" એમ બોલતાં માત્રા વરુનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું.

"માત્રા ભાઇ ! આમ જુવો ! એક વરસ રહો, અને બીજો ગગુ તમારા ખોળામાં રમતો બતાવું. ગગુ તો ઘણા મળશે ; પણ તમ સરખો ભાઇ ખોઇ બેસું, તો પછી કયાં ગોતું ?"

માત્રાભાઇના ને બ્હેનના મનનું સાંત્વન થયું. બન્ને ઝંપીને ત્યાં રહેવા લાગ્યાં. આદર માનમાં લગારે ઉણપ આવી નહિ. દીકરાના મરણની વાતનો તો જાલમસંગે કદિ એક ઉચ્ચાર પણ ન કર્યો. ગઢમાંથી એ વાત જ બંધ કરાવી.

પાંચ વરસ વીતી ગયાં. કાઠિયાવાડમાં સારાં વરસ થયાનું સાંભળ્યું. માત્રા વરુને જનમભોમ યાદ આવી. એણે હાથ જોડીને ભાઇબંધની રજા માગી.

"ભાઇ ! આંહી રહો તો સારાં છ ગામ કાઢી આપું."

માત્રો વરૂ માન્યો નહિ. પછી ઠાકોરે ગાયો આપી, ભેંસો આપી, ઉંટ આપ્યા, કળશીના કળશી દાણા દીધા, સાથે બે ઘોડી આપી,

ઘરડા રૂપિયા બંધાવ્યા. પોતે હેમાળ મુકવા આવ્યા ને ત્યાં ૭ મહિના રહ્યા. તેનું ગામ ફરી વસાવી દીધું. એવો મિત્રધર્મ પાળીને જાલમસંગ પોતાને વતન પાછા વળ્યા.*

*આ ઘટના જૂદા જૂદા માણસોના નામ પર ચડાવવામાં આવે છે. જાણકારો કહે છે કે હેમાળ ગામમાં કોઇ મારો વરૂ જ થયો નથી. બીજી બાજુ ઓખામંડળની અંદર વસઇ ગામના વાઘેર સૂરા માણેકને વિષે આ જ વાર્તા પ્રચલિત છે.

ઘેલોશા

[જન્મ : સં. ૧૮૨૬ મૃત્યુ : સં. ૧૮૮

સોરઠમાં એ સમે વોળદાન રેફડીઆની હાક બેસતી. વોળદાન રેફડીઆ કાઠી હતો. ચાચરીઆ [illegible] ધણી હતો. વિકરાળ લૂંટારો હતો. ત્રણસે ત્રણસે [illegible] એની મૂછે ત્રણ ત્રણ લીંબુ લટકતાં. વોળદાનનો [illegible] મોટાં રાજથી યે ઝીલાતો નહિ.

એક દિવસ ચાચરીઆની ડેલીમાં ડાયરો [illegible] કાળી રાત ને કાળી લૂંટનો કરનાર વોળદાન એયની જમાવટ [illegible] નગરની લૂંટ કરીને ચાલ્યો આવે છે. લાલસુ રાવળ [illegible] થઇને વોળદાનને બિરદાવી રહ્યો છે કે,

"ભલો ! ભલો ! ભલો વોળદાન ! વોળદાન, તેં તો [illegible] ન થાય તેવો કામો કર્યો. નગરની [illegible] લૂંટી. અરે,

નમરહુંની નારીયું [illegible] કરલાય
વાઢ દીએ વોળદાનીયો, શાહ બજારો માંય !

"રંગમતીને કાંઠે વોળદાન ! તેં જે [illegible] કર્યો, ને ટાણે આખા નગરની અસતરીયું નાતી [illegible] કરતી નાઠી. અને વોળદાનીયા ! તેં [illegible] મોઢે [illegible] જઇને

ઘેલાશા નામના વાણીઆની આવી ફજેતી સાંભળતો સાંભળતો વેળદાન હસે છે. દારૂના સીસામાંથી એક પછી એક પ્યાલીઓ ભરાતી આવે છે. પોતે પીવે છે. દાયરો રંગમાં છે. તેમાં આવેલો વટેમાર્ગુ ઉઠીને અંધારી રાતે ખાધા વિના ચાલી નીકળ્યો. ઉપડતે પગે બરવાળે પહોંચી ગયો.

બીજા દિવસનું પ્રભાત પડ્યું અને ચાચરીઆના દાયરા વચ્ચે એક ખેપીએ આવી કાગળ દીધો. કાગળ વંચાણો. લખ્યું હતું કે

" વેળદાન ! સાબદો રેજે, આજથી છ મહિને તારે સીમાડે ખડ વાઢવા આવું છું. "

વેળદાને સામે જવાબ લખ્યો : " ઘેલાશા ! સાબદો રેજે ! આજથી ત્રણ મહિનામાં તને ઠાર મારૂં છું. "

૨

આપનું નામ માધાશા : માનું નામ લીલબાઇ : અસલ વતની મૂળીના : ત્યાંથી માધાશા લીંબડી આવી વસ્યા : રાજના કામદાર-નીમાણા : એમ કરતાં લીંબડી ઠાકોરે પોતાનાં બાર ગામ બરવાળા પંથકનાં હતાં તેનો વહીવટ કરવા માધાશાને બરવાળે મોકલ્યા.

આ બરવાળું ગામ અસલમાં નાનું ગામડું હતું. બોટાદથી આઠ ગાઉ ઉપર ભાલને કાંઠે એ ગામનાં તોરણ બાંધીને માલધારી ચારણો રહેતા ને માલ ચારતા. એકવાર દુકાળ પડ્યો. ચારણો પાડોશના કાઠીઓને ગામની રક્ષા ભળાવી માલ સાથે માળવા પંથકમાં ઉતરી ગયા. વળતી સાલ સોરઠમાં મે સારો થયો સાંભળીને ચારણો માલ હાંકી પાછા વળ્યા. આવીને જુવે ત્યાં પાડોશી કાઠીઓએ ગામ પચાવી પાડેલું. ઝાંપામાં એને દાખલ થવા જ દીધા નહિ. ચારણોએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા, ધા નાખી,

પણ કાઠી માન્યા નહિ. છેવટે એ ગામેતી ચારણની સ્ત્રી, દીકરો, અને દીકરા-વહુ, ત્રણેએ ત્યાં ત્રાગું કરીને ઝાંપે લોહી છાંટયાં. જીવ કાઢી દીધો. (ત્રણેના પાળીઆ આજે પણ બરવાળાના દરબારગઢમાં મોજૂદ છે.)

વાંસેથી કાઠીઓ પ્રસાઇ ગયા, ગામ હીંબડીને માંડી આપ્યું. એ કાઠીનો વંશ અત્યારે બોટાદ પાસે નાગલપરમાં જીવે છે.

એ બરવાળું માધાશાના હાથમાં આવ્યું, એટલે સંવત ૧૮૩૫ માં એણે અંદરનો ગઢ બંધાવ્યો. તે વખતે તો ગામ નાનું હતું. ગઢમાં જ સમાઇ ગયું. અટાણે જ્યાં બજાર છે ત્યાં તો નદીનું વ્હેન હતું. એ વ્હેનની એંધાણી તરીકે બીજડા ને ખજૂરી અત્યારે ઉભાં છે.

આ માધાશાને ઘેર ઘેલાશા પાક્યો. જેવી છીપ હતી તેવું જ મોતી નીવડ્યું. વાણીએ સમશેર બાંધી. પટા શીખ્યો. ભાલો ઉપાડ્યો. ભેટમાં કટાર જમૈયા અને પીઠ પર ઢાલ બાંધ્યાં. આસપાસના કાળઝાળ કાઠીઓમાંથી કૈંકને ધરતી સાથે જડી દીધા. વસ્તીને જમાવી બરવાળાનો તાલુકો બારમાંથી બાવીસ ગામનો બનાવ્યો. બરવાળું વેપાર વણજનું અડીખમ મથક બન્યું. ઘેલાશાની ફે ફાટી ગઇ. કૈંક સાંઢડાને નાથ્યા. અણનાથ્યો રહ્યો એક વેળદાન રેફડીયો. એમાં આજ પોતાની હીણપના દુહા માયલું

સીમાડે ઘેલોશા
વાઢે ખડ વેળદાનીઆ !

આ વેણ સાંભળીને જુવાન ઘેલાશાની ભુજાઓ ફળવા લાગી.

૩

"એલા ક્યે ગામ રહેવું ?"

"આંહી ચાચરીએ."

"વેળદાન ઘેરે છે ?"

"હા."

"એને કે'જે, કે ઘેલાશાએ સંદેશો દીધો છે: હું કાલ સવારે પાછો નીકળું છું. માટે સાબદો રે'જે. હું એકલો જ આવીશ. માટે સાચ નક્કી કરવું હોય તો વોળદાન! તું ય એકલો આવજે. બચાડાં માણસુંને શીદ મારવાં મરાવવાં?"

આટલું કહેવરાવીને ઘેલોશા ઘોડીએ ચડી ચાચરીઆનું પાદર વટાવી ગયા. પોતાની દીકરીને ધોળકે પરણાવ્યાં હતાં તેનું આણું વળાવવું હતું. તે માટે લૂગડાં અને દાગીના લેવા પોતે બોટાદ જાતા હતા. ભેળો એક અસ્વાર હતો. પોતાને માથે ઘણાં ઘણાં વેર હોવા છતાં ખાનગી ગામતરાંમાં વધુ અસ્વારો ન રાખતા.

બીજા દિવસને પ્રભાતે વોળદાન રેફડીઓ એકલો હથીઆર બાંધી ઘોડીએ ચડ્યો. પોતાને સીમાડે મારગને કાંઠે મહેમાનની વાટ જોતો બેઠો. થોડીવાર થઇ ત્યાં તો સોનલવરણા તડકામાં ભળકતે ભાલે પડછંદ અસ્વારને ઘોડો રમાડતો આવતો દીઠો. લગોલગ આવતાં એ થોભાળો નર વરતાણો: અગાઉ કદિ દીઠેલ નહિ. પણ કરડે ચહેરે ચાચરીઆને સીમાડે બીજો કોણ બેમાથાળો નીકળે? આવો હેમર બીજા કોની રાંગમાં રમતો હોય! અને આવા થોભા!

તું થોભા તાણીને મૂછે હાથ નાખછ મરદ!
(તે દિ) ગઢપતિયાને ગામ ગાઢ વછૂટે ગેલીઆ!

[હે ઘેલાશા! તું જે દિવસ થોભા તાણીને તારી મૂછે હાથ નાખે છે, તે દિવસ રાજાઓને ગઢવાળા ગામે પણ ત્રાસ છૂટી જાય છે, કે આજ નક્કી ઘેલોશા કોઇકને માથે પડશે.]

એવા થોભા બીજા કોના હોય? નક્કી ઘેલોશા: નજીક આવતાં અસવારે પડકાર્યું:

"રામ રામ? કોણ વોળદાન રેફડીયો કે?"

"હા રામરામ! તું ઘેલોશા કે?"

"હા, હું જ ઘેલોશા. રંગ વોળદાન રેફડીઆ! આવ્યો ખરો! વચને પળ્યો ખરો!"

એમ કહીને પોતે ઘોડીનું પાઘડું છાંડી નીચે ઉતર્યા. ઉપરથી ગાદલી ઉપાડીને ભોં માથે પાથરી ઉપર બેઠા. ખડીઆ લઇને અંદરથી અફીણ કાઢ્યું: "લે વોળદાન! આજ હું તારો મેમાન થયો. આ લે, કાઢય કસુંબો. પ્રેમથી પ્યાલીઉં પીએ."

વોળદાન નિરખી રહ્યો. આ તે કઇ જાતનો શત્રુ! આ ટાણે કસુંબો પાવા બેસે છે! આવી ખાનદાની દેખીને વોળદાનનું અરધું જોર નીતરી ગયું. ફરી ઘેલાશા બોલ્યા:

"આપા વોળદાન! બેઠો કાં? કાઢય ઝટ કસુંબો. પીધા વગર કાંઇ ચાલશે? આપણી આજ પ્રથમ પહેલી ઓળખાણ કહેવાય, ને વળી હું તારે સીમાડે મેમાન!"

કસુંબો નીકળ્યો. બેય જણાએ સામસામી અંજળીઓ ભરી પીવરાવી. બેયની આંખો ઘેઘુર બની ગઇ. બેયનાં મોઢાં મરક! મરક થાવા માંડયાં.

ઠીકાઠીકનો કેફ આવી ગયો ત્યારે ઘેલાશાએ હાકલ કરી કે "હાં વોળદાન રેફડીઆ! હવે ઉઠય. ચડય ઘોડીએ. આજ તારે સીમાડે એમાંથી કોણ ખડ વાઢે છે એ નક્કી કરવું છે."

"ત્યારે હવે માટી થાજે વાણીઆ!" એવી સામી હાકલ કરીને વોળદાન રેફડીએ ઘોડી પલાણી. બેય અસ્વાર થયા. ભમ્મર ભાલે ઘોડીઓ કુંડાળે નાખી. ચક્કર બંધાઇ ગયું. ઘોડીના ડાબાની તડબડાટી બોલી ગઇ. બરાબર જમાવટ થઇ ને પડ ગાજ્યું ત્યાં ઘેલાશાની બેઠક નીચેથી પલાણ સરવા લાગ્યું. સમજાણું કે તંગ ઢીલો પડી ગયો. એમ ને એમ કુંડાળે ફરતો ફરતો મરદ ઉતર્યો. દોટ દેતી ઘોડીની સાથે પોતે પણ દોડતાં દોડતાં કસકસીને તંગ તાણ્યો:

ઘોડાંની ઘમસાણમાં, તંગ લીધેલ તાણી.
ફોજુમાં લાડો ફરે, ગેલો માધાણી.

ઘોડાની ધમસાણ વચ્ચે તંગ તાણીને માધાશાનો બહાદૂર બેટડો ઘેલોશા વરલાડડા જેવો દીપતો ફરવા લાગ્યો અને ધીંગાણું જામતાંની વાર લગોલગ થયા કે તૂર્ત જ ઘેલાશાએ વેરીને પહેલો વારો દીધો : "હાં વોળદાન ! ઘા કરી લે. પેલો ઘા તારો ! જો પછેં મનની મનમાં ન રહી જાય !"

"આ લે ત્યારે ! પેલો ઘા સવા લાખનો. "કહીને વોળદાને ભાલાનો ઘા કર્યો. કોઇ દિવસ નિશાન ન ભૂલેલો એ અચૂક ભાલો આજ નિશાન ચુકી ગયો. ઘેલાશાએ ઘોડીને ગોઠણભર કરી દીધી. ભોઠો પડીને વોળદાનનો ભાલો ભોંમાં ખુત્યો.

ઘેલાશાએ ગર્જના કરી : "એ વોળદાન ! એમ ઘા ન થાય; જો, આમ ભાલું ફેંકાય." એમ કહી ભાલું ફેંક્યું. ઘોડીના તરીંગ વીંધીને ભાલું ભોંયમા ગયું. ઘોડી પૃથ્વી સાથે જડાઇ ગઇ. વોળદાન નીચે પડ્યો. ઘેલાશાએ તલવાર ખેંચીને કહ્યું કે "તને મારવો હોય તો આટલી જ વાર ! પણ ના, હું ઘેલોશા ! તુંને એમ ન મારૂં. મારે તો તારો ગર્વ જ ઉતારવો હતો."

દિઙ્મૂઢ બનીને વોળદાન ઉભો રહ્યો. ઘેલાશાએ કહ્યું: "પણ આ જુદ્ધની એક નિશાની તો લેતો જા." એમ બોલીને વોળદાનના વાંસામાં તરવારની પીછી [અણી] વડે ચરકા [ઉઝરડા] કર્યા. એવામાં બરવાળાના રસ્તા પર નજર કરે ત્યાં આંધી ચડેલી દેખાઇ. ઘોડેસ્વારોનું સૈન્ય આવતું લાગ્યું. એ ઘેલાશાના જમાદાર ભાખરજીનું સૈન્ય હતું. બરવાળે આ દ્વંદ્વના ખબર પહોંચ્યા કે તત્કાળ ભાખરજી પોતાના માલીકની મદદે ચડી દોટાવ્યો આવતો હતો.

વોળદાન થરથરી ઉઠ્યો. ઘેલાશાને પણ લાગ્યું કે નક્કી ભાખરજી વોળદાનને મારી નાખશે. એ બોલ્યા :

"વોળદાન, હવે નાસી છૂટ."

વોળદાન કહે: "શી રીતે નાસું ? મારી ઘોડી તો નથી."

"આ લે, આ મારી ઘોડી. જા, નાસી જા"

ઘેલાશાને પેલો અપમાનકારક દુહો સાંભર્યો. એણે કહ્યું: "પણ વોળદાન, આ ઘોડી ભૂખી છે. તરવાર કાઢીને એક ફાળી ખડ (ઘાસ) કાપી લે તો" *

બીજો ઇલાજ નહોતો. વોળદાને તલવારથી ખડ વાઢ્યું*. પછી નાસી છૂટ્યો.

આ પ્રસંગને અમર રાખવા કેટલાએક ચારણો અસલનો દુહો ઉથલાવીને આ રીતે પણ કહે છે :

તારા જે ચાચરીઆ તણો, (બીજે) લોગ જ ભરાયે ના,
(પણ) સીમાડે ગેલોશા વઢાવે ખડ વોળદાનીઆ!"

[હે વોળદાનીઆ, બીજા કોઇથી તો તારા ચાચરીઆની નીપજમાંથી રાજભાગ નથી લેવાતો, પણ તારેજ સીમાડે, ઘેલેશા તારી પાસે ખડ વઢાવી શકે છે.]

અસ્વારો આવી પહોંચ્યા. પૂછ્યું "કાં દાજી! ક્યાં ગયો વોળ-દાન ?" (સહુ એને દાજી કહેતા.)

"ભાળો કાઠી લોંઠકો! મારી ઘોડી લઇને ભાગી ગયો." દાજીએ જવાબ દીધો. અસ્વારો સમજી ગયા. દાજીની દાનાઇભરી દુશ્માનવટ ઉપર આફરીન થઇ ગયા.

વોળદાતને મ્હાત કરવાના પોતે જે સોગંદ લીધેલા તે બરાબર પાળ્યા. એવી રીતે પોતે જે જે બોલતા, તે પાળ્યે જ રહેતા. એ ગુણનો ચારણોએ દુહો ગાયો છે કે

બોલછ ઇ પાળછ બધું, તું મઘરાજ તણા!
પાછા પેસે ના, ગજ દતૂંશળ ગેલીઆ !

[હે માધાશાના પુત્ર (મઘરાજ તણા) ઘેલાશા (ગેલીઆ)! તું જે બોલે છે તે બધું પાળે છે: જેમ હાથીના દંતૂશળ એકવાર બહાર નીકળ્યા પછી પાછા અંદર ન પેસે તેમ તારા મ્હોંમાંથી પડેલાં વચન પણ અફળ ન જાય.]

---

* કાઠીઓ આ વાતનો ઇન્કાર કરે છે.

૪

દુશ્મનો વધતા ગયા, એટલે બરવાળાના રક્ષણ માટે હાજીએ ગામ ફરતા કિલ્લો બંધાવવાનું શરૂ કર્યું. એવા નમુનાનો કિલ્લો કોઇએ કદિ જોયો નહોતો. ગામ પરગામના લોકો ગઢ જોવા આવવા લાગ્યાં, ને સ્ત્રીઓએ તો રાસડા પણ ગાયા કે:

હાલો બઇયું હટાણે જાઇં રે,
ઘેલાશા ગઢ ચણાવે

ગઢ ચણાવીને કાંગરા મેલ્યા,
પૂતળીનો નઇ પાર—હાલો૦

ગઢ જોવા જેવો બન્યો. એવી બાંધણી ફક્ત એક અકબરના કિલ્લાની જ કહેવાય છે ગઢને ત્રણ દરવાજા મૂક્યા: રોજીનો દરવાજો, ખગીઆણાનો દરવાજો, ને કુંડળનો દરવાજો. દરવાજે દરવાજે ગઢની કોટય વાળી છે, આ પ્રકારની રચના છે: ગામમાં જવાના ત્રણ રસ્તા: પણ દરવાજા બરાબર રસ્તાની સામા સીધે સીધા નથી, રસ્તો પૂરો થાય ત્યાં ગઢનો ખુણો આવે. દરવાજો રસ્તાની એક બાજુ ઉપર રહી જાય. દરવાજાની સામે પણ ગઢની બીજી બાજુ હોય. એવી રીતનો ખાંચો પાડેલો છે કે અગાઉના વખતમાં ઉંટને દરવાજા સાથે ઉભું રાખી, હાથી હાંકવીને ઉંટને દબેલી દરવાજા તોડાવી નાખતા, એવું એ સાંકડા ખાંચામાં ન બની શકે.

છતાં પે કદાચ જો એ દરવાજો તૂટે ને લશ્કર અંદર જાય તો અંદર એક નાનું મેદાન વળી લઇ બીજા દરવાજા મૂકેલ છે. મેદાનમાં શત્રુસૈન્ય પ્રવેશ કરે કે તરત ગઢની રાંગ ઉપરથી તોપો બંદુકો છૂટે. ને એ સાંકડા મેદાનમાં સૈન્ય ટકવું રહેજ નહિ, છતાં જેના બચે તો અંદરનો બીજો દરવાજો તોડવો જ પડે.

તો એવું શૌર્ય બતા... તરા ઉપર સારામાં સારાં પાંચ
માંડયો છે, કે મહા... ...પું."
નથી.]

એ મહારાજ! આપનો પાડ
ધીરે એક બરવાળાન... હોય; વહુનાં ન હોય. મારે
...ડાં આણી મૂક્યાં. એ ... મારાથી બીજે જવાય
રબારને ખાતર ઉઠાવી. ...નોયે નહિ."

આસપાસ બેલા ચારણો ...ની ગયા.
...થાની આંખ હતી. ચારા...
એટલે બેલાના ચારણ કાળા ...
...નો દુહો કહ્યો:

તુંને ખટકો નઈ, ખોળછ ખેતરડાં, ...
શી' ગેલા! મારછ દેડક માથાઉત. ...ી બ-

...ના દીકરા, તારા મનમાં ગરાશીઆ લોકોનું ખસ ગામ
એને તું રંઆડતો નથી, અને અમારી થોડીથોડી જમીન
...વી લેવા તું શોધખોળ કરી રહ્યો છે! સિંહ [શી] ધરકો
...કાર કરવાની તાકાત ન રહે, પછી જેમ એ દેડકાં મારીને
...તું શું કરી રહ્યો છે?]

... સાંભળ્યા પછી ચારણોનાં ગામ ઉપર દાજીએ
નજર ન નાખી.

૬

...ક વખત લીંબડી ઠાકોર હરિસિંહજીની સાથે દાજી
...દ્વારકાની જાત્રાએ ગએલા. ત્યાંથી પાછા આવતાં લીંબડી
...જામનગરમાં જસાજી જામના મહેમાન બન્યા. જામસા-
...ારાશા કામદારની કીર્તિ સાંભળી હતી. એ બહાદુર
...ાને એકવાર મળવા જસો જામ બહુ આતુર હતા.
...ુરવીર હતા. શુરવીરને જોવાનું મન કેમ ન થાય?

કોઇ દબાવી ન શકે, પણ બીજા શત્રુઓના [(સાત્રવના) .સીમાડા તું દબાવી બેઠો છે.)

એક દિવસ ભાવનગર ઠાકોર વજેસંગની કચેરીમાં એક ચારણ રીસાઇને ટુંટીયાં વાળી સૂતેલો. ઠાકોરે પૂછ્યું: "કાં ગઢવા, શું થયું છે? કેમ ટુંટીઆં વાળીને સૂતા છો?"

ચારણ બોલ્યો "અન્નદાતા, બરવાળાને સીમાડે મારા પગ ઠબે છે."

એ મર્મ-વાક્ય કહીને ચારણ એમ સમજાવવા માગતો હતો, કે ભાવનગરની સરહદ દબાવતો દબાવતો ઘેલોશા બહુ નજીક આવી ગયો છે. ઠાકોરને એ વેણ છાતી વીંધી આરપાર નીકળી ગયું. એને ભાન આવ્યું કે વાણીઆએ બહુ જમીન દબાવી લીધી.

તુરતજ ફોજ તૈયાર થઇ; બરવાળાના ગઢને ઘેરીને ફોજ પડી છે. પણ ગઢ તૂટતો નથી. ઉપરથી તોપો છૂટે છે; ફોજમાં ખળભળાટ થાય છે. બરવાળું જીતવાની આશા છોડીને ભાવનગરના સેનાપતિએ ઘેલાશાને વિષ્ટિનાં કહેણ મોકલ્યાં. બારીમાં થઇને વિષ્ટિ કરવા માણસો ગામમાં પેઠાં. છેવટે એમ નક્કી થયું કે દાજીના ઘોડાનો ડાબલો જ્યાં પડે ત્યાં સીમાડો નાખવો. દાજી દુશ્મન હતો તોયે એની નીતિ માટે ઉંચો વિશ્વાસ હતો. કેમકે દાજી કૂડ કરતા નહિ.

દાજી ઘોડે ચડ્યા. બરવાળાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ખળખળીઆ નામનો વોંકળો છે, તેને સામે કિનારે દાજીએ ઘોડો થોભાવ્યો. તે દિવસથી ખળખળીઆને સામે કાંઠેથી ભાવનગરની સીમ ગણાય છે, ને આ કાંઠે બરવાળાની સરહદ ઠરી છે. આવી રીતે મોટા મોટા રાજાઓને પણ દાજીએ હંફાવ્યા, ત્યારે ચારણોએ ગાયું કે:

સુખ કરી સૂવે નહિ, રૈયત ને રાણા,
[એવો] માંડયો તેં માધાણા, ગોરખ ધંધો ગેલીઆ !"

[હે ઘેલાશા, તેં તો એવું શૌર્ય બતાપતરા ઉપર સારામાં સારાં પાંચ
જીતવાનો એવો ધંધો માંડયો છે, કે મહાણ ગાપું."
હવે સુખે સૂઇ શકતાં નથી.]

"એ મહારાજ! આપનો પાડ
એમ ધીરે ધીરે એક બરવાળાનં હોય; વહુનાં ન હોય. મારે
ઝટકે બત્રીશ ગામડાં આણી મૂક્યાં. એ . મારાથી બીજે જવાય
માલીક લીંબડી દરબારને ખાતર ઉઠાવી. તોયે નહિ."

બરવાળાની આસપાસ બેલા ચાણુકી ની ગયા.
ગામો ઉપર ઘેલાશાની આંખ હતી. ચારા
પેસી ગઇ હતી. એટલે બેલાના ચારણ કાળા ર
સમક્ષ જ ઠપકાનો દુહો કહ્યો:

ખસનો તો તુંને ખટકો નઇ, ખોળછ ખેતરડાં ની બ-
ગલડો શી' ગેલા! મારછ ડેઠક માધાઉત.

[હે માધાશાના દીકરા, તારા મનમાં ગરાશીઆ લોકોનું ખસ જાન નથી ખટકતું, એને તું રંઝાડતો નથી, અને અમારી થોડી થોડી જમીન (ખેતરડાં) ઝુંટવી લેવા તું શોધખોળ કરી રહ્યો છે! સિંહ (શી) ઘરડો થાય, મોટા શિકાર કરવાની તાકાત ન રહે, પછી જેમ એ દેડકાં મારીને ખાય, એવું તું શું કરી રહ્યો છે?]

એ દુહો સાંભળ્યા પછી ચારણોનાં ગામ ઉપર દાદાએ કોઇ દિવસ નજર ન નાખી.

કોઇ દબાવી ન શકે, પણ
તું દબાવી બેઠો છે.) ઠાકોરને વિનંતી કરી કે "ઘેલાશાને

એક દિવસ ભાવનગ
ચારણ રીસાઇને ફુટી· દીધીઃ "મહારાજ! એ વાણીઓ
ગઢવા, શું થયું છે?" તો મારાથી જ સચવાય છે. આપ
ન શકો; એને કેટલીએક ખોટી આદતો
ચારણ બોલ્યો દરબારમાં ન શોભે."
પગ ઠબે છે."
કઇ આંદતો છે, ઠાકોર?"

એ મર્મ-વાક્ય ધરામાં કે રાજકચેરીમાં એ જાય ત્યારે એક
હતો, કે ભાવન બીજું મૂછોના થોભા ઝાટકે, ત્રીજું
નજીક આ ભીડીને બેસે, ચોથું હોકો પીએ, પાંચમું લીંબડીના
પાર સિવાય કોઇને નમે નહિ."
દબ'

"કાંઇ વાંધો નહિ, તમ તમારે એને આંહી તેડી લાવજો. આપણે જોઇ લેશું."

દાજીને પણ જામ જસાજીના ગુમાનની ખબર હતી. સહુએ એને ચેતવ્યા કે કાં તો ન જવું અને જવું તો જામની અદબ રાખવી. મરકીને દાજી તૈયાર થયા. ગામમાંથી ભેટ વાળવાની દસ બાર પછેડી મગાવીને નોકર પાસે પોતાની સાથે ઉપડાવી લીધી. જામના દરબારમાં ગયા. આદત પ્રમાણે ખોંખારો ખાઇ, મૂછે હાથ નાખી, જામને સાદા રામરામ કરી, પછેડીની પલોંઠી ભીડીને બેઠા. જામના મ્હોં પર કોપ દેખાણો. એણે ચોપદારને ઇશારત કરી. ચોપદારે ઘેલાશાની પછેડી ઝુંટવીને ફેંકી દીધી. દાજીએ બીજી પછેડી લઇ પલોંઠી ભીડી, બીજી પણ ઝુંટાઇ. ત્રીજી, ચોથી, એમ પછેડીઓ ઝુંટાવા લાગી. આખી સભા થડક બની ગઇ. દાજી પોતાનું અપમાન થયું સમજીને ત્યાંથી ઉઠી નીકળ્યા. ઉતારે ચાલ્યા ગયા. જામની સામે પણ એણે ન જોયું,

જામસાહેબના અંતરમાં તો રોષ નહોતો. એને ખાત્રી થઇ ચૂકી. એણે દાજીને એકાંતમાં બોલાવ્યા. ત્રાંબાનું પતરું અને કરગરો હાજર રાખેલાં. જામે કહ્યું: "ઘેલાશા, નગરની નોકરીમાં

આવો તો અત્યારે જ આ આ પતરા ઉપર સારામાં સારાં પાંચ ગામ 'જાવચંદર દીવાકરા' લખી આપું."

વેલોશા શો જવાબ વાળે છે? "એ મહારાજ! આપનો પાડ થયો. પણ માગાં તો દીકરીનાં જ હોય; વહુનાં ન હોય. મારે માથે તો લીંબડીનું ઓઢણું પડ્યું છે. મારાથી બીજે જવાય નહિ. પાંચ શું, પચાસ ગામ આપો તોયે નહિ."

સાંભળીને જસા જામ ગળાયથ બની ગયા.

૭

"જમદાર, બાકર સાહેબ આપણી બરવાળાની બક્ષીસીના પેશકશી બાંધી ગયા."

"જેઉં, ઇ દસ્તાવેજ દરબાર?" ઠાકો ચમક્યા.

ઠાકોરે કારભાર હરિસંગ પાસેથી દસ્તાવેજની નકલ લઇને વાંચી. વાંચીને માથું ધુણાવ્યું. દરબારને ઠપકો દીધો "મને તેડાવવો'તો તો ખરો? આટલી ઉતાવળ શીદ કરી?"

"કાં?"

"કાં શું? આ તો 'ફરતી પેશકશી' માંડી દીધી. વારે વારે વધાર્યા જ કરશે. અંગ્રેજની બાદશાહી જ્યારે ચાલી જાશે ત્યારે આપણાથી શું કે ના નહિ થાય દરબાર! તમે ગજબ કર્યો."

"હવે!"

ભોળવાઈને સાહેબે દસ્તાવેજ દાજીના હાથમાં દીધો. વાંચીને પલકવારમાં કાગળનો ડૂચો વાળી, મ્હોંમાં મૂકી, દાજી પેટમાં ઉતારી ગયા, અને

"હવે તો દસ્તાવેજ લેવા બરવાળે આવજો સાહેબ !"

એટલું કહીને ઘોડીએ ચડ્યા. બરવાળામાં દાખલ થઈ ગઢના દરવાજા માથે ભોગળ બીડાવી.

ફોજ લઈને વૉકર બરવાળા ઉપર ચડ્યો. ગઢ સામી તોપો ચલાવી. પણ એ જુક્તિદાર જોરાવર ગઢ ઉપર કાર ન થઈ શકયો. વૉકરે વિષ્ટિનું કહેણ મોકલ્યું.

સાહેબ અને દાજી, બેય જણા ઠરાવ કરવા બેઠા. સાહેબે પૂછ્યું કે "તારી શી માગણી છે ઘેલાશા ?"

"બરવાળાની બત્રીસીની 'ફરતી જમા' નહિ, પણ કાયમી જમા રૂા. ૨૨૦૦૦ની બાંધી આપો."

વૉકરે દાજીને લાલચો દીધી: "ઘેલાશા ! જીદ કર મા. આ બત્રીસી તેં તારાં બાહુબળથી ઘેર કરી છે. તારાં દસ ગામ જૂદાં તારવી દઉં. તારા નામ પર ચડાવી દઉં. અને તું લીંબડીનાં ગામની 'ફરતી જમા' બાંધવા દે."

દાજીએ જવાબ દીધો કે "ન બને સાહેબ, મારે મારા ધણીને લૂણહરામ નથી થાવું. જે ધણી મેં ધાર્યો છે, તેનું જ હું ભલું ચિંતવીશ. મને ભરોસો છે કે મારી સાત પેઢીને પણ મારો ધણી પાળ્યા કરશે. રજપુત નગુણો નહિ થાય."

ઘેલોશા ન બદલ્યો. તમામ ગામડાં લીંબડીના નામ પર મંડાવી ફક્ત રૂા. બાવીસ હજારની 'કાયમી જમા' લખાવી લીધી. આજ પણ બીજા તમામની જમા અમદાવાદ જીલ્લામાં વધતી જાય છે છતાં બરવાળા તાલુકાની રકમ એની એજ રહી છે.

તે દિવસ સાહેબની સલાહ માની હોત તો આજ ઘેલાશાના વારસોને ઘેર એક સોનામૂલો તાલુકો હોત. પણ ઘેલોશા કૂડ કેમ રમે ?

૮

આ હાવતીઆઓએ ખટપટ કરીને હાજીના ઉપર સૂરતના કલેકટરનું વારંટ કઢાવ્યું છે. હથીઆર પડીઆર બાંધીને હાજી સૂરતમાં આવેલ છે. પોતાના દીકરાને સરકાર કોણ જાણે કેવા યે સકંજામાં નાખી દેશે .એવી ચિંતાભરી બુઢ્ઢી માતા લીલબાઇ ભીમનાથ દાદાના નામની માળા ફેરવે છે.

ઓચીંતા સૂરત શહેરમાં ગોકીરા થયા કે "દોડો ! દોડો ! મીયાણા જાય ! સરકારી તીજોરી લુંટીને જાય !"

લુંટારાનાં નામના રીડીયા સાંભળતાં જ રણઘેલા ઘેલાશાનાં રૂંવાડાં છમ ! છમ ! છમ ! એહાં થઇ ગયાં. એણે હાક મારી કે "ભાઇ ! ઝટ મારી ઘોડી છોડો !"

માણસોએ સમજાવ્યા "અરે હાજી ! આ તો સરકારી તીજોરી લુંટાણી છે; અને લુંટવા વાળા છે મીયાણા. આપણને જેણે કેદ કર્યા છે તેના સારૂ આપણે શીદ મરવા જાવું ?"

"અરે બોલો મા ! લુંટારાનું નામ પડે ત્યાં હું બીજી વાત વચારૂં ? હું ઘેલો માધાણી ! મારાં માવતર કોણ ?"

એટલું કહીને દાઢીવાળો હાજી ચડયો. સરકારી ઘોડાં નીકળે તે પહેલાં તો ઘોડીને દોટાવી લુંટારાનો પીછો લીધો, ભેળાં કર્યાં; એકલે હાથે તલવાર વાપરીને ધીંગાણું રમ્યો. મીયાણા માલ મૂકીને ભાગી નીકળ્યા. ઘેલાશાએ લુંટનો તમામ માલ પકડીને સરકારમાં સુપ્રત કર્યો. કલેકટરને આ વાતની ખબર પડી. બહાદૂર ઘેલાશાને એણે શાબાશી આપીને છોડી મૂકયા.

આંહી બરવાળામાં માતા લીલબાઇને એજ રાતે શંકર ભીમનાથ સોણે આવ્યા; કહ્યું કે "લીલબાઇ, તારે દીકરે તો મીયાણા માર્યા, સરકારી તીજોરી બચાવી, અને હવે છૂટીને ઘેર આવે છે."

ડોસીની આંખ ઉઘડી ત્યાં દીકરો સામે ઉભો હતો. ડોશીના કહેવાથી ઘેલાશાએ 'ભીમનાથ' નામના શંકરની જગ્યામાં ચારસો વીઘા જમીન બક્ષીસ કરી.

૯

શેઠ કુટુંબ લીંબડીનું ઉંચું ને આબરૂદાર કુટુંબ ગણાય: પૈસે ટકે જોરાવર એટલે માથાભારે પણ ખરૂં. એવું બન્યું કે એ કુટુંબનો એક દીકરો ધાંધલપૂર ગામે વરાવેલો, તે ગુજરી ગયો. કન્યાના બાપ લીંબડી ખરખરે આવ્યા. બહુ અફ્સોસ બતાવ્યો. વરવાળાએ કન્યાને ઘરાણાં લુગડાં ચડાવેલ તે બધાં પાછા સોંપ્યાં.

આ વખતે શેઠ કુટુંબવાળાં બોલી ગયા કે "શેઠ, તમને એટલું કહેવાનું છે કે અમારે ઘેરથી પાછી ફરેલી કન્યાને હવે આંહી લીંબડીમાં તમારે ન પરણાવવી. નહિ તો આપણે સારાવાટ નહિ રહે. સમજ્યા ?"

સાંભળીને કન્યાનો બાપ તો આભો જ બની ગયો. પોતે સમજુ હતો. એકવાર પાછી ફરેલી કન્યાને એના એ જ ગામમાં દેવાથી એને દેખીને આગલાં સાસરીયાંનાં અંતર રૂડે, મરેલો દીકરો સાંભરી આવે, એટલા માટે ત્યાં ને ત્યાં સંબંધ ન બાંધવો જોઈએ, એમ માવતર હમેશાં વિચારે. આ વેવાઈ પણ શાણો હતો. ભૂલ ન કરત. પણ આવાં મદભર્યાં વેણથી તો એના માથામાં ચસ્કો નીકળી પડયો. એનું અંતર ધવાઇ ગયું. એણે જવાબ દીધો કે "શેઠ ! ત્યારે તો હવે મારી દીકરી લીંબડીમાં જ વરશે. બીજે કયાંય નહિ વરે."

એટલું કહીને એ ચાલી નીકળ્યો.

વિચાર કર્યો કે લીંબડીની અંદર આ શેઠ કુટુંબની નજર સામે મારી કન્યાને ઘરમાં લાવે એવો બેમાથાળો તો એક ઘેલોશા જ છે. પણ ઘેલોશા શી રીતે માને ? વિચારીને એ વઢવાણ ઠાકોરની પાસે ગયો. વઢવાણ ઠાકોર એના સ્નેહી હતા. ઠાકોરને અને ઘેલાશાને પણ અત્યંત સદ્‌ભાવ હતો. કન્યાના પિતાએ એ કામ ઠાકોર સાહેબને ભળાવ્યું.

ઠાકોરસાહેબે ઘેલાશાને બોલાવ્યા. વચન માગ્યું. ઘેલાશાએ કહ્યું: "બાપુ, મારી નોકરી સિવાય બીજું ગમે તે માગજો."

ઠાકોરે માગ્યું: "તમારા દીકરા મોરભાઇનું વેવીશાળ આ ધાંધલપૂરવાળી કન્યા સાથે કરો."

ઘેલાશાને ફાળ પડી કે શેઠ કુટુંબ સાથે વેર થશે. પણ વચને બંધાયા ! શું કરે ?

લીંબડી આવીને દાજીએ શેઠ કુટુંબ કને પોતાની લાચાર દશા રજુ કરી. હાથ જોડીને રજા માગી. બોલ્યા કે "હું આપને ખાત્રી આપું છું, હું આંહીથી નહિ, બરવાળેથી જાન જોડીશ."

પરંતુ શેઠ કુટુંબવાળાએ એની નમ્રતાની કાંઇ કદર ન કરી. એ તો ઉલટા કોપાયા અને અઘટિત આકરાં વચનો કાઢવા મંડ્યા.

પછી તો દાજીની ધીરજ ખુટી. એ બોલ્યા: "મારી લાચારી આપના કાંઇ હિસાબમાં ન આવી. તો હવે જુઓ, આંહીથી જ જાન જોડીશ: મારા ઘરની દિવાલે બરાબર રસ્તા માથે જ એક ગોખ મૂકાવીશ; ત્યાં બેઠી બેઠી મારી દીકરા–વહુ મોતી પરોવશે અને ચાલતા ચાલતા તમે તે જોશો."

આટલું કહીને દાજી ચાલ્યા ગયા. અને પછી

ધાંધલપુરની ઢેલડી ને બરવાળાનો મોર
હાથી આવે ઝુલતા ને સરણાયુંના શોર.

એવી ધામધુમથી મોરભાઇને પરણાવી આવ્યા. બોલ્યા પ્રમાણે ગોખ પણ પડાવ્યો.* એનો દુહો જોડાણો કે

*આ ગોખ સબંધી હકિકત એવી બની કે તે ગોખ સામેજ શ્રી જૈન શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનાં ઉર્ફે ઢુંઢીઆ ધર્મનાં સાધ્વીઓ માટેનો ઉપાશ્રય હતો. તે ઉપાશ્રયના ગોખની સામે આ ઘેલાશાનો ગોખ બંધાવા માંડયો. ઘેલાશા પણ ઢુંઢીઆ ,, અને શેઠનું કુટુંબ પણ

શેઠ કુટુંબનાં છોકરાં ઉંચે કરતાં આળ,
મૂછે રંગ મધરાજતણુ, ઘેલા ! ઉતારી ગાળ.

[શેઠ કુટુંબનાં છોકરાં સહુની છેડ કરતાં. પણ રંગ છે તારી મૂછોને હે માધાશાના (પુત્ર) ! તેં તારા પરથી એ મેણું મટાડ્યું.]

આથી શેઠ કુટુંબ રાજ્ય સામે રીસાણું. તેમને મનાવવા ખાતર, અને ઘેલાશા હથ્થુના વહિવટની તપાસણી થવીજ જોઇએ તેવો તેમણે આગ્રહ કર્યો તે ખાતર, ઘેલાશાનો વહિવટ તપાસવાનું ઠાકોર હરિસંગજીએ નક્કી કર્યું.

આમ પણ કહેવાય છે : શેઠવાળાઓએ રાજ્યને એવી લાલચ આપી કે "જો ઘેલાશાને એકવાર કેદમાં નાખો તો અમારા રૂા. છ લાખ રાજ પાસે લેણા નીકળે છે તે છોડી દઇએ."

હરિસંગજી ઠાકોર એ લાલચમાં લપટાણા. ઘેલાશાને બોલાવવા બરવાળે અસ્વાર મોકલ્યો. ઘેલાશા તૈયાર થયા. પણ એનાં માતુશ્રી દેવી જેવાં હતાં. એમને માનશુકન જણાયાં. દીકરાને એણે બહુ સમજાવ્યો. પણ દીકરો કહે "માડી, મારો ધણી બોલાવે ત્યારે મારાથી પાણી પીવા ય રોકાવાય નહિ."

ઘેલાશા લીંબડી પહોંચ્યા. દરબારગઢમાં ગયા. સામે આવીને તો કોઇ એ સાવઝને પકડી શક્યું નહિ. એટલે આરબોએ પાછળથી અચાનક પકડ્યા ને કેદમાં નાખ્યા.

ઘેલાશા કહે કે "એક વાર તો મને ઠાકોરનું મ્હોં જોવા દ્યો."

પણ ઠાકોર નીચે ઉતર્યા જ નહિ !

ઘેલાશાએ અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો.

ઢુંઢીઓ ધર્મ પાળતું હતું. એ ઉપાશ્રય શેઠ કુટુંબેજ બંધાવેલો હતો. ઘેલાશાનો ગોખ આ પ્રમાણે સાધ્વીજીઓ અને ધમાર્થે બેસતાં બૈરાંઓની સામેજ ચણાય તે સામે શેઠ કુટુંબે ઘણો વાંધો લીધો. પણ ઘેલાશા ન માન્યા અને ગોખ બાંધ્યો.

એ વખત સનાળીના ચારણ કવિ કશીઆભાઇ મારવાડમાંથી પાછા ચાલ્યા આવતા હતા. આ ચારણ કાઠિયાવાડનાં કેટલાંયે રાજસ્થાનોમાં દેવ માફક પૂજાતા. રાજાઓ પણ એની અદબ છોડતા નહિ. એ વૃદ્ધ દેવીપુત્ર લીંબડીના દરબારગઢમાં આવ્યા.* દાઝના સમાચાર સાંભળીને એમના દિલમાં ઉંડો ઘા પડ્યો. ઠાકોર ઉપર એના કોપની સીમા ન રહી. ઠાકોરને નીચે આવવા કહાવ્યું. ઠાકોર મહેલની સીડી પર દેખાયા કે તરત કવિએ પોતાના મ્હોં ઉપર ફાળીઆનો છેડો ઢાંકી દીધો, ને પીઠ ફેરવી ઉભાં ઉભાં ઠાકોરને ઠપકાનું એક ગીત સંભળાવ્યું કે "એ બાપ હરિસંગ! હરપાળના પેટ હરિસંગે ઉઠીને આવી ખોટ ખાધી! રાજા હરિસંગ! સાંભળ સાંભળ!

[ગીત—અંગડુ]

દાવા બાંધણો ગોહિલ્લાં સામો, ચૂડાકો ભાંજણો ડોડ,
અર્યાંકો મોડણો માન, જંગકો અથાહ;
હિન્દવાંકો છાત્ર ગેલો ઝાલવો ન હુતો હરિ!
સતારા સું બઝારણો હુતો ગેલો શાહ!

૨

નવે ખંડાં માંય અસો કીણેરો પ્રધાન નાહીં,
દાવદારાં લાગે અસાં કામદારાં દાય;

---

* કોઇ કહે છે કે કશીઆભાઇ પોતે નહિ ગયેલા, પણ ગીત રચીને કોઇ બીજા ચારણને કહી સંભળાવવા લીંબડી મોકલેલો.

૧. ગોહિલોના સામે પડી સમોવડીઓ થઇને ઝુઝનારો, ચુડાસમાઓનાં અભિમાન તોડનારો, દુશ્મનોનાં માન મોડનારો, અને મેદાનેજંગમાં બહાદુરીથી લડનારો—એવો હિન્દુઓના છત્ર રૂપ જે ઘેલોશા, તેને હે રાજા હરિસંગ! તારે નહોતો પકડવો. ઉચિત તો એ હતું કે એને સતારાની ફોજ સામે લડવા મોકલવો હતો.

૨. નવ ખંડમાં કોઇને આવો પ્રધાન નથી મળેલ. પોતાના દુશ્મનોને (સમોવડીઆને) હૃદયમાં સાલે એવું કામદારું કરનાર બીજો કોઇ

બોત ભૂલ આવી કાંઈ આવડી હભાણી બાબા!
માધાણીકું બેડીઉં ન હોય પાગાં માંય.

૩

થાલ ઢાલ ચોરાશીકી, શત્રાંશાલ થાંકો શેઠ,
થાંકા શેઠ તણી ઘડી હુએ કેમ થાય!
જાંબુરાય! કડી જેમ લીંબડી લોપાય જે દિ',
માધાણી ઉપાડય તે દિ' દીજે કોડાં માંય!

૪

બીઆ વેરી તણી ધરા રાખણો સાંકળે બાંધી,
નવાલી કરી તેં વાત અનોધી નકાજ!
દોકડાકે લોભે રાજા લોકડાકે કહ્યે દામી,
અસા આદમીકી લાજ લેવે કેમ આજ?

ન મળે. હે બાપ! હે હરભમજીના પુત્ર (હભાણી)! આવી ભૂલ તું કરી બેઠો? માધાશાના પુત્ર ઘેલાશાના પગમાં કદિ બેડીઓ ન શોભે.

૩. તારો શેઠ ઘેલોશા કેવો હતો? તારા ચોરાશી ગામની ઢાલ જેવો ને તારા શત્રુઓના હૃદયમાં તીર-શલ્ય જેવો! તારા શેઠની ઘડી બીજાથી ન થાય. હે જાંબુના* ધણી [લીંબડીના સ્વામી]! જેવી રીતે કડી શહેર ઉપર દુશ્મનોએ હલ્લો કર્યો તેવી રીતે તારી લીંબડી ઉપર દિવસ હુમલો થાય, ત્યારે સુખેથી તું કરોડો શત્રુઓની સામે ઘેલાશાને ખડો કરજે. એ લીંબડીને લોપાવા નહિ આપે.

૪. ઘેલોશા તો તારા બીજા દુશ્મનોની જમીનને સાંકળે બાંધીને કબજે રાખનાર હતો. એવા પ્રધાનને બંદીખાને નાખવામાં આજે તેં અતિશય અનુચિત કૃત્ય કરી નાખ્યું. હે રાજા! કોઇ હલકા શ્રીમંત લોકોની શીખવણીથી, પૈસાના લોભમાં પડીને આવા પુરૂષની આબરૂ લેવાનું તને કેમ સૂઝયું?

---

* જાબું લીંબડીનું ગામ છે. અસલ ગાદી ત્યાં હતી.

૫

ખત્રી વીર વીક્રમ જ્યું અણકો કાગ તેં ખાયો,
  કણકો બનાયો જાયો અણકો કુસંગ !
નાથ લીંબડીકા ! થાને નાણુંનો ખણકો નાયો,
  સણકો ઠણકો આયો રાજા હરિસંગ !

૬

શામકો હરામી કામી ગામકો નોહોતો શત્રુ,
  ફજેતીગો નાહીં કોઈ કામકો ફજેત;
માર્યા દંડા જશો વે તો રામકી દુહાઇ માંને !
  નાથ લીંબડીકા ! થાને ઠણકો ન દેત.

દરબારગઢ પડઘા દેવા લાગ્યોઃ આવું ઠપકાનું ગીત ઠાકોરને હૈયે ખટકવા લાગ્યું. ઠાકોર દાદરો ઉતરવા મંડ્યા. પણ ગઢવી સામે મુખે થયા નહિ.

રોટલા જમવાનું ટાણું હતું. પણ કવિ લીંબડીની ભૂમિમાં ન રોકાયા. ખરે બપોરે ચાલી નીકળ્યા. સામેના રોકા ગામે જઈને જમ્યા.

---

૫. ક્ષત્રી વીર વિક્રમ રાજા મરવા પડેલો તે વખતે કોઇએ એને સલાહ દીધી કે "કાગડાનું માંસ ખાવાથી અમર રહી શકાય." એ વીર વિક્રમ જેવા સુજ્ઞ રાજાએ પણ જીવવાના લોભમાં પડીને એ શીખવણીને વશ થઇ કાગડો ખાધો. એથી કાંઇ એ બચ્યો નહિ, પણ ઉલટો ભ્રષ્ટ બન્યો. તેવી રીતે તેં પણ આજે કાગડો ખાવા જેવું કૃત્ય કર્યું. ઘણો વખત થયાં તને હલકાં લોકો આવો કુસંગ શીખવતાં હતાં, તે આજે તેં પ્રગટ કર્યો. હે લીંબડીના નાથ ! એથી નાણાંની ઢાળો તારા ઘરમાં ન આવી પડી, (તારા મનમાં એમ હતું કે ઘેલાશાએ તારા રાજમાંથી ખૂબ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું તે તને મળશે.) પણ ઉલટો તમામ લોકોનો ઠબકો મળ્યો.

૬. ઘેલોશા કાંઇ રાજ્યનો નિમકહરામ લાલચુ નોકર નહોતો, અથવા ગામનો શત્રુ પણ નહોતો; તેમ કોઇ કામમાં તને ફજેત કરનારો તેવો પણ નહોતો. જો એ મારવા લાયક કે દંડવા લાયક આદમી હોત, તો હું રામદુહાઇ ખાઇને કહું છું કે તને હું ઠબકો ન દેત.

મધુર નાદ, ક્યારેક ડુંગરા ગજવી મૂકતી સિંહની હુંક, તો ક્યારેક પશુ (એ નામના હરણ)ની છીંકારીઓ, ક્યારેક સાબરનાં ભાડુક, મસ્ત ખુંટડાની ત્રાડ, મોરલાના ટૌકા : આ બધું જેણે અનુભવ્યું હોય તેને જ તેની ખરી ખુબી સમજાય.

બરાબર મધ્યગીરમાં ડુંગરે વીંટયું એક તીર્થધામ છે. ત્યાં રૂકમણીનો ડુંગર છે. તાતા પાણીનો કુંડ છે. ભગવાનની શ્યામ મૂર્તિવાળું મંદિર છે. એનું નામ તુળસીશ્યામ છે. કેટલાંક વરસો પહેલાં તુલસીશ્યામની આસપાસ કેટલાક ચારણના નેસ પડયા હતા. દેશમાં દુકાળને લઇ ઉનાળામાં પણ કેટલાંક ઝુંપડાં ત્યાંજ પડયાં હતાં. તેવામાં ઢોરમાં એકદમ શીળીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. ઘણા માલધારી માલ વિહોણા બનીને માત્ર લાકડી લઇ દેશમાં પાછા ફર્યા. બહુજ થોડાં ચારણ કુટુમ્બ ત્યાંજ રહ્યાં.

એક ચારણને માત્ર બે નાનાં ખડાયાં રહ્યાં, બાકીનાં ઢોર તો મરી ગયાં; પણ ચારણીઆણી પોતાના પીયરથી બે પાડીઓ લઇ આવી. આ પ્રમાણે એ ચારણને ચાર નાનાં ખડાયાં થયાં. તેના ઉપર જ તેનો નિભાવ હતો. " આગળ જતાં સારી ભેંસો થશે. એનાં દુધ-ઘીમાંથી ગુજરાન ચાલશે " એ આશાથી બહુ ચાકરી રાખવા માંડી. ચારે ખડાયાં મોટાં થયાં. અસલ ગીરની વખણાય છે તેવી ચારે ભેંસો થઇ. મોટાં માથાં: કોડીઆમાં દીવા કરી મૂકી 'શકાય તેવાં વળેલાં બબ્બે ત્રણ ત્રણ આંટા લઇ ગયેલાં શીગ : દેવળના થંભ જેવા પગ : ટુંકી ગુડી : ફાંટમાં આવે એવાં આઉ: પથારી કરી સુઇ રહેવાય તેવાં વાંસાનાં પાટીઆં: આમ બધી રીતે વખણાય તેવી ચારે ભેંસોને જોઇ ચારણ વરવહુ આનંદ કરે છે. દિવસે ચરીને સાંજરે રૂઝયું રડયે જ્યારે ભેંસો ઘેરે આવે, ત્યારે ચારણીઆણી ઝોકના ઝાંપા પાસે ઉભીજ હોય. અને જોતાં વેંત જ "[1]મોળા ધાખી ઇદી ! બાપ ગોદડ

1. મારી ધાખી (નામની ભેંસ) આવી !
બાપ ગોદડ (નામની ભેંસ) આવી !
ખમ્મા તને મારી શેલર (નામની ભેંસ) ! માતાજી તારાં રક્ષણ કરે, મારી મા !

ઇદી! ખમા મોળી શેલર! આઇનાં રખોપાં મોળી મા!" ફરી ફરી ભેંસોને આવકારે, પોતાના પછેડા વતી એનાં અંગ લુછે, પછી ખાણ ખવરાવવું હોય તો ખવરાવે.

ચારે ભેંસોને વીઆવાને હજુ ત્રણેક માસ બાકી છે. "ચારે વીઆશે; અધમણ અધમણ દૂધ કરશે; રોજ સાત આઠ શેર ઘીની છાશ થશે; ગુજરાન બહુ જ ઠીક ચાલશે." એ વિચારો ને વાતો બન્ને ચારણ જણ કર્યા કરે છે અને આશામાં દોહ્યલા દિવસો વીતાવે છે.

ભાદરવો આવ્યો; ભરપુર વરસ્યો; હેલી મચાવી. આઠેક દિવસની હેલી થઇ. વરસાદ અનરાધાર પડે છે તેથી ઘણા માલધારી ચારવા જવાને બદલે ભેંસોને છોડી મૂકે છે. એટલે ભેંસો પોતપોતાના ચરવાના નેખમે [ઠેકાણે] ચાલી જાય. અને સાંઝરે ધરાઇને પાછી પોતાની જાણે નેસે ચાલી આવે. ઘણા દિવસથી રોજરોજ આમ ચાલે છે.

એક સમે બરાબર મેઘલી અંધારી રાત છે. વાદળાં ગટાટોપ જામ્યાં છે. ક્યારેક ક્યારેક વીજળીના સળાવા થાય છે. વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસવો શરૂ થયો છે. તે ટાણામાં કોઇ આહેરના બે જુવાન ગીરમાં નીકળેલા છે. દિવસે આ ચારે ભેંસોને તેણે જોએલી. નજરમાં આવી ગએલી. આઉભર થયેલી અસલ ભેંસો લઇ જવાય તો મોંમાગ્યો પૈસો મળે એવી આશાએ આહિરોની મત્ય બગડી ગઇ. અડધીક રાત ભાંગી ત્યારે બેય ચોર ઝોકે આવ્યા. ચારણચારણીયાણી નેસનું ધ્રાગડીઉં કમાડ દઇને મીઠી નીંદરમાં જામી ગયાં છે. ઝોકનો ઝાંપો ઉઘાડી આહેરોએ ચારે ભેંસોને હાંકી. એકદમ દોડાવવા જ માંડી. જબર આઉભર થયેલી ભેંસો કેટલીક દોડે? તો પણ લાકડીઓના માર મારી જેટલી ઉતાવળે હાંકી શકાય તેટલી હાંકી. સવાર થયું ત્યાં ચોરો ગીર બહાર નીકળી ગયા.

સવારે ચારણ જાગ્યો. જોયું ત્યાં ઝોક ખાલી પડી છે. ઘડીક તો ધાર્યું કે ઝાંપો ઉઘાડો રહી ગયો હશે, તેથી ભેંસો ચરવા

ચાલી ગઈ હશે. રોટલો તૈયાર થયો કે છાશ પીને રોજ ભેંસો જતી હતી તે નેખમે ગયો. પણ ત્યાં તો ભેંસો જોવામાં આવી નહિ. વરસાદ બહુ વરસતો હતો તેથી બીજે નેખમે ચડી ગઈ હશે, સાંજરે પાછી નેસે આવશે, એમ ધારી પાછો ઝુંપડે આવ્યો, સાંજરે ધણીધણીઆણી વાટ જોતાં ઉભાં, પણ ભેંસો તો આવી નહિ. ત્યારે પછી ખરેખરી ચિંતા થઈ. ફરીને આસપાસ બધાં સ્થળો જોઈ આવ્યો, ગીરમાં ગાળે ગાળે રખડયો; પણ ભેંસોનો પતો મળ્યો નહિ. પછી તો ચોરાઈ ગયાનો વહેમ આવ્યો. ભેંસો ઘણી હોય તો તો તે ટોળાંમાંથી એક બે કે ત્રણ ચારને નોખી તારવવી સહેલ નથી. કાચાપોચાથી તો નોખી પડે જ નહિ. કદાચ મારે પણ ખરીઃ કોઈ બહુ હિંમતવાળા બે ત્રણ ચોર હોય ને એવાં મોટાં ટોળામાંથી બે ત્રણ જેવી તેવી ભેંસોને જુદી પાડી લઈ જાય તો એની મોટા માલધારી બહુ દરકાર પણ ન કરે. ગોત કરવા જવાની મહેનતથી કંટાળીને જતી જ કરે. પણ આ તો ચારે ભેંસો સાથે જ ગઈ—બધી ગઈ! જેના ઉપર કેટલી આશાઓ બાંધેલી તે બધી ગઈ. વળી ભેંસો પણ જેવી તેવી નહોતી. ચારણ ચારણીઆણીએ પોતપોતાનાં સગાંઓમાં જઈને વાત કરી. પણ ભોળપ અને નિર્દોષ ભાવનાં ભરપૂર આ પરકમ્યાં ચારણો : એક તો મનનાં મસ્ત જ હોય. તેમાં વળી ભેંસોનાં ઘાટાં દૂધ પીવાથી અને દુધની સાથે વગડાઉ સાંબો કે રાજગરા જેવાં ખડમાં ધાન મિલાવી ખીર કરી કરી ખાવાથી આળસુડાં થઈ ગયેલા : નીકળીએ છીએ ! હા નીકળીએ છીએ ! એમ કરતાં કરતાં પંદર દિવસના પરિયાણ પછી ૭ જણા શોધ કરવા નીકળ્યા.

ગીરમાં નીકળ્યા પછી તો ભેંસોને દોડાવવાની જરૂર જ નહોતી. તેથી આહિરો એને થાક દેતા દેતા ધીમે ધીમે લઈ વાળાકમાં આવ્યા. પોતાનાં સગાં—ઓળખીતાને ઘેર રોકાતા રોકાતા જેતપુર ગામે પહોંચ્યા.

સવારનો પહોર છે. ભાદરના કાંઠા ઉપરના એક ઝરૂખામાં એક દરબાર ખાનગીમાં પોતાની હેઠીનાં થોડાંક માણસનો ડાયરો

કરીને બેઠા છે. કસુંબા લેવાઇ ગયા છે. શીરામણી કરવા ઉઠવાની તૈયારી છે. એમાં બરાબર ભાદરના કાંઠા ઉપર ચારે ભેંસો ભેળા બન્ને આહિર નીકળ્યા. ઝરૂખા ઉપરથી દરબારે ભેંસો જોઇ. છેટેથી પણ એ ભેંસોની જાત છાની રહે તેમ નહોતી. ડાયરો બધો ભેંસો સામે તાકી રહ્યો. વેચાઉ હોય તો મ્હોંમાગી કિંમત આપીને પણ એ ભેંસો રાખી લેવા જેવી સૌને લાગી. ત્યાં જઇ, તપાસ કરી, વેચાઉ હોય તો તે પોતાની પાસે લઇ આવવા દરબારે બે માણસને કહ્યું. ભાદર તરફની ગઢની ખડકીમાંથી બન્ને જણ નીકળ્યા. આહિરોએ આ આદમીને આવતા જોયા. કહોડામાં બેઠેલ ડાયરાને પણ જોયો. "ચોરનું હૈયું કાચું" એ ન્યાયે કોણ જાણે શા કારણથી પણ એકદમ બન્ને આહિર બ્હીના. ભેંસો મૂકીને ભાગ્યા. એ પ્રમાણે આહિરોને ભાગતા જોઇ, ભેંસો ચોરાઉ હશે એવું માની, દરબારે તે ભેંસો હાંકી લાવવા બીજા એક આદમીને દોડાવ્યો. ભેંસો ગઢની ખડકીએથી ગઢમાં આવી. સૌએ ભેંસો જોઇ. "ગમે તે રીતે પણ ભેંસો રાખવા જેવી છે" ?]

અંદર અંદર વાતો ચાલવા લાગી. દરબારનું મન પણ

પાસે બેઠેલાઓએ કંઇક મજબુત કર્યું. છેવટ ભે નાર્યો: એમ છએ

આઘેરે ખુણે બાંધી સંતાડી દેવાનું ઠર્યું. ક લોહી છાંટીને ચાલતા

ગોતતા, ગોતતા, ચારણો જેતપૂર કોઇએ ખાધું નહિ. સૌને

ટીએ પૂછપરછ કરતાં વાવડ મળ્યા શો. પછી પસ્તાવો શા કામનો ?

ભેંસો અમારા ....દરબારને ભાઇ. કેટલાક રૂપીઆ ઉડ્યા. તેટલેથી

અને દરબારે એને ગઢની મારાંસળીમાં દૂધ લઇને જમવા બેઠા કે

"તર્યાં હવે ફદર ન ભરેલી દેખાણી. એ દૂધ નાખી દઇ

એ ત્રાંસળીમાં જીવડાંજ દેખાય.

સાલિકો આવી પહોંચ્યા છે. એક તો પેટ મેલું હતું જ, તેમાં પણ પડખીઆઓએ ધણીને વહાલા થવા સારૂ પાપની શીખામણ દીધી કે "ના બાપુ ! એમ ભેંસું દેવાય ? શી ખાત્રી કે ભેંસું એનીયું છે ?"

બીજે ટોકો પૂર્યો કે "વળી આપણે ખવરાવ્યું છે ! ટંકે પોણો પોણો મણ દૂધ કરે છે, દસ બાર શેર ઘીની છાશ થાય છે, અને આજ સુધી ખવરાવીને એમ આપી દેવાય કાંઇ ?"

"હા, તો તો આબરૂ જ જાયને ! —

આવી રીતના ભંભેર્યા દરબાર ભાન ભૂલી ગયા. કહેવરાવી દીધું કે "આંહી તમારી ભેંસું નથી ભાઇ !"

સાંભળીને ચારણો શ્વાસ લઇ ગયા. ડુંગર જેવડા નિસાસા નાખ્યા. ભેંસો આંહી જ પૂરાઇ હોવાની તો ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી. વળી દરબાર મ્હોંયે દેખાડતા નથી. નરણે મોઢે ઉપવાસી

કર. તેથી ચારણોએ કહેવરાવ્યું કે

ઉપર કેટલ... પણ જેવી તેવહી ભણો, સૂરજનો પુત્રો મું કાં સંતાડેને બેઠો સગાંઓમાં જઇને વહો, સૂર્ય-પુત્ર મ્હોં કેમ સંતાડીને બેઠા છો !

ભરપૂર આ પરજીઆ ચારણ વચ્ચે આવો સંબંધ હતો. ચારણ તેમાં વળી ભેંસોનાં ધારાં દૂધ ગમો કહેવાય. ઘરડો ચારણ હોય તે સાંભો કે રાજગરા જેવાં ખડમાં ધ કાઢીને મામા કહી બોલાવે. ખાવાથી આળસુડા થઇ ગયેલા : નીકળ સૂર્યપૂત્ર કાં મોઢું સંતાડે છીએ ! એમ કરતાં કરતાં પંદર દિવસએ . જતા આવતા ઘણાની જણા શોધ કરવા નીકળ્યા.

તો મળ્યા જ નહિ. તેમ

ગીરમાં નીકળ્યા પછી તો ભેંસોને જ સુધી બેઠા રહ્યા.

નહોતી. તેથી આહિરો એને થાક દેતા દેના ધી. ાં કરવાની જ્યારે તૈયારી આવ્યા, પોતાનાં સગાં–ઓળખીતાને .વાયો નહિ. હવે ભેંસો જેતપુર ગામે પહોંચ્યા.

દેખાય: ચોરાઉ માર

સવારનો પહોર છે. ભાદરના કાંઠા ઉપર તો પડી ચૂકી છે. એક દરબાર ખાનગીમાં પોતાની હેડીનાં ડેડાર ફરીઆદી કરી, તપાસ

થશે, ભેંસો તબેલામાંથી હાથ આવશે, માથે તહોમત આવશે. માટે કાંઇ ઉપાય ?

હજુરીયા બોલ્યા "હા બાપુ ! એમાં બીઓ છો શું ? ચારણ ત્રાગાં કરશે, તેમાં આપણી શું તપાસ થાય ? અને તહોમત તો ભેંસો હાથ પડે ત્યારે આવે કે એમજ ? ભેંસોને મારી નાખી તબેલામાં જ દાટી દો એટલે થયું. અને ચારણોને મારો ધક્કા. ડેલીએથી ઉઠાડી મૂકો."

દરબારને પણ એ વાત ગમી. ભેંસોને મારી નાખી દાટી દેવાનો હુકમ થયો. તુરત હુકમનો અમલ થયો. ચારણોને ધક્કા મારી ડેલીએથી ખેસવ્યા. બહાર ઉભીને ચારણોએ ધા નાખીઃ

" એ મામાહીં ભણો, આ તોળાં ગભરૂડાં ત્રાગાં કરતાં સૈં. સૂરજના પુત્રાને ભીંહું ગળે વળગતી સૈં. પણ બાપ ! ભીંહુનાં દૂધ તોળે ગળે કેવેં ઉતરહે ? " [મામાને કહો, તારાં ગભરૂ બાળકો ત્રાગાં કરે છે. અરે સૂરજના પૂત્ર ! તને ભેંસો ગળે વળગે છે, પણ ભેંસોનાં દૂધ તારે ગળે શી રીતે ઉતરશે બાપ ?]

કોઇએ હાથ કાપ્યો, કોઇએ પગમાં છરો માર્યોઃ એમ છએ ચારણોએ ત્રાગાં કર્યાં. ડેલી ઉપર પોતાનું લોહી છાંટીને ચાલતા થયા. તે દિવસ તો રાત્રે દરબારમાં કોઇએ ખાધું નહિ. સૌને પછી તો બહુ વિચાર થવા લાગ્યો. પછી પસ્તાવો શા કામનો ?

સવાર થયું. વાત ચર્ચાઇ. કેટલાક રૂપીઆ ઉડયાં. તેટલેથી બસ ન રહ્યું. દરબાર ત્રાંસળીમાં દૂધ લઇને જમવા બેઠા કે ત્રાંસળી આખી જીવડાંથી ભરેલી દેખાણી. એ દૂધ નાખી દઇ ફરીવાર લીધું તો પણ એમજ થયું. ત્રાંસળીમાં જીવડાંજ દેખાય. એકજ દેગડીમાંથી બધાને દૂધ પીરસાય. છતાં દરબારને ત્રાંસ-ળીમાં જીવડાં દેખાય. ચોખાનું પણ તેમજ થયું. દૂધ, ચોખા અને ઘી, ત્રણે વસ્તુ તેજ દિવસથી બંધ થઇ. આંખે પાટા બાંધી દૂધ પીવાનું કરે તો નાક પાસે આવતાં જ દુર્ગંધ આવે. એમ કેટલાંક વર્ષો સુધી ચાલ્યું. ધીમે ધીમે વધ્યું. છેવટ એવી

સાથે આઠ દિવસ સુધી કાંઇ પણ ખવાયું નહિ. આઠમે દિવસે ચલાળાના પ્રસિદ્ધ ભકત શ્રી દાના ભકતના ગધૈ જાતના ચેલા શ્રી ગીગાભક્ત,* ફરતા ફરતા, આ દરબાર જેતપુરથી બીજે ગામ રહેવા ગયા હતા ત્યાં જઇ ચડયા. દરબારે આપા ગીગા ભગત-ની બહુજ સારી સેવા કરી. પછી કરેલાં પાપની બધી હકિક્ત કહી. દૂધ ચોખા ને ઘી પોતે ખાઇ શકતા નહોતા. તેમજ આઠ દિવસની લાંધણો થઇ હતી એ બધું કહ્યું; બહુજ કરગરીને કહ્યું. કંઇક દયા કરવા આપા ગીગાને પગમાં પડી વિનવ્યા.

આપા ગીગાને દયા આવી. તે દિવસ દરબારને પોતાની સાથે જમવાનું કહ્યું. આપા ગીગા જાતે ગધૈ હતા છતાં દરબારે તેમની સાથે બેસી તેમનું એઠું અન્ન લીધું. તેજ દિવસથી જીવડાં દેખાતાં બંધ થયાં, બાર તેર વરસ સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યું. આઠ દસ દિવસે માણસ મોકલી આપા ગીગાભગતની જગ્યાએથી ધુપ મગાવી લેવાનું નીમ રાખ્યું. તેવામાં આપો ગીગો દેવ થયા. દરબારને પણ કંઇક વાત વિસારે પડી. પુસ્તાવો પણ કંઇ ઓછો થયો; એટલે વળી દૂધ અને ચોખા ઉપર અરૂચિ થવા લાગી. જીવડાં તો ન દેખાય પણ એ વસ્તુ સાંભરી આવે કે તુરત એટલો અણગમો થઇ આવે કે થાળી પાછી મોકલે. પછી આપા ગીગાની ધજા દરબારગઢમાં એક ઓરડામાં રાખી, ધુપ વગેરે બેરાબર નિયમિત જગ્યાએથી મંગાવી કરવા માંડયો. એટલે એ વસ્તુઓ થોડી થોડી ખવાવી શરૂ થંઇ; પણ ચાર પાંચ દિવસે વળી અરૂચિ થઇ આવે.

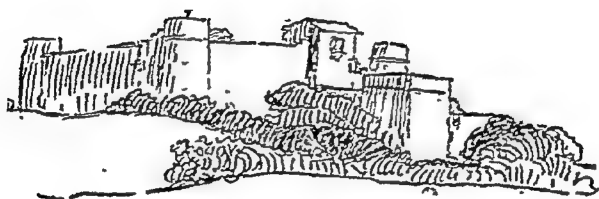
ત્રણ ટંક બધાને જમાડતા, બહુ સારી રીતે નોકર ચાકરની અરદાસ રાખતા, કોઇપણ ડેલીએ આવે તેને, ગમે તેટલા દિવસ રોકાય તોયે, પોતાની સાથે જ પંગત કરી ખુબ છુટથી દૂધ ઘી જમાડે; પણ પોતે જીંદગી રહી ત્યાં સુધી છુટથી એ વસ્તુઓ જમી શકયા નહિ. થોડું થોડું જમી શકતા તેવા દિવસોમાં પણ થાળી આવે કે ઘણીવાર સુધી એક નજરે જોઇ રહે. આંખમાં

*જુઓ : સોરઠી સંતો ભા. ૧: પૃષ્ઠ ૫૯

ક્યારેક ક્યારેક જળજળીયાં આવી જાય અને "ગીગેવ! ગીગેવ!" કહી આપા ગીગાનું સ્મરણ કરી ધીમે ધીમે થોડું ઘણું જમે.

સાત દીકરા થયા, બધા નાની વયમાં જ ગુજરી ગયા. કોઇ બબ્બે ત્રણ ત્રણ તો કોઇ પાંચ વરસના થઇ મર્યા. છેવટ સીતેર વરસની આવરદા ભોગવી દરબાર નિર્વંશ ગયા.

લોકો કહે છે કે "એને ધા લાગી ગઇ!"

ભોળો કોત્યાળ

ભોળો કોત્યાળ સનાળી ગામનો કાઠી: ઈશ્વરે એને ગરપણમાં દુઃખના દિવસ દેખાડ્યા: ખાવા અન્ન રહ્યું નહિ; એક કટકી તલવાર રહેલી. તલવારને બગલમાં દાબીને ભોળો કોત્યાળ દુનિયામાં ચાલી નીકળ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં ગીરની અંદર ડુંગરે મઢેલા ચાચઈ નામે ગામમાં આવી પહોંચ્યો. ચાંચઈમાં આપો માણશીઆવાળો રાજ કરતા હતા. ડેલી ઉપર દરબાર બેઠેલા છે. એક બીજાએ રામ રામ કર્યા. દરબારે નામઠામ પૂછ્યું: કાઠીએ પોતાની કથા કહી સંભળાવી.

"આમ ક્યાં સુધી, આપા?" દરબારે સવાલ પૂછ્યો.

"જેર ભાગ્ય મળે ત્યાં." કાઠીએ ઉત્તર વાળ્યો.

"ત્યારે આંહીં રહેશો?"

"ભલે."

"શું કામ કરશો?"

"તમે કહેશો તે."

"બહુ સારું; આપણી ભેંસો ચારો અને મોજ કરો."

બીજે દિવસથી ભોળો કાત્યાળ ભેંસો ચારવા લાગ્યા. પાછલી રાતે ઉઠીને પસર ચારવા જાય, સવારે આવી શીરામણ કરે, વળી પાછા ઢોર છોડે, તે સીમમાંથી દિ' આથમ્યે વળે. બહુ બોલવું ચાલવું એને ગમતું નથી. માણસોમાં ઉઠવા બેસવાનો એને શોખ નથી. એ પ્રતાપી મોઢું અંગ ઉપરના ચીથરેહાલ લુગડાંની અંદરથી પણ ઝળકી ઉઠે છે.

એક વખત મધરાતનો સમય છે. ટમ! ટમ! ધીરો વરસાદ વરસી રહ્યો છે; ભોળો કાત્યાળ એકઢાળીઆમાં સૂતેલા છે. એ વખતે ઘોડહારની અંદર કંઇક સંચાર થયો; અંધારામાં કાત્યાળ ત્યાં જઇને છાનામાના ઉભા રહ્યા. કાન માંડીને સાંભળે ત્યાં તો બહારથી કોઇ ભીંતમાં ખોદતું હોય એવું લાગ્યું. પોતાની કટાએલી તલવાર હાથમાં ઝાલીને કાત્યાળ ચૂપચાપ ત્યાં લપાઇ ઉભા. થોડીવારે ભીંતમાં બાંકોરૂં પડ્યું. બાંકોરામાંથી એક આદમી અંદર આવ્યો. કાત્યાળની તલવારને એકજ ઝટકે, એ ચોર 'વોય' કહીને જમીન ઉપર સૂતો.

અંદર એ અવાજ થયો, એટલે બહાર ઉભેલા બીજા ત્રણ જુવાનો ભાગ્યા; કાત્યાળ તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. થોડી વારે ત્રણે જણ પાછા વળીને ઉભા. કત્યાળે કળા કરી. કોઇ દરદીના જેવો અવાજ કાઢીને એ બાંકોરા પાસે બેસી બોલ્યા કે

"અરરર! ભલા માણસ! ભાગી જાઓ છો ને! મને ઘોડીએ પાટુ મારી તે કળ ચડી ગઇ છે. એક જણ તો અંદર આવો!"

ચોરો સમજ્યા કે એ અવાજ તો ઘોડીની પાટુનો થયેલો. એટલે બીજો આદમી અંદર દાખલ થયો. એને પણ કાત્યાળની તલવારે એક ઘાયે જ પૂરો કર્યો. પછી તો બહાર ઉભેલા બે જણા ભાગ્યા. કાત્યાળ પણ બહાર નીકળ્યા. બેઉ ભાગનારાની પાછળ દોટ મૂકી. એકને પૂરો કર્યો; બીજો હાથમાં આવ્યો નહિ, એટલે તલવારને પીંછીથી પકડીને કાત્યાળે છૂટો ઘા

કર્યો. એ ઘા ચોથા ચોરની કેડમાં આવ્યો અને એ પણ જમીનદોસ્ત થયો.

ચોરેનાં મડદાં ઉપાડીને કાત્યાળે તબેલામાં ઢગલો કર્યો. પેલી પીંછીથી પકડેલી તલવાર છૂટતાંની સાથે સાથે કાત્યાળના હાથનાં આંગળાં પણ કાપતી ગયેલી એ વાતનું એને પાછળથી ઓસાણ આવ્યું પીડા થવા માંડી. હાથને પાટો બાંધીને કાત્યાળ તો પાછા સૂઇ ગયા. અને ટાણું થયું ત્યારે પસર ચારવા ચાલી નીકળ્યા.

સવાર થયું; આપો માણશીઆવાળો તબેલામાં ઘોડીઓની ખબર કાઢવા આવ્યા; જુએ ત્યાં તો ચાર માણસોનાં મડદાં ! "આ પરાક્રમ કોણે કર્યું ? કોણે કર્યું ?" એ પૂછાપૂછ ચાલી.

એક કાઠી હસીને બોલ્યો: "એ તો તમારો પ્રતાપ, દરબાર ! એમાં શું મોટું કામ કરી નાખ્યું છે ?"

દરબાર સમજી ગયા કે આ ભાઇ ખોટેખોટું માન ખાટવા આવ્યો છે. મર્મમાં દરબાર બોલ્યા: "અહો ! એમ ? આ તમારાં પરાક્રમ, બા ?"

કાઠી બોલ્યો: "અરે દરબાર ! એમાં-કૂતરા મારવામાં તે મેં શું મોટું પરાક્રમ કરી નાખ્યું છે ?"

દરબાર કહે : "વાહ વાહ ! શાબાસ, ભારે કામ કર્યું."

સવારમાં ભોળો કાત્યાળ પસર ચારીને પાછા વળ્યા. દેગડી લઇને ભેંસ દોવા બેઠા; પણ એક હાથમાં તો ઇજા હતી, એટલે એક જ હાથે દોવા મંડ્યા. તરત જ ત્યાં દરબાર માણશીઆવાળાની નજર ગઇ; હાથમાં પાટો જોયો; દરબારે પુછ્યું :

"કેમ એક હાથે ભેંસ દોવો છો ? આંગળીએ આ શું થયું છે ભોળા કાત્યાળ ?"

"કાંઇ નહિ, બાપુ ! જરાક તલવારની પીંછી વાગી છે." નિરભિમાની કાત્યાળે નિખાલસપણે જવાબ વાળ્યો.

"કેમ કરતાં વાગી ?"

કોત્યાળે બધી વાત કરી. દરબાર દિંગ થઇ ગયા. પેલા શેખીખોર કાઠીને દરબારે પૂછ્યું : "કેમ ભાઇ, કોણે આ ચાર જણાને માર્યા? તમે તો બહુ બડાઇ ખાટતા હતા !"

નિર્લજ કાઠીએ જવાબ દીધોઃ "અરે બાપુ, ચાર ચાર માણસોનાં ખુન માથે લેવાં એ કયાં સહેલું છે? બીજા કોઇની હિંમત ચાલી હતી કે ?"

આખો ડાયરો હસી પડયો. દરબારે ટોણો માર્યો, "એમ કે ? કાઠીભાઇ ભાગે તોય ભડનો દીકરો કે ?"

ભોળા કોત્યાળને દરબારે તરવાર બંધાવી અને પોતાની હજુરમાં રાખ્યા.

૨

ગામમાં ઘોરી લોકની વસ્તી વધારે હતી. એમાં એક ઘોરીની નજર બીજા ઘોરીની બાયડી ઉપર હતી. પણ પારકાની સ્ત્રીને શી રીતે પરણી શકાય? દરબાર મારી નાખે. એક દિવસ દરબારની પાસે આવીને ઘોરીએ બે સારી ભેંસો ભેટ ધરી. દરબાર ખુશી ખુશી થઇ ગયા. પછી ઘોરીએ પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો. દરબારે પણ ભેંસો મળી હતી તેની મોજમાં ને મોજમાં જવાબ આપ્યો કે "હવે જાઓ ને, તમે કાળાં ગમે તેમ કરી લ્યોને." ઘોરીએ પેલી પારકી બાયડીને ઘરમાં બેસારી.

ભોળો કોત્યાળ ગામ ગયા હતા. તેણે ઘેર આવીને આ વાત સાંભળી. દરબારને બહુ ઠપકો દીધો.

એ બાઇનો ધણી ગામ ગયેલો ત્યાંથી પાછો આવ્યો, સાંભળ્યું કે પોતાની સ્ત્રી પારકા ઘરમાં છે અને દરબારને બે ભેંસો મળી એટલે દરબારે પણ રજા આપી છે. ઉશ્કેરાયેલો ઘોરી દરબાર પાસે ગયો. જઇને કહ્યું કે "બાપુ! આમ કરવું તમને ઠીક

લાગ્યું ? તમને ભેંસોની જરૂર હતી તો મને કાં ન કહ્યું ? હું આખું ખાડું લાવીને હાજર કરત. પણ મારું ઘર ભંગાવ્યું ! ”

દરબારે ઉડાઉ જવાબ વાળ્યા.

ચોરીએ કહ્યું: “પણ બાપુ ! ભેંસનાં દૂધ ખારાં લાગશે હો ?”

દરબાર ખીજાઇ ગયા; “જા ભોલકા, તારાથી થાય તે કરી લેજે.”

ચોરીએ બહારવટું આદર્યું. ત્યારથી દરબાર એકની એક જગ્યાએ બે રાત સૂતા નહિ. રોજ પથારીની જગ્યા બદલે : ડેલી ઉપર બરાબર ચોકી રાખે. એક દિવસ ચોરીએ દરબારગઢ ઉપર આવીને ખપેડા ફાડયા; દરબારના પલંગ ઉપર બંદુક ફોડી અને ભાગી ગયો.

પણ ચોરીનો ઘા ખાલી ગયો. દરબાર તે દિવસે બીજે ઠેકાણે સૂતેલા.

આખો ડાયરો સવારે જમવા બેઠો છે. કોઇ બહારનો મેમાન હતો નહિ તેથી દરબારનાં વહુએ આવીને ડાયરાને કેટલાંક કડવાં વેણ સંભળાવ્યાં; મેણાં માર્યાં કે “દૂધ ચોખા ખાતાં શરમ નથી આવતી ડાયરાને ?”

ભોળો કાત્યાળ કમકમી ઊઠયો. પોતાની દુધની તાંસળી ઉંધી વાળી અને સોગંદ લીધા. બીજે દિવસે માણસો ગોઠવીને રસ્તા રોકી દીધા. ઠેકાણે ઠેકાણે ઓઘા બાંધ્યા. એક માર્ગ ઉપર એક બીજા જણને લઇ ભોળો કાત્યાળ બેઠા છે. રાતનું ટાણું થયું. કાત્યાળે જોયું તો આઘે આઘે ઝાડીની ઘટામાં દેવતાનો કોઇ અંગારો ઝબૂકતો હતો. કાત્યાળે જાણ્યું કે દુશ્મન ચાલ્યો આવે છે. એ અંગારો નથી, પણ દુશ્મનની બંદુકની જામગ્રી ઝગમગે છે.

ચોરી ચાલ્યો આવે છે. કાત્યાળ બરાબર વાટ જોઇને બેઠા છે. તેટલામાં પાસે બેઠેલો માણસ બોલી ગયો “ એ આવ્યો. ” કાત્યાળે તેના મોઢા આડો હાથ દીધો, પણ ચોરી સાંભળી

ગયો. એકદમ ભાગ્યો, કાત્યાળ વાંસે થયા. ડુંગરના પડધારામાં બેઉ દોડ્યા જાય છે. કાત્યાળે ફેર ભાંગવા માંડ્યો. શેત્રુંજી ઢૂકડી આવી તેટલામાં કાત્યાળ પહોંચી ગયા અને તરવારનો ઘા કર્યો. બરાબર જનોઇવઢ તરવાર પડી. થોરી કૂદીને શેત્રુંજીમાં પડ્યો; કાત્યાળ વાંસે પડ્યા; થોરી સામે કાંઠે નીકળી કાંઠો ચડવા નાનકડું ઝાડ ઝાલે છે, પણ ઝાડ ઉખડી પડે છે; દડતો દડતો થોરી પાણીમાં કાત્યાળના પગ પાસે આવી પડે છે. કાત્યાળે તરવાર ઉપાડી કે થોરીએ ખુમ પાડી, “ કાકા, હવે ઘા કરશો મા, તમારો એક ઘા બસ છેઃ સિંહનો પંજો પડી ચૂકયો છે. ”

કાત્યાળે તેને બાંધી લીધો. થોરીની છાતીમાંથી લોહીનો ધોધ વહેતો હતો. પોતાનો ફેંટો ફાડીને કાત્યાળે એના ઝખમ ઉપર જોરથી બાંધી દીધો. ડેલીએ દરબાર બેઠા હતા ત્યાં થોરી આવીને હોકો માગી પીવા લાગ્યો.

આખી રાત હોકો પીતાં પીતાં થોરીએ થોડીક આપવાતી કહીઃ “ બાપુ ! એક ગામમાં મેં એક ચારણના ઘરમાં ખાતર પાડયું. ચારણ ચારણીઆણી ભરનીંદરમાં સુખે સૂતેલાં. રૂપાળી એ અધરાત હતી. ઓહો ! એ ધણી ધણીઆણીનાં મોઢાં ઉપર ભગવાને કેટલી બધી શોભા પાથરી હતી ! થોડોક ખખડાટ થયો એટલે ચારણ જાગી ઉઠયો અને હું તુરત સામે એક ઘોડી બાંધી હતી તેની પાછળ સંતાણો. ઘોડી ફરડકા બોલાવતી હતી એટલે ચારણ સમજ્યો કે કંઇ સર્પ જેવું જાનવર હશે. ઘોડીને ખુચકારતો ખુચકારતો ચારણ પડખે આવ્યો. મારા મનમાં થયું કે ચારણ મને છેતરીને પકડી લેવા આવે છે ; હું દોડીને ચારણને બાઝી પડ્યો, અને એના પેટમાં મેં મારો છરો ઉતારી દીધો. હું ભાગીને ઓલ્યા અંધારામાંથી બહાર નીકળવા જાઉં, ત્યાં તો જાગી ઉઠેલી ચારણીઆણીએ દોડીને મારા પગ પકડી રાખ્યા. મેં પાછા વળીને બાઇને ય ઘાયલ કરી. હું તો ભાગી છૂટયો. પછી ચારણ ચારણીઆણી પડદે પડયાં. બાઇ તો બીજે દિવસે ગુજરી ગઇ. ચારણને કોઇએ એ વાતના ખબર દીધા નહોતા.

પળે પળે ચારણ પૂછ્યા કરે કે "ચારણીઆણીને કેમ છે! એ ક્યાં છે?" એને જવાબ મળે કે "ઠીક છે, ઠીક છે." એક દિવસ ચારણનો ભાણેજ ખબર કાઢવા આવ્યો. કોઇ પાસે નહોતું, ભાણેજે મામીનો ખરખરો કર્યો. ચારણે વાત જાણી લીધી.

"અરેરે! એને ને મારે આટલું બધું છેટું પડી ગયું?" એમ કહેતાં તો એનો ઘા ઉઘડી ગયો. ચારણ પણ ચારણીની પાછળ ગયો. કાકા, મારાં એ પાપ મને નડયાં. હું અધરમનું વેર લેવા ચડયો, પણ મેં ય અધરમ કર્યો. મારૂં મોત તો કૂતરાના જેવું થાવું જોઇએ. પણ ઠીક થયું કે હું તમારે હાથે મરૂં છું.

કાત્યાળે દિલાસો દીધો કે "તારી ઉપર પણ કાંઇ ઓછી નથી વીતી. પણ હવે એ બધું વિસરી જા ભાઇ!"

સવાર થતું આવતું હતું. થોરી દરબારને કહે કે "બાપુ, રામ રામ." એમ બોલીને ફેંટાનો પાટો છોડી નાખ્યો અને તત્કાળ પ્રાણ છોડયા.

આપા માણસીઆવાળાએ કાત્યાળને આંબાગાલોળ નામનું ગામડું ઇનામમાં આપ્યું.

૩

થોડે મહિને દરબાર માણસીઆવાળા ફરી વાર પરણ્યા. હાથગજણાનો સમય આવ્યો ભોળા કાત્યાળે આવી હાથગજણામાં થોડી ભેંસો આપવા માંડી. દરબારે મ્હોં ફેરવ્યું.

કાત્યાળે પોતાની ઘોડી દેવા માંડી.

દરબારે મ્હોં ફેરવેલું જ રાખ્યું.

કાત્યાળના મનમાં વ્હેમ આવ્યો કે "હાં! દરબારને પાછો પોતાના દીધેલ ગામનો લોભ થયો લાગે છે."

"લ્યો, બાપુ. હાથ કાઢો. આંબાગાલોળ પાછી આપું છું."

"ભોળા કોત્યાળ! કાઠીના દીકરા છો, એ ભૂલશો મા. તે દિવસે થોડીક ભેંસો લઇને થોરીનું ઘર ભંગાવ્યું એનો એ માણસીઓ આજ નથી રહ્યો હો! મારે તમારા ગામનો લોભ નથી."

"ત્યારે બાપુ, હાથ કાઢો. લ્યો, બીજું તો કંઇ નથી; આ મારું માથું હાથગજણામાં આપું છું."

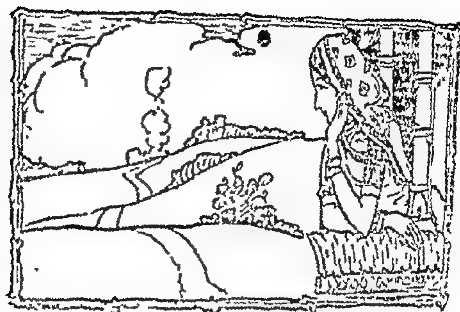
"બસ ભોળા કોત્યાળ!" દરબારનું મન સંતોષ પામ્યું.

બે વરસ વીતી ગયાં. આંબગાલોળે ખળાં ભરાતાં હતાં. કોત્યાળ ત્યાં તપાસવા ગયેલા. પાછળથી ચાચઇ ઉપર જુનાગઢની ચડાઇ આવી. તરઘાયા ઢોલ વાગ્યા. દરબાર લડાઇની તૈયારી કરે છે. દરબારને ભોળો કોત્યાળ સાંભર્યો.

ખળાં ભરતાં ભરતાં કોત્યાળે તરઘાયાનો નાદ સાંભળ્યો. એને ખબર પડી. ઘોડેસ્વાર થઇને ચાચઇ આવ્યા. ગઢમાં જઇને દરબારને કહ્યું: "બાપુ, તે દિવસે હાથગજણામાં આપેલું માથું આજે સ્વીકારી લેજો." એમ કહીને પાછા ચડ્યા. જુનાગઢની ગિસ્ત સાથે ધિંગાણે ચડયા ને ગિસ્ત ભાગી.

જુની ચાંચઇનો ટીંબો ટેકરી ઉપર છે, ત્યાં તે વખતની લડાઇની નિશાનીઓ હજુયે પડેલી છે.

આહિર યુગલના કોલ

"આટલી બધી પ્રીત કેમ સહેવાશે? વિધાતા આપણી જોડલી વ્હેલી વ્હેલી પીંખી તો નહિ નાખે ને!

"એવું અમંગળ શું કામે ભાખો છો?"

"ના, ના, પણ ધાર્યું કે અચાનક મારું મોત નીપજે તો?"

"તો પછી તમારી વાંસે જીવીને શું કરવું છે? મારે કેને હાથ આપવા છે? આ જાતને ક્યાં નવું શીખવું છે!"

"મરવું શું રેઢું પડ્યું છે? આ ભરપૂર જોબન, આ ફાટ ફાટ થાતાં રૂપ; આ સંસારની મીઠાશ—એમ તજવાં રેઢાં છે કાંઈ! એ તો મોંઘે

ઉપરની વાતો કરનારાં ધણી ધણીઆણી તે આ જુવાન આયર નાગ અને એની પરણેતર છેઃ અધરાતે સુવાના ઓરડામાં ઢોલીઆ પર બેઠાં બેઠાં ચાતકની જોડલી સમાં આ અભણ સ્ત્રી-પુરૂષ પોતપોતાની પ્રીતિનું વર્ણન કરી રહ્યાં હતાં. ઝાંખો ઝાંખો દીવો બળે છે. વાતોમાં ને વાતોમાં દીવાની વાટયે ફુલ ચડી ગયેલ છે.

નાગને મનમાં થાતું કે "ઓહો ! શું આ સ્ત્રીનું મ્હારા ઉપર હેત ! મારી પાછળ આ બિચારી ઝુરી ઝુરીને મરે હો !"

રોજ રાતે આવી આવી વાતો થાય. સ્ત્રી પણ પોતાના ધણીને તાવી જુએ કે "હેં આયર ! હું મરૂં તો તમે શું કરો ?"

ગળગળો થઇને નાગ કહેતો કે "મારા સમ ! એવું શું બોલ મા."

"ના, ના, પણ આમ જુઓ ! આ મારા માથાની લટ ઉડી ઉડીને મોઢા ઉપર આવે છે. સ્ત્રીઓમાં કહેવાય છે કે જે બાયડીને આમ થાય એ મરી જાય, ને એના ધણીને ઝટ નવી નાર આવે !"

"હું તને કરગરીને કહું છું કે એવું બોલ્ય મા."

"એમાં શું ? પુરૂષને તો સ્ત્રી મરી ને ખાસડું ફાટયું એ બેય વાત બરોબર. હું મરૂં તો શું તમે બીજી નહિ પરણો ?"

આયરે નિસાસો નાખીને કહ્યું "પ્રભુને ખબર."

"ત્યારે શું સતા થશો ?"

આવા મર્મપ્રહાર કયાં સુધી સહેવાય ? ધ્રુજતે હોઠે ને ગળ-ગળે અવાજે નાગ બોલ્યો કે "એકવાર મરી જુઓ, પછી જોઇ લેશું. મને નખરાં નથી આવડતાં."

પોતાનાં ધણીની મમતા જોઇને સ્ત્રી એને ગળે બાઝી પડી; ખડખડ હસીને એવી વાતો ઉડાડી દીધી, બેય જણાં પાછાં વિનોદમાં પડયાં.

રોજ રાતે આવી વાતો થાય છે તે સાંભળનાર એક ત્રીજો જણ પણ હતો. એ હતો નાગનો બાપ ધમળ પોતે. ઓરડું સાંકડું હોવાથી ધમળ એજ ઓરડાની ઓસરીમાં સૂતો ને મોડી રાતે આ જુવાન જોડલીની કાલી કાલી વાતો એનાથી અણ-ઇચ્છિયે પણ સંભળાઇ જાતી. સાંભળીને મનમાં મનમાં એ હસતો. એના અંતરમાં થતું કે "જોને આ જુવાનીઆં ? તાજી પ્રીતમાં ગાંડાંતૂર બનીને પ્રાણ કાઢવાની વાતો કરે છે. એક દિવસ પરીક્ષા તો લઉં !"

રોજ સવારે વ્હેલો ઉઠીને નાગ સાંતી જોડી ખેતરે જાય, તે ઠેઠ સાંજે ઝાલર ટાણે પાછો વળે. બપોરનું ભાત માથે મેલીને આયરાણી પોતે રોજ વાડીએ જાય. સાંજ પડે ત્યાં તો, જેમ વાછરૂ પોતાની માની વાટ જોઇ રહે તેમ આયરાણી ઓસ-રીએ ઉભી ઉભી મીટ માંડીને સાંતીના ખડખડાટની વાટ જુએ.

એક દિવસ નાગ તો વાડીએ ગએલો. કોસ હાંકતો હાંકતો આયર જુવાન પ્રીતિના દુહા ગાય છેઃ એને માથે ઝાડની ઘટામાં કોયલ ટૌકે છે : મંડારુની ગરેડી જાણે કોઇ સજણને બોલાવતી હોય એવી ચીસો પાડે છેઃ અને ધોરીઆમાં ચાલ્યું જાતું પાણી કોણ જાણે ક્યાં આઘે આઘે વસનારા પરદેશીને ભેટવા દોડ્યું જાતું હોય એવું દેખાય છે.

જોઇ જોઇને આયર કોસ હાંકતો હાંકતો મીઠી હલકે છકડીઆ દુહા ઉપાડે કે

સજણ એડાં કીજીયે, જેડી વાડીહુંની વેલ :
મરે પણ મેલે નહિ, જેને બાળપણાની બેલ.

બાળાપણની બેલ્ય તે લાગે ઝુગળી,
સોળ' સાજણને ઉત્તરની વીજળી.

ઘડતાળીયા જીવને થઇ લે મેલ્ય
સજણ એડાં કીજીએ, જેડી વાડીહુંદી વેલ !

વેણે વેણે વાડી પડઘા પૂરે છે. મોરલા ય સામા ચંદ્રાવળા ગાતા હોય તેવા, ડોકના ત્રણ ત્રણ કટકા કરી ગળકે છે. અને વળી પાછો નાગ કોસ ખેંચતો લલકારે છે કે

સજણ એવાં કીજીયે, જેવી લટીયલ કેળ
દૂધમાં સાકર ભેળીએ, તે કેવોક લીએ મેળ:
કેવોક લીએ મેળ તે સળી ભરી ચાખીએ
વાલું સજણ હોય તેને પાડોશમાં રાખીએ.
ચંપે ને મરવે વીંટાણી નાગરવેલ!
ચૂડ કે' સજણ એવાં કીજીએ, જેવી લટીયલ કેળ.

એમ ગાતા ગાતાં બપોર થયા. હમણાં સજણ ભાત લઇને આવશે. હાલ્યું આવતું હશે. પોતાના સૂર સાંભળતું હશે: એમ ઉલ્લાસમાં આવીને ત્રીજો ચંદ્રાવળો ગાય છે કે

સજણાંને એમ રાખિયે, જેમ સાયર રાખે વા'ણ,
માલમી આવે મલપતા, સરમાં કરે સાન.
સરમાં કરે સાન તે ભારી
નનકડાં સેણને નો રાખીએ મારી!
સમદર જળ સરખાં ભર્યાં, નાવે સાયરમાં તાણ,
સજણાંને એમ રાખીએ જેમ સાયર રાખે વાણ!

મધ્યાન્હ થયો. ગામના મારગ ઉપર મોટી બે આંખો માંડીને આયર જુએ છે કે ક્યાંય ઓલી ભાતવાળી આવે છે? આજ કાં એની પવનમાં ફરૂકતી કાળી કામળી કળાતી નથી?

ત્યાં તો નાગનો બાપ ધમળ આવી પહોંચ્યા. નાગે નજર કરી તો બાપુના મોં ઉપર શ્યામ વાદળી દેખી.

“કાં બાપુ? અટાણે કેમ?”

આંખો લૂછતો ધમળ બોલ્યોઃ "ભાઇ! ગઝબ થયો. વહુને તો એરૂ આભડયો. દીકરી મારી! જોતજોતામાં તો એના પ્રાણ નીકળી ગયા. તને બોલાવવાનું ટાણું ન રહ્યું."

"ક્યાં છે?"

"એને તો દેન દેવા લઇ ગયા."

"એ-એ-એમ? એટલું છેટું પડી ગયું?" આટલું બોલતાં તો નાગે પોતાની પડખે પડેલું ક્ષાતરડું ઉપાડીને પેટમાં ઉતારી દીધું. "હાં! હાં! હાં!" કરતો બાપ જ્યાં હાથ ઝાલવા જાય ત્યાં તો દીકરાનો લોહીલોહાણ દેહ ધરતી પર ઢળી પડયો.

બરાબર કાળજામાં ઘા આવેલો એટલે જીવવાની આશા નહોતી. નાગે દેહ છોડયા. બાપ ચોધાર આંસુએ રોયો. અને પેલી આયરાણી—એણે રોયું, કૂટયું, પોતાના ભરથારની ચિતાના ભડકા આઘે ઉભાં ઉભાં જોયા અને ઝૂરવા લાગી.

ચૌદમે દિવસે તો એને પીયરથી ગાડું તેડવા આવ્યું. બાઇ ચડીને ચાલી નીકળી. પાદરમાં પોતાના ભરથારની તાજી ચિતા જોઇને બે ચાર આંસુ પાડયાં. પણ મનની વેદનાને ભૂંસાતાં શી વાર લાગે? બાર મહિના વીત્યા ત્યાં તો સજણના હૈયામાંથી નાગનાં સંભારણાં નીકળી ગયાં. જોબન આવીને એના કાનમાં કહેવા લાગ્યું કે "હવે શી વાર છે?"

કશી વાર નહોતી. બીજા કોઇ એક ગામના આયર સાથે એના ભાંઇઓએ એને નાતરે દીધી. એને તેડવા નવે સાસરીએથી મહેમાનો આવ્યા. ઘુઘરીયાળી વેલડીમાં બેસીને આયર જુવાનડી પાછી કંકુને ચાંદલે નવે ઘેરે જવા નીકળી.

સાંજનું ટાણું થયું. વેલડી રસ્તામાં દેવગામને પાદર ઉભી રહી. તેડવા આવનારામાંથી બેચાર જુવાનો ગામમાં નાસ્તો લેવા નીકળી પડ્યા. પણ ચોરા આગળ તે રાત્રે ભવાઇ રમાતી હતી. જુવાનો ભવાઇ જોવામાં નાસ્તાની વાત ભૂલી ગયા. અને ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો.

અને અકળાઈને આયર જુવાનડીએ વેલડીના માફામાંથી બહાર ડોકિયું કર્યું. નજર કરે ત્યાં સામે એ કોણ ઉભેલો ?— એક નાનો પાળીઓ : રુધિર જેવા લાલ સીંદુરમાં રંગાયલો, અબોલ પથરનો એક પાળીઓ !

કંકુના ઓઢણાવાળી જોબનવંતીને સાંભર્યું : એ પહેલી વારનું પરણેતર : માયરામાં બેઠેલો વિશાળ છાતીવાળો એ જુવાન—જેની તાજી ફૂટતી મૂછો એ જોબનવંતીએ પાંખા પાંખા પાનેતરમાંથી નિરખેલી : એને સાંભરી આવી પહેલવહેલી રાત અને બીજી એવી ઘણીએ અજવાળી રાત્રિઓ : એને સાંભર્યા એ માઝમ રાતના પ્હોર ને એક બીજાના ચિતા ઉપર ચડવાના અવસરે આપેલા કોલ : અને અને સાંભર્યું એ કાળજામાં ખુંતેલું દાતરડું.

આશાભેર નવે સાસરિયે જનારી આયરાણીના મ્હોંમાંથી એક ઉંડો નિસાસો નીકળી ગયો.

પાદરમાં એ ટાણે ગામના છોકરા 'સાત તાળી' રમતા હતા. અને ગાડામેડુને પૂછપાછ કરતા હતા કે " વેલ્યમાં કોણ છે ? " એમાંથી એક ચારણનો છોકરો સંતાઇને ઝાડની ઓથે ઉભેલો. ચકોર છોકરો જાણી ગયો હતો કે આ તો નાગ આયરની જ બાયડી આજ નાતરે જવા નીકળી છે. છોકરે અજવાળી રાતને પહેલે પહોર આ દેખાવ જોયો: પાળીઆની સામે મીટ માંડી રહેલી આયર નારીને જોઇ. ચોપાસની અખંડ શાંતિમાં નીકળી પડેલો એ નિસાસો સાંભળ્યો: તરત જોઇને છોકરાએ દુહાનાં બે ચરણો જોડી કાઢ્યાં અને સરવે સાદે લલકારીને કહ્યાં:

નાગ ! નિહાળી જોય, પોળાં મન પાથરીએં નહિ,
કાઠ ચડયાં નહિ કોય, (આ તો) ધંધે લાગ્યાં ધમળાઉત !

[હે નાગ ! જરા ઉંડું નિહાળીને જો ! ગમે તેની ઉપર પ્રેમ પાથરીએ નહિ. તેં જેના ઉપર પ્રેમ પાથર્યો તે તો તારી ચિતા ઉપર ચડીને બળી મરવા ન આવી. એટલું જ નહિ, પણ હે ધમળાના પુત્ર ! એ તો પોતાને ધંધે વળગી ગઇ—બીજે નાતરું કરીને ચાલી.]

અરધી રાતનો ગજરો ભાંગ્યો એટલે પોતાના ભાઇ તથા સાથીને લઇને પટેલે ખળામાંથી બાજરાનું ગાડું ભર્યું. ભૂદેવો જેમ તુરપીંડી જમતી વખતે પોતાની હોજરીનું ભાન રાખતા નથી, તેમ જગા પટેલે પણ લોભે જઇ ગાડામાં હદ ઉપરાંત બાજરો સિંચ્યો; અને પાછલી રાતના ગાડું જોડી ઘરભણી ચાલ્યા. સાથી ગાડું હાંકતો હતો; પોતે ગાડાની આગળ ચાલતા હતા; અને તેમના ભાઇ ગાડાની પાછળ ચાલતા હતા.

ગામના પાદર ઢૂકડા આવતાં હદ ઉપરાંત ભારને લીધે ગાડાની ધરી ઠુડીઆમાંથી નીકળી ગઇ; અને ગાડાનું પૈડું ચાલતું [illegible] પડયું. જગો પટેલ મૂંઝાણા. ત્રણે જણાએ મળી મહેનત કરી, પણ ગાડું ઉંચું થયું નહિ. ધણીની ચોરી, એટલે [illegible]ઇને મદદે બોલાવવા જાય તો છતરાયું થઇ જાય; તેમ પાછળ ખળું પણ છેટું ગયું એટલે ગાડું પાછું ખાલી પણ કરી શકાય નહિ. આમ જગા પટેલને સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થયું. સવાર પડશે-અજવાળું થશે-તો ફજેતો થશે; એવી બીકમાં હાંફળા-ફાંફળા થાતા જગો પટેલ કોઇ વટેમાર્ગુની વાટ જોવા મંડયા. એવામાં ઇશ્વરને કરવું, તે એનાજ દરબાર-જેની ચોરી હતી તે ગજાભાઇ ગોહિલ જ પરોડિયામાં પોતાના હંમેશનાં નિયમ પ્રમાણે જંગલ જવા સારૂ હાથમાં પાણીનો કળશીઓ લ[illegible] નીકળ્યા. ટાઢ પડતી હતી એટલે દરબારે મોઢે બોકાનું બાંધેલું હતું; એટલે ફક્ત દરબારની આંખો જ બહાર તગતગતી હતી.

જેવા દરબાર જગા પટેલના ગાડા પાસેથી નીકળ્યા, તેવાજ જગા પટેલે, ગરજવાનને અક્કલ ન હોય એ હિસાબે, દરબારને કોઇ વટેમાર્ગુ ધાર્યા; અને મનમાં વિચાર્યું કે આ આદમી અજાણ્યો હોવાથી ગામનાને ખબર નહિ પડે કે હું બાજરો છાનોમાનો લઇ જાઉં છું. એવું ધારીને પોતે ઉતાવળા ઉતાવળા બોલ્યા કે "એ જુવાન! જરાક આ ગાડું સમું કરાવતો જાને."

અંધારૂં, ગભરામણ, અને દરબારે મોઢે બોકાનું બાંધેલું; એટલે જગા પટેલે તો દરબારને ન ઓળખ્યાં; પણ દરબારે જગા

પટેલને ઓળખી લીધા. દરબાર સમજી ગયા કે "મારા રાજ-ભાગનો બાજરો આપેલ પડે એ ચોરીએ પટેલ છાનુંમાનું ગાડું ભરી લઇ જાય છે." પરંતુ દરબારે વિચાર કર્યો કે "હું ઓળખાઇ જઇશ તો જગા પટેલ જેવો માણસ ભોંઠો પડશે—શરમાશે." માટે પટેલ પોતાને ન ઓળખે એવી રીતે નીચું જોઇ ગાડાને કેડનો ટેકો દઇ પૈડું ઉંચું કરાવ્યું. એટલે પટેલ ધરી નાખી ગાડું ચાલતું કરી રાજી થતા ઘર ભણી હાંકી ગયા.

"હશે! હાય! બિચારા રાતદિવસ ટાઢ તડકો વેઠી મહેનત કરીને કમાય અને સારો દાણો ભાળીને એનું મન કદિક બગડ્યો ય શું થઇ ગયું! એ પણ આપણી વસતી છે ને!" આમ વિચા વિચારતા દરબાર ચાલ્યા ગયા.

આ વાત બન્યાને આશરે છએક માસ થયા હશે, દરબારના દરિયાવ દિલમાં ઉપરની વાતનું સ્મરણ પણ નથી. એવે સમયે દરબારમાં મહેમાનો આવેલા. હવાલદાર મહેમાનો સારું ખાટલા ગોદડાં લેવા જગા પટેલને ત્યાં ગયો. પટેલે હા ના કરવા... હવાલદારે જગા પટેલને કાંઇ કડવું વચન કીધું, એટલે પટેલને રીસ ચડી. પોતે બોલ્યા કે "મારે આવા દરબારના ગામમાં રહેવું જ નથી."

હવાલદારે પણ તોછડાઇથી કીધું કે "ત્યારે શીદને પડયો ... તને ક્યાંય બીજે મળતું નથી? હાલ્યો જાને!"

એટલે તો જગા પટેલને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી ગયું. ... રાત્રે ગાડામાં ઉચાળા ભર્યા. દરબારને આ ...ની કશી ખબર પણ નથી, પણ વળતે દિવસ સવારે દરબાર ડેલીએ ડાયરો કરી બેઠા છે, ત્યાં જગા પટેલ પોતાનાં બાળબચ્ચાં, રાચરચીલું અને ઢોર ઢાંખર લઇ ગાડાં ભરી ... પાસેથી નીકળ્યા. ગામનાં માણસો એને વારવા—મનાવવા લાગ્યા, પણ પટેલ તો વધારે જોર કરવા મંડ્યા. દરબારને ખબર પડી, એટલે દરબારે પણ ચોપાટમાંથી નીચે ઉતરી જગાને ખૂબ સમજાવ્યા અને કારણ પૂછ્યું. જગા પટેલે બીજા-

રને કહ્યું કે "દરબાર ! અમારી વહુઓ આણાંમાં એ સારાં ગોદડાં લાવી હોય છે તે યે અમે વેંડે કાઢી દઈએ, અમે ગાભા ઓઢીને આવી ટાઢમાં સુઇ રહીએ, તોય તમારો ત્રણ દોકડાનો હવાલદાર અમને હબડાવે ફફડાવે ! એ અમને નથી પરવડતું."

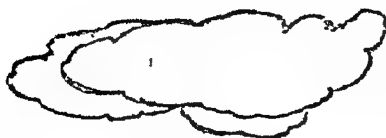
દરબારે સબૂરીથી આખી વાત જાણી લીધી. ઘણા દિલગીર થયા. [illegible] દારૂને સજા કરી. અને પટેલને કહ્યું કે "બાપ ! તને મારા [illegible]નાનાં ઝાડવાં છો. માફ કરો અને પાછા વળો."

પરંતુ જગો પટેલ કોઇ રીતે સમજ્યા નહિ. એટલે દરબારે [illegible]ના પડખે ચડી કાનમાં કીધું કે "પટેલ ! જાઓ તો ભલે [illegible] ધણી કેડનો ટેકો દઇ બાજરાનું બરૂતીઉં [illegible]ણાવે. [illegible]

આટલું કહી દરબાર તો ડેલીએ ચાલ્યા ગયા. પણ [illegible]ના કાળજાંમાં ભાલા છુટયા. પટેલથી કાંઇ બોલાયું [illegible] એટલામાં [illegible] "આનું નામ [illegible] જે ધણીની મેં ચોરી કરી હતી તેજ ધણી ચોરીનો સંદેહ અને મારી આબરૂના ખાતર મને માફ તો કરે, પરંતુ વાતમાં યે હું ભોઠો પડું એ દયાથી મને ખાનગીમાં પણ નહિ ! અરે, આવો ધણી મને બીજે કયાં મળે [illegible] વિચારીને પટેલે ગાડાં પછાં ફેરવ્યાં.

તેના વંશજો હાલ પણ આ ગામમાં રહે છે. આ આશરે પોણોસો વરસ થયાં હશે.

દેપાળદે

રાજાજી હતા. [illegible]આદ ગામમાં રાજ કરતા. વસ્તીના તો બાપ થઈને રહેતા. સહુ યે એનાં બેટાબેટીસમાં હતાં. રૈયતને સુખે સુખી [illegible] ને રૈયતને દુઃખે [illegible] નુ નામ દેપા-[illegible]ળદે.

ઉનાળો આવ્યો છે. ધોમ તડકો ધખે છે આભમાંથી જાણે અગ્નિ વરસે છે. ઉની ઉની લૂ વાય છે. ધરતી ફફડે છે.

ચૈત્ર મહિનો ગયો. વૈશાખ ગયો. જેઠ આવ્યો. નદીસરોવરનાં પાણી સુકાણાં, ઝાડવાંનાં પાન સુકાણાં, માણસોનાં શરીર સુકાણાં; પશુપંખી પોકાર કરવા લાગ્યાં.

કારણ કે વરસાદ ન પડે. ને વરસાદ વિના ઘાસચારો ક્યાંથી થાય? દાણા ક્યાંથી ઉગે?

રાજાજી તો ભગવાનના ભક્ત: રાતે ઉજાગરા કરે છે. પ્રભુને અરજ કરે છે, “હે દયાળુ! મે' વરસાવો! મારાં પશુ, પંખી ને માનવી ભૂખ્યાંતરસ્યાં મરે છે.”

પ્રભુએ રાજાજીની અરજ સાંભળી. આષાઢ મહિનો બેઠો ને મેહૂલા વરસવા લાગ્યા. ધરતી તરબોળ થઈ. ડુંગરા ઉપર ઘાસ

*કોઈ કહે છે કે મારવાડમાં.

ઉગ્યાં. લીલું ! લીલું ! જ્યાં જોઇએ ત્યાં લીલુંછમ ! જોઇ જોઇને આંખો ઠરે.

રાજાજી ઘોડે ચડ્યા. રાજ્યમાં ફરવા નીકળ્યા. "જોઉં તો ખરો, મારી વસ્તી સુખી છે કે દુઃખી ? જોઉં તો ખરો, ખેડુત ખેતર ખેડે છે કે નહિ ? દાણા વાવે છે કે નહિ ? તમામના ઘરમાં પૂરા બળદ ને પૂરા દાણા છે કે નહિ ?

ઘોડે ચડીને રાજા ચાલ્યા જાય : ખેતરે ખેતરે જોતા જાય. મોરલા ટૌકે છે, પશુડાં ચરે છે, નદીઓ ખળખળ વહે છે, અને ખેડૂતો ગાતા ગાતા દાણા વાવે છે. સહુને સાંતીડે બબ્બે બળદો : બળદો પણ કેવા ? ધીંગા ને ધફડીઆ.

પણ એક ઠેકાણે રાજાજીએ ઘોડો રોકયો. જોઇ જોઇને દિલડું દુભાયું. કળીએ કળીએ જીવ કપાયો. ઉંડો ઉંડો નિસાસો નાખ્યો.

એવું તે શું દીઠું ?

એક માણસ હળ હાંકે છે. પણ હળને બેય બળદ નથી જોતર્યા : એક બાજુ જોતરેલ છે એક બળદ, ને બીજી બાજુ જોતરેલ છે એક બાયડી ! રૂપાળા રૂપાળા મોઢા વાળી.

માણસ હળ હાંકતો જાય છે, બળદને ય લાકડી મારતો જાય છે, બાયડીને ય લાકડી મારતો જાય છે. બાઇના બરડામાં લાકડીઓની લોઢયો ઉઠી આવી છે. બાઇ તો બિચારી રોતી રોતી હળ ખેંચે છે. ઉભી રહે તો માર ખાય છે.

રાજાજી એની પાસે ગયા. જઇને કહ્યું: "અરે ભાઇ ! હળ તો ઉભું રાખ."

"ઉભું તો નહિ જ રાખું. મારે વાવણી મોડી થાય તે કેરે શું, તારું કપાળ ?"

એટલું બોલીને ખેડુતે તો હળ હાંકયે [illegible] એક લાકડી બળદને મારી અને એક લાકડી બાઇને માર[illegible]

રાજાજી હળની સાથે-સાથે ચાલ્યા. ખેડૂને ફરી વિનવ્યો : "અરેરે ભાઇ ! આવો નિર્દય ? બાયડીને હળમાં જોડી ?"

"તારે તેની શી પંચાત ? બાયડી તો મારી છે ને ! ધરાર જોડીશ, ધરાર મારીશ."

"અરે ભાઇ ! શીદ જોડી છે ? કારણ તો કહે ?"

"મારો એક ઢાંઢો મરી ગયો છે. હું તો છું ગરીબ ભિખારી. ઢાંઢો લેવા પૈસા ન મળે. વાવણી ટાણે કોઇ માગ્યો ન આપે. વાવું નહિ તો આખું વરસ ખાઉં શું ? બાયડી છોકરાંને ખવરાવું શું ? એટલા માટે આને જોડી છે !"

"સાચી વાત ! ભાઇ, સાચેસાચી વાત ! લે હું તને બળદ લાવી આપું. પણ બાયડીને તું છોડી નાખ. મારાથી એ નથી જોવાતું."

"પે'લાં બળદ મગાવી આપ, પછી હું એને છોડીશ. તે પહેલાં નહિ છોડું. હળને ઉભું તો નહિજ રાખું."

રાજાએ નોકર દોડાવ્યો: "જા ભાઇ, સામા ખેતરોમાં; મ્હોંમાગ્યાં મૂલ દેજે. બળદ લઇને ઘડીકમાં આવજે."

તો ય ખેડુત તો હળ હાંકી જ રહ્યો છે. બાઇ હળ ખેંચી શકતી નથી. એની આંખોમાંથી આંસુ ઝરે છે.

રાજા બોલ્યા : "લે ભાઇ ! હવે તો છોડ. આટલી વાર તો ઉભો રહે."

ખેડુ બોલ્યો : "આજ તો ઉભા કેમ રહેવાય ? વાવણીનો દિવસ : ઘડીકના ખોટીપામાં આખા વરસના દાણા ઓછા થઇ જાય !"

રાજાજી દુભાઇ ગયા : "તું પુરૂષ થઇને આટલો બધો નિર્દય ? તું તે માનવી કે રાક્ષસ ?"

ખેડુતની જીભ તો કુહાડા જેવી ! તેમાં ય પાછો ચારણ ખેડુત ! બોલે ત્યારે તો જાણે લુહારની કોડનાં ફૂલડાં ઝરે !

એવું જ બોલ્યો : "તું બહુ દયાળુ હો તો ચાલ, જૂતી જાને ! તને જોડું ને બાયડીને છોડું : ઠાલો ખોટી દયા ખાવા શા સારૂ આવ્યો છો ?"

"બરાબર ! બરાબર !" કહીને રાજાજીએ ઘોડા ઉપરથી ફૂદકો માર્યો. નીચે આવ્યા ને પોતે હળ ખેંચવા તૈયાર થઇ ગયા : કહ્યું. "લે, છોડ એ બાઇને. અને જોડી દે મને."

બાઇ છૂટી. એને બદલે રાજાજી જૂતાણા. માણસો જોઇ રહ્યાં. વાહ રાજા ! વાહ રાજા !

ચારણ તો અણસમજુ હતો. રાજાજીને બળદ બનાવીને એ તો હળ હાંકવા લાગ્યો. મારતો મારતો હાંકયે જાય છે.

ખેતરને એક છેડેથી બીજે છેડે : રાજાજીએ હળ ખેંચ્યું. એક ઉથલ પૂરો થયો. ત્યાં તો બળદ લઇને નોકર આવી પહોંચ્યો.

રાજાજી છૂટા થયા. ચારણને બળદ આપ્યો.

ચારણીની આંખોમાંથી તો દડ દડ હેતનાં આંસુડાં દડ્યાં. એ તો રાજાનાં વારણાં લેવા લાગી :

"ખમ્મા મારા વીર ! ખમ્મા મારા બાપ ! ક્રોડ દિવાળી તારાં રાજપાટ ટકજો !"

દેપાળદે રાજા તો રાજી થઇને ચાલ્યા ગયા.

૨

ચોમાસું પૂરું થયું. દિવાળી ઢૂકડી આવી. ખેતરમાં ઉંચા ઉંચા છોડવા ઉગ્યા છે. ઉંટ ઓરાઇ જાય તેટલા બધા ઉંચા ! દરેક છોડની ઉપર અકેકું ડુંડું : ડુંડું પણ કેવડું મોટું ? વેંત વેંત જેવડું ! ડુંડામાં ભરચક દાણા ! ધોળી ધોળી જુવાર અને લીલા લીલા બાજરા !

જોઇ જોઇને ચારણ આનંદ પામ્યો.

પણ આખા ખેતરની અંદર એક ઠેકાણે આમ કેમ? ખેતરને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધીની હાર્યમાં એકે ય છોડને ડુંડાં નીંઘલેલાં જ ન મળે! આ શું કૌતુક!

ચારણને સાંભર્યું: "હા હા! તે દિ હું વાવણી કરતો હતો ને ઓલ્યો દોઢડાહ્યો રાજા આવ્યો હતો. એ મારી બાયડીને બદલે હળે જૂત્યો'તો! આ તો એણે હળ ખેંચેલું તે જ જગ્યા. કોણ જાણે કેવો ય પાપીઓ રાજા! એનાં પગલાં પડ્યાં એટલી ભોંમાં મારે કાંઇ ન પાક્યું. વાવેલા દાણા ય ફોગટ ગયા!"

ખીજાઇને ચારણ ઘેર ગયો. જઇને બાયડીને વાત કરીઃ "જા રાંડ, જઇને જોઇ આવ ખેતરમાં. એ પાપીઆના પગ પડ્યા તેટલી ભોંયમાં મારૂં અનાજે ય ન ઉગ્યું!"

બાઇ કહે, "અરે ચારણ! હોય નહિ, હોય નહિ. એ તો હતા રામરાજા! સાચેજ તું જોતાં ભૂલ્યો."

"ત્યારે તું જઇને જોઇ આવ. ફરી મળે તો હું એને ટીપી જ નાખું. એણે મારા દાણા ખોવરાવ્યા. કેવા મેલા પેટનો માનવી! મળે તો એને મારી જ નાખું."

દોડતી દોડતી ચારણી ખેતરે ગઇ. પેટમાં તો થડક થડક થાય છે. સૂરજ સામે હાથ જોડે છે. સ્તુતિ કરે છે કે "હે સૂરજ! તમે તપો છો, તમારાં સત તપે છે, તો ય સતિયાંનાં સત શીદ ખોટાં થાય? મારા રામરાજાનાં સતની રક્ષા કરજે બાપ!"

જુએ ત્યાં તો સાચેસાચ એક ઉથલ જેટલા છોડવાનાં ડુંડાં નીંઘલ્યાં જ નહોતાં. ને બીજા બધા છોડવા તો ડુંડે ભાંગી પડે છે!

આ શું કૌતુક?

પણ એ ગાંડા ચારણની ચારણી તો ચતુર સુજાણ હતી.

ચારણી હળવે હળવે એ હાર્યના એક છોડવા પાસે ગઇ. હળવે હળવે છોડવો નમાવ્યો. હળવેક ડુંડું હાથમાં લીધું. હળવે હાથે ડુંડા ઉપરથી લીલું પડ ખસેડ્યું.

આહાહાહા ! આ શું ? દાણા નહિ, પણ સાચાં મોતીડાં !

ડુંડે ડુંડે મોતીડાં : ચકચકતાં રૂપાળાં : રાતાં, પીળાં અને આસમાની મોતીડાં. મોતી ! મોતી ! મોતી !

રાજાજીને પગલે પગલે મોતી નીપજ્યાં !

ચારણીએ દોટ દીધી. ઘેર પહોંચી. ચારણનો હાથ ઝાલ્યો: "અરે મુરખા, ચાલ તો મારી સાથે ! તને દેખાડું કે રાજા કેવો : પાપી ? કે ધર્મી ?"

પરાણે એને લઇ ગઇ. જઇને દેખાડ્યું: મોતી જોઇને ચારણ પસ્તાણો: "ઓહોહો ! મેં આવા પનોતા રાજાને, આવા દેવરાજાને કેવી ગાળો દીધી !"

બધાં મોતી ઉતાર્યાં. ચારણે ફાંટ બાંધી. પરભાર્યો દરબારને ગામ ગયો.

કચેરી ભરીને રાજા દેપાળદે બેઠા છે. ખેડુતોનાં સુખ-દુ:ખની વાતો સાંભળે છે. મુખડું તો કાંઇ તેજ કરે છે !

રાજાજીના ચરણમાં ચારણે મોતીની ફાંટ મૂકી દીધી. લુગડું ઉઘાડી નાખ્યું. આખા ઓરડામાં મોતીનાં અજવાળાં છવાણાં.

રાજાજી પૂછે છે, "આ શું છે ભાઇ ?"

ચારણ લલકારીને મોંડે કહે બોલ્યો:

જાણ્યો હત જટધાર, નવળંગ મોતી નીપજે;
(તો) વવારત વડ વાર, હિ બાધો દેપાળદે !

"હે દેપાળદે રાજા ! જો મેં પહેલેથી જ એમ જાણ્યું હોત, કે તું તો શંકરનો અવતાર છે ! જો મને પહેલેથી જ ખબર પડી હોત કે તારે પગલે પગલે તો નવલખાં મોતી નીપજે છે, તો તો હું તને તે દિવસ હળમાંથી છોડત શા માટે !

આખો દિવસ તારી પાસે જ હળ ખેંચાવત ને! આખો દિવસ ચાવ્યા કરત તો મારૂં આખું ખેતર મોતી માતી થઇ પડત!"

રાજાજી તો કાંઇ સમજ્યા જ નહિ. "અરે ભાઇ! તું આ શું બોલે છે?"

ચારણે બધી વાત કરી.

રાજાજી હસી પડ્યા: "અરે ભાઇ! મોતી કાંઇ મારે પુણ્યે નથી ઉગ્યાં. એ તો તારી અસ્રીને પુણ્યે ઉગ્યાં છે. એને તેં સંતાપી હતી એમાંથી એ છુટી, એનો જીવ રાજી થયો, એણે તને આશિષ આપી, તેથી આ મોતી પાક્યાં."

ચારણ રડી પડ્યો: "હે દેવરાજા! મારી ચારણીને હું હવે કેદિ' યે નહિ સંતાપુ."

ચારણ ચાલવા માંડ્યો. રાજાજીએ એને ઉભો રાખ્યો: "ભાઇ! આ મોતી તારાં છે. તારા ખેતરમાં પાક્યાં છે. તું જ લઇ જા!"

"બાપા! તમારાં પુણ્યનાં મોતી! તમે જ રાખો."

"ના ભાઇ! તારી સ્રીનાં પુણ્યનાં મોતી: એને પહેરાવજે. લે હું સતીની પ્રસાદી લઇ લઉં છું."

રાજાજીએ એ ઢગલીમાંથી એક મોતી લીધું. લઇને માથાં પર ચડાવ્યું. પછી પરોવીને ડોકમાં પહેર્યું.

ચારણ મોતી લઇને ચાલ્યો ગયો. ઘેર જઇને ચારણીના પગમાં પડ્યો. રોઇને કહ્યું, "ચારણી, મેં તને ઘણી સંતાપી છે. હવે નહિ સંતાપુ હો!"*

---

* 'રસધાર' પરથી બાળકો માટે 'બાળ-રસધાર' તૈયાર થાય છે. તેની શૈલીનો આ એક નમૂનો મૂક્યો છે. સં.

સેજકજી

તળ ઊંડાં જળ છીછરાં
કામન લંબે કેશ
નર પટાધર નીપજે
આયો મરધર દેશ.

ઊંડાણે ગયેલાં છીછરાં પાણી વાળા જ્યાં કૂવા છે: જ્યાં લાંબા કેશવાળી રૂડી કામનીઓ પાકે છે, અને જ્યાં મૂછાળા મરદો નીપજે છે: એવી રણ–સળગતી છતાં રૂપાળી મરૂ ભોમમાં ખેડગઢ નામે એક ગામડું હતું.

ખેડગઢ ગામની પનીઆરીઓ હર-હમેશાં ઊંડા કૂવાને કાંઠે વાતો કરતી કે "અહોહો ! ઇશ્વરે આ ધણી ધણીઆણી વચ્ચે કેવી લેણાદેવી લખી છે !"

એ ધણી ધણીઆણી તે ખેડગઢનો વજીર ડાભી, અને એની નવજોબનવતી ઠકરાણી. ખેડગઢ પરગણું એ ગોહિલોના વડવા શ્રી સેજકજીની જાગીર હતી. વજો ડાભી શાખનો રજપૂત હતો. ડાભીનું એ એક જ ખોરડું હતું. બાકી ગામના તમામ રજ-પૂતો રણા સાખના હતા. રણા રજપૂતોને આ એકનો એક

ડાબી છાતીમાં સુળાની માફક ખટકતો; પણ રાજાજીનો એ માનીતો વજીર હતો. એની રિદ્ધિસિદ્ધિ સહુને સાલતાં; એનું સંસારસુખ પણ શત્રુઓથી સહેવાતું નહિ. પનીઆરીઓ આપસ આપસમાં વાતો કરતી કે "એવી ગુણીઅલ અને એવી રૂપવતી રંભા ઇશ્વર કોને, કયા પુણ્યના બદલામાં આપતો હશે તેની તો કાંઇ ખબર જ નથી પડતી બાઇ!"

એક દિવસ વજીરનાં વહુ ભેંસ દોવા બેઠાં છે. એની જોરાવર આંગળીઓની અંદર ભેંસનાં ધીંગાં આંચળ રમી રહ્યાં છે. ઘુમટો તાણ્યો છે, કારણ, સામે જ એના સસરા અને દાયરામાં બીજાં માણસો પણ બેઠેલાં છે. તેવામાં સામે એક કાળોતરો સાપ ચાલ્યો આવતો દીઠો. સાપ છેક લગોલગ આવી પહોંચ્યો: પાસે કોઇ માણસ નહોતું. ચીસ પાડે તો રજપૂતાણીની હાંસી થાય; ચાલી જાય તો સાપ ભેંસને–એ હાથણી જેવી ભેંસને ફટકાવે, અને ચુપચાપ બેસી રહે તો પોતે એ કાળનો ભક્ષ બને!

વિચાર કરવામાં એટલો વખત ગયો ત્યાં તો સાપ લગોલગ આવી પહોંચ્યો. પણ ક્ષત્રિયાણી ન થડકી. એને સુઝી આવ્યું. પગ પાસે સાપ આવ્યો એટલે એની ફેણ બરાબર પોતાના પગ નીચે અનોધા જોરથી દબાવી દીધી. સાપનું બાકીનું શરીર બાઇના પગને વીંટળાઇ ગયું. ચૂપચાપ શાંતિથી બાઇએ દોવાનું કામ પૂરું કર્યું. દરમ્યાન એના પગ હેઠે સાપની જીવનલીલા પણ પૂરી થઇ હતી. ઉઠીને મરેલા સાપની પુંછડી ઝાલી પછવાડેના વાડામાં ઘા કરી, એ કોણીદક ચૂડાવાળી રજપૂતાણી દૂધના બોઘરા સોતી ઓરડામાં ચાલી ગઇ.

સામે બેઠેલો બુઢ્ઢો સાસરો આ બધો તમાસો એકી નજરે નિહાળી રહ્યો હતો. એણે તો એ વખતે જ પોતાના મનમાં સમજી લીધું કે "સર્પને પગે નીચે કચરી મારનારી આ નારી, એક દિવસ સાચેસાચ પોતાના ધણીનો પ્રાણ લેશે." આવી ચતુરીમાં કયો ભેદ હશે, કેવો હિસાબ હશે, એ ન સમજાણું.

સાંજ પડી; દીકરો દરબારમાંથી ઘેરે આવ્યો; બાપે દીકરાને પોતાની પાસે બોલાવીને એકાંતમાં પૂછ્યું : "વજા, હું કહું એમ કરીશ ?"

બાપ ઉપર આસ્થા રાખનાર વજો બોલ્યો : "ફરમાવો એટલીજ વાર."

"ત્યારે તારી સ્ત્રીનો આજ ઘડીએ ત્યાગ કર."

વજાના હૈયામાં ધરતીકમ્પ ફાટી ગયો. એની આંખમાં અંધારાં આવ્યાં. એનાથી બોલાઇ ગયું "કોનો !"

"તારી ઠકરાણીનો." એનો એ જ કઠોર જવાબ વધુ સ્પષ્ટ સૂરે કાન સાથે અથડાયો.

"બહુ સારૂં, બાપુ !"

વજાનું માથું ફરવા લાગ્યું. એની છાતીનાં ધબકારા પણ જાણે વારે વારે પૂછવા લાગ્યા : "કોને ?" "કોને ?" એના તપેલા મગજમાં એકજ વિચાર ભર્યો હતો કે "બાપુ વિના કારણે કદિ આવું ન ફરમાવે, નક્કી કાંઇક બન્યું છે."

પોતાની સ્ત્રીના ઓરડા તરફ વળ્યો. આજ મોતના મ્હોંમાંથી બચેલી બાઇ, રોજથી સવાયા શણગાર સજીને આતૂર હૈયે વાટ જોતી બેઠી હતી કે "ક્યારે એ આવે ને હું પિયુજીને મારા પરાક્રમની વાત કરૂં !"

એ આવ્યો. હસીને જ્યાં ઠકરાણી બોલવા જાય છે, ત્યાં તો ધણીએ હુકમ સંભળાવ્યો કે "તને અટાણથી રજા છે."

રજપૂતાણીએ પલકવારમાં જોઇ લીધું કે એ મશ્કરી નહોતી. એને શિરે સાતે આભ તૂટી પડ્યા. એણે માત્ર એટલુંજ સામું પૂછ્યું કે "મારો વાંક કહેશો ?"

"એ તો બાપુ જાણે."

"બાપુની આ આજ્ઞા છે ?"

"હા, બાપુની."

એ ને એ વસ્ત્રે ઘુમટો તાણીને રજપૂતાણી સસરાજી પાસે ગઇ. પાલવ પાથરીને પૂછ્યું:

"બાપુ, મારો કાંઇ વાંક ગનો ?"

"બેટા," સસરાએ જવાબ દીધોઃ "તમારો કાંઇ પણ વાંક નથી થયો, પણ તમારે અને અમારે માગણું નહિ, એટલે આમ બન્યું છે. બીજો કાંઇ ઉપાય નથી."

એજ વખતે વેલડું જોડાયું. રજપૂતાણી ધણીનું મ્હોં પણ જોવા ન પામી. વેલડું એના પીયરને માર્ગે ચાલી નીકળ્યું.

૨

"રજપૂતો, મારી દીકરીને હવે સુખ નથી જોતું. એને તો હું હવે મરેલી જ માનું છું. પણ મારે વેર લેવું છે. મારી નિષ્કલંક કન્યાને કાઢી મૂકી, એનો બદલો લેવો છે, એના શત્રુ રણા રજપૂતના ઘરની હેલ ઉપાડીને મારી દીકરી પાણી ભરે એજ મારે એને બતાવવું છે."

"પણ ભાઇ? કાઢી મૂકવાનું કારણ સમજ્યા વિના અમારાથી એને ઘરમાં ન ઘલાય."

"કારણ કોઇએ નથી કહ્યું. અરેરે, રણા ભાઇઓ! વેર લેવાનો આવો જોગ ફરી નહિ મળે હો! કોઇક તો રજપૂત બચ્ચો નીકળો!"

"ઓલ્યો કોઢીઓ બાયડી વિનાનો છે. એના ઘરમાં બેસશે તારી દીકરી?"

"મડદાના ઘરમાં પણ બેસશે."

ઉપર પ્રમાણેની વાત એ બાઇના બાપ અને રણા રજપૂતોના ડાયરા વચ્ચે થઇ ગઇ. એક કોઢીઆ રણાના ઘરમાં રજપૂતાણી બેસી ગઇ. વજા ડાભીને એ ખબર પડી. રણાઓ મૂછે તાવ દઇને બજારમાં ચાલવા લાગ્યા. વેર લેવાનો આથી વધુ સારો રસ્તો બીજો કયો હોય!

વજાને ક્યાંય ઝંપ વળતો નથી. ઘરની લખમી ગઇ તે દિવસથી એના બધા આનંદો મરી ગયા હતા. એક દિવસ પોતાનો વછેરો સજ્જ કરાવીને પોતે એકલો સેલગાહે નીકળી પડ્યો. વછેરો ઝાલ્યો રહ્યો નહિ, બહુ દૂર નીકળી ગયો. બપોરને વખતે વજાથી પાછા વળાયું. તરસથી એનું ગળું સૂકાતું હતું. દોડતે ઘોડે એ ગામની બહાર પાણી ભરવાના કૂવા પાસે પહોંચ્યો. કૂવા ઉપર એક બાઇ પાણી ભરતી હતી. વજે વિના ઓળખ્યે કહ્યું :

" બાઇ, જરા પાણી પાજો. "

" ઠાકોર, હવે પાણી દેવા જેવું નથી રહ્યું; ડોળાઇ ગયું છે. "

વજાએ એને ઓળખી. એ તો એજ. આટલો બધો ફેરફાર! આ દશા! મનમાં ઘણી ઘણી યાદીઓ આવવા લાગી; પરંતુ એ તો હવે પરસ્ત્રી! એની સાથે વાત ન પણ થાય. એણે ઘોડો હાંક્યો.

" ઠાકોર, જરા ઉભા રહેશો? "

" શું? બોલો જલ્દી! "

" તમે મને શા માટે કાઢી મૂકી? જાણો છો?"

" ના."

" હું જાણું છું. "

" શું? "

" આંહી અંતરીઆળ ન કહેવાય. આજ રાતે મારે ઘેર આવશો? વિગતવાર કહીશ. "

" તારે ઘેર? હવે?"

" હા, એક વાર. ફરી નહિ કહું. "

"ભલે, આવીશ, એક પહોર વીત્યે."

ગમે તેમ હોય; પણ એ વાત રાજા સેજકજીને કાને પહોંચી કે "વજો દુરાચારી છે; રોજ રાત્રિએ પારકે ઘેર જાય છે."

તે દિવસ રાત્રિયે વજાએ દરબારની સાથે વાળુ કર્યું. પહોર વીત્યે વજાએ રજા લીધી. રાજા સેજકજી પણ અંધારપછેડો ઓઢીને પાછળ ચાલી નીકળ્યા.

વજાએ શેરી બદલી. દરબાર પણ પાછળ ચાલ્યા. વજો એ કોઢીઆના ઘરમાં દાખલ થયો. દરબાર ખુલ્લી તલવાર અંધાર-પછેડામાં છૂપાવીને ખડકી પાસે ખડા રહ્યા.

વીતી ગયેલા દિવસોના એના એ શણગાર સજીને રજપૂતાણી બેઠી છે. અતિથિ આવ્યા; પલંગ પર બેસાડયા; પછી પોતે પેલા સર્પને મારી નાખ્યાની વાત કહી સંભળાવી.

"જે થયું તે થયું." વજે જવાબ દીધો. એના હૈયામાંથી નિસાસો નીકળી ગયો.

"હવે આજ રાત તો જમાડ્યા વિના ન જવા દઉં."

"શું બોલે છે? જો તો ખરી, તારો ધણી આ ઓરડામાં સૂતો સૂતો સાંભળે છે.

"એ મારો ધણી?" એમ બોલતી રજપૂતાણી ઓરડામાં ગઈ; ખીંતી પર તલવાર લટકતી હતી તે ખેંચી, સૂતેલા એ કોઢીઆ ધણીને એક ઝાટકા ભેગો તો પૂરો કરી નાખ્યો. લોહીમાં તરબોળ એ તલવાર લઈને લોહી નીતરતે હાથે પ્રચંડ ભૈરવી સમી એ બહાર આવી ને બોલી: "બસ, હવે કાંઈ ભય છે?"

વજો થરથરી ઉઠયો. એ સમજી ગયો કે હું જો આના-કાની કરીશ તો મારા પણ એજ હાલ બનવાના; અને ચીસ પાડીને એ મારી આબરૂ હણવાની. એણે કહ્યું કે "સારૂં, પણ તારે અંગે ખુબ લોહી ઉડયું છે, તું નાઈ લે. પછી આપણે થાળ જમીએ." રજપૂતાણી નહાવા બેઠી. એ લાગ જોઈને વજો ભાગ્યો. બાઈએ એને ભાગતો જોયો. "વિશ્વાસઘાત કે!" એમ બોલીને દોડી. પણ ચોર તો ડેલીની બહાર નીકળી પડયો. દરમ્યાન તો બાઈએ મોટો શોર બકોર મચાવી મૂકયો કે "મારા ધણીને મારી નાખ્યો, મારી નાખ્યો, દોડો, દોડો."

રણાઓ ચોમેરથી દોડ્યા આવ્યા. બાઇએ પોતાના ધણીના કટકા બતાવીને કહ્યું કે "વજો–મારી લાજ લુંટવા આવેલો. એણે મારા ધણીને ગુડ્યો. મેં ચીસ પાડી એટલે એ ભાગ્યો. જુઓ, આ પડી એની મોજડી." સાચેસાચ વજો ઉતાવળમાં ઉઘાડે પગે જ છૂટી નીકળ્યો હતો.

રણાઓએ રડારોળ કરી મૂકી. 'બાપુ'ની પાસે રાવ પહોંચાડી. બાપુએ મ્હોં મલકાવીને જવાબ દીધો કે "હું જાણું છું; વજો નિષ્કલંક છે."

રણાઓએ જાણ્યું કે "હવે હદ થઇ; બાપ પોતે ઉપર રહીને આપણી લાજ લેવરાવે છે. આ કૃષ્ણનો ભક્ત દરબાર! હવે કાં તો સેજકજીનાં રાજ નહિ; ને કાં આપણે નહિ."

પ્રપંચ રચીને રણાઓએ કનોજથી સેજકજીના ભાણેજ રાઠોડને કહેણ મોકલ્યું કે "આવો, ખેડગઢની ગાદી સોંપીએ." રાઠોડ પોતાના બારસો સવારો સાથે શસ્ત્ર ધરીને આવ્યો. મામાએ જાણ્યું કે ભાણેજ આનંદ કરવા આવે છે. મામાએ ઝાઝાં આદરમાન દીધાં.

રણાઓએ ગામ બહાર ભાણેજને માટે કસુંબા શીરામણ કરાવ્યાં: દરબારને તેમજ વજા ડાભીને આમંત્રણ આપ્યું; દરબારના યોદ્ધાઓને ખુબ દારૂ પાયો; પછી રાઠોડના સૈનિકો તૂટી પડ્યા. રણાઓ સહાય ચાલ્યા, ને ખેડગઢનો કબજો લીધો. વજો મરાયો. ફક્ત સેજકજી પોતાના પરિવારને લઇ એક રથમાં બેસી નાસી છૂટ્યા.*

---

* સેજકજીને ખેડગઢ છોડવું પડ્યું તેની ઉપર જુદીજ એક કથા પ્રચલિત છે. તેનો સાર એ છે કે:

સેજકજીનાં લગ્ન ડાભી શાખાના સરદાર બળદેવનાં પુત્રી નેરે થએલાં. ડાભીઓ ગોહિલની સાથે ચોથી પેઢીથી લગ્ન સંબંધમાં જોડાતા આવતા હતા. શૂરવીર હતા. રાજ્ય તરફથી તેમને સારી જાગીરો મળી હતી.

આ ડાભી સરદારોના બળ વડે સેજકજીનું રાજ્ય સુરક્ષિત હતું. કાલુમેંદના રાણા સીયોજી રાઠોડની નોકરીમાં જયચંદ્ર પંગુરનો એક પૌત્ર

૩

રથ જોડીને સેજકજી સૌરાષ્ટ્રની અણખેલી ભૂમિ તરફ ચાલ્યા આવે છે. શ્રી કૃષ્ણના એ સાચા ભક્તને દિલે શું ગયું ને શું રહ્યું તેની લગારે ઉદાસી નથી. પોતાના પ્રભુ મુરલીધરની મૂર્તિ× પોતાની સાથે જ છે; એજ એને મન ચૌદ ભુવનનાં રાજપાટ સમાન દિસે છે. રસ્તામાં એક દિવસ રાત્રિયે એને મુરલીધર પ્રભુએ સ્વપનામાં આવીને કહ્યું: "રે ભક્ત! ફિકર કરીશ નહિ. આ રથનું પૈડું જે જગ્યાએ નીકળી પડે ત્યાં જ વસવાટ કરજે."

रथ चक्र निकस परे जेही ठाम
महिपाळ उहां कीजे मुकाम॥

પાંચાળીનાં પગલાંમાંથી જ્યાં કંકૂડાં ઝર્યાં હતાં એવી સૌરાષ્ટ્રની પંચાળ ધરામાં રથ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં રથનું પૈડું નીકળી પડ્યું. બાજુમાં જ શાપુર ગામ હતું. (અત્યારે જ્યાં સુદામડા ધાંધલપુર છે ત્યાં.) દરબારે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં જ

હતો. તેણે ઘણા રાજ્યો જીતેલાં, પણ ડાભીઓને વશ કર્યા સિવાય ખેડગઢની એક તસુ જમીન પણ તેને ન મળી શકે. એણે પોતાના કુંવર અસ્તાજીને ભૂળદેવ ડાભી પાસે મોકલ્યો. રાજ્યલોભી ભૂળદેવ એ પરાયાની શીખવણીને વશ બની પોતાના જ જમાઇ સેજકજીનો વિનાશ કરવા ખેરગઢ ઉપડ્યો. પરંતુ એ પ્રપંચની ખબર પોતાની પુત્રીને, સેજકજીનાં પત્નીને પડી ગઇ. એમણે જઇને સેજકજીને ચેતવ્યા. સેજકજી તૈયાર રહ્યા.

ડાભીઓ આવ્યા. પણ ખુલ્લી લડાઇ કરવામાં ન ફાવી શકાય તેથી દગો ગોઠવ્યો. ગામ બહાર રાજાજીને ગોઠમાં નોતર્યા. અસલથી કરેલા સંકેત પ્રમાણે તમામ ડાભીઓ ડાબી બાજુ બેસી ગયા, અને ગોહિલો સામી બાજુ એકલા પડી ગયા. ગોહિલોને ખૂબ દારૂ પાયો, પછી કતલ ચાલી. ડાભીઓ તારાજ થયા. પણ ત્યાં તો રાઠોડ પોતાના સૈન્ય સાથે આવી પહોંચ્યો. સેજકજીનું બળ તૂટી પડ્યું. આખરે સેજકજી નાઠા.

+એજ મુરલીધરની મૂર્તિ અત્યારે વળાની નજીક પચ્છેગામમાં મોજૂદ છે, અને ત્યાંના ગોહિલો હજુ એની ઉપાસના કરે છે.

જ્યારે જૂનાગઢના ચૂડાસમા (જાદવ) રાજા ખેંગાર પર ચડાઇ કરી એને કેદ કર્યો અને સોરઠને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધું, ત્યારે સેજક પોતાનો વિશ્વાસપાત્ર તેમજ અંગરક્ષક હોવાથી એને સોરઠનો સૂબો બનાવ્યો હોય. વિ. સં. ૧૨૦૨ (ઇ. સ. ૧૧૪૫) માં સેજકનો પુત્ર મૂલુક સોરઠનો નાયક હતો. સેજકના પુત્રોનાં નામ રાણોજી, શાહાજી વગેરે પણ કલ્પિત જ છે. કેમકે એના પુત્ર મૂલુકના વિ. સં. ૧૨૦૨ (ઇ. સ. ૧૧૪૫) ના માંગરોળની સોઢલી વાવના શિલાલેખમાં એ નામ નથી, પણ મૂલુક અને સોમરાજ છે. (राजपूतानेका इतिहास : ખંડ બીજો : પૃષ્ટ ૪૩૨.)

રાણજી ગોહિલ

ઉંચી ભેખડ ઉપર ઉંચો ઉંચો કોટ ઉભો છે, અને એને ડાબે જમણે પડખે બે નદીઓ ચાલી જાય છે. કિલ્લાને વીંટી વળીને તરત જ્યાં બેય નદીઓ ભેળી થાય છે ત્યાં પહોળો પટ જામી પડે છે. નદીની ઉપરવાસ આથમણી દિશાનાં આછાં આછાં ઝાડવાં વચ્ચે રોજ જ્યારે રૂંઝો રમતી હોય, કંકુડાં ઢોળાતાં હોય, માથે ચંદ્રિકા ને ચાંદરણું નીતરતાં હોય, ત્યારે પણ કિલ્લો તો કોઇ ધુંધળીમલ્લ જેવો ધુંધળાવરણો અને એકલવાયો જ પડીને ઉભો હોય છે.

હજુ પણ એ ઉંચા ઉંચા કિલ્લાની દિવાલને ઘસીને નદીઓ ચાલી જાય છે. કિલ્લામાં નકસીદાર ગોખ કંડારેલા ને રાણીઓને નદીની ક્રીડા નિરખવા માટે જુક્તિદાર ઓરડા બંધાવેલા છે. હજુ યે એકવાર એ રવેસમાં ઉભા રહીને નદીના પટ ઉપર સમી સાંજની પનીઆરીઓને નિરખીએ, ગરાશીઆનાં ઘોડાં ખેલતાં ભાળીએ, જુવાનોની કુસ્તી જોઇએ, ચારણોના છંદો ને કુમારિકાઓનાં વૃંદના રાસડા સાંભળીએ, ત્યારે કાળ છસો વરસ પાછો ખસી જાય, અને એ વિલાસી રાજા રાણજીના હાસ્ય-કલ્લોલ તથા રાણીઓનાં કરૂણ રોણાં કાને અથડાય છે.

એ ગામ રાણપુર; એ બે નદીઓ શુકભાદર અને ગોમા: રાણજી ગોહિલે બંધાવેલો એ કિલ્લો. એ તે કિલ્લો કે ક્રીડા–મહેલ?

રાણજી વિલાસી હતો. કહે છે કે એને ચોરાશી રાણીઓ હતી; દિવસ રાત એ રણવાસમાં જ રહેતો. લોકો એને "કનૈયો" કહેતાં. બ્રાહ્મણોના ભૂલાવ્યા એ રાજાને એવો નિયમ હતો કે કદિ મુસલમાનનું મ્હોં ન જોવું.

એક દિવસ જુનાગઢના દાતારની જાત્રા કરીને એક મેમણ ડોશી અને એનો દીકરો પાછા અમદાવાદ જતાં હતાં. રસ્તામાં મા દીકરો રાણપુર રાત રહ્યાં.

સવાર પડ્યું. રાજા પૂજા કરતા હતા તે વખતે નદીના પહોળા પટમાં એ ડોશીના બેટાની બાંગ સંભળાઇ. બ્રાહ્મણોએ રાજાજીને સમજાવ્યું કે આ જવનના અવાજથી "પૂજા ભ્રષ્ટ બની!" રાજાને કુમતિ સૂઝી. એ બાળકનો એણે શિરચ્છેદ કરાવ્યો!

છોકરા વિનાની ફડફડતી માતાએ અમદાવાદ જઇને ચોધાર આંસુએ મહમદશાહ બેગડા પાસે વાત કહી. મહમદશાહે પોતાની ફોજ રાણપુરનો નાશ કરવા મોકલી દીધી. રાણપુર સમાચાર પહોંચ્યા કે સેના ચાલી આવે છે. પરંતુ રાજાને કોણ કહેવા જાય? દુર્મતિયો રાજા તો રણવાસમાં અહોરાત ગુલતાન કરે છે. બહારની દુનિયામાં ડોકીયું પણ કરતો નથી. સહુને બીક લાગે છે કે કહેવા જનાર જીવતો પાછો નહિ નીકળે.

પછી તો એક ચારણે હિમ્મત કરી. અંદર જવાનો રસ્તો તો બંધ હતો. એટલે નદીની અંદર બરાબર ગોખની સામે ઉભા રહીને ચારણે અવાજ કર્યો કે, "એ બાપ રાણા!

રાણા! રમતું સેલ્ય, કનારે ચડીઆં કટક,
ખત્રિ! ચોપટ ખેલ, ગોહિલ કાં લાગો ગળો?

[હે રાણા! હવે તો રમત છોડ. શત્રુનું સૈન્ય તારે સીમાડે કનારા ગામ સુધી આવી પહોંચ્યું. હે ક્ષત્રિ! ચોપાટની રમત

શું તને એટલી બધી મીઠી લાગી ગઇ, કે હજુ નથી ચેતતો ?]

ચારણના શબ્દો કાને પડતાં તો ચોપાટના પાસા ફગાવીને રાણો ઊભો થયો. રાણીઓને ભલામણ દીધી કે "જુવો, જ્યાં સુધી મારા વાવટાને તમે રણભૂમિ પર ઉડતો જુઓ ત્યાં સુધી જાણજો કે હું જીવતો છું; પણ જ્યારે વાવટો ન દેખાય ત્યારે સમજજો કે મારો દેહ પડી ગયો."

રાણીઓએ ઉત્તર દીધોઃ "પણ રાજા, જો જો હો, એ વાવટો પડયા પછી અમે ચોરાશીમાંથી એકેય જીવતી નહિ રહીએ."

રાણજી સૈન્ય લઇને રણે ચડ્યો. રાણપુરથી ત્રણ ચાર ગાઉ આઘે અહમદશાહની ફોજ સાથે એની તલવારો અફળાણી. આંહી ગઢને ગોખે બેઠી બેઠી ચોરાશી રજપૂતાણીઓ નજર માંડીને જોયા કરે છે; ધજા ગગનમાં ઉડતી દેખાય છે; એ ધજાના આધારે રાણીઓ જીવે છે.

વિજય કરીને રાણજી પાછો વળ્યો. જયશાળી સૈન્ય પર ઝુંડો ફરકતો આવે છે. પણ રાણાનો દૈવ રૂઠયો છે ખરો ને, તે રસ્તામાં એક વાવ આવી. ઝુંડો ઉપાડનાર ઝુંડો નીચે મૂકીને વાવની અંદર પાણી પીવા ઉતર્યો. રાણજીનું ધ્યાન નહોતું રહ્યું. એ તો ભૂલી ગયો હતો કે એ નેજા ઉપર ચોરાશી જીવાત્માઓ ટાંપીને બેઠા હશે !

કિલ્લાના ગોખમાં બેસીને નેજા ઉપર મીટ માંડી રહેલી એ ચોરાશી ક્ષત્રિયાણીએ જાણ્યું કે 'પતાકા પડી ! અને રાજા મરાયો. હવે હમણાં મુસલમાનો આવી પહોંચશે.'' તમામ રાણીઓએ ધબોધબ કિલ્લાના કૂવામાં પડીને પ્રાણ છોડયા.

વિજયી રાજા દોડતે ઘોડે રાજમહેલમાં આવ્યા. ત્યાં તો રાણીઓનાં શબથી કૂવો બુરાએલો દીઠો ! એનો સંસાર એક પળમાં વેરાન સમો બની ગયો.

હવે જીવીને શું કરવું છે? એમ વિચારીને એ પાછો વળ્યો, મુસલમાન ફોજ અમદાવાદ તરફ જતી હતી તેમાં પહોંચ્યો ને જુદ્ધ કરતાં કરતાં મરાયો.

મુસલમાન ફોજ રાણપુર આવી. કિલ્લો હાથ કર્યો. રાણી તો એક પણ જીવતી નહોતી. કુંવર મોખડાજીને લઈને એક દાસી રાણજીના ભાઈને ઘેર ઉમરાળે ગએલી હતી.

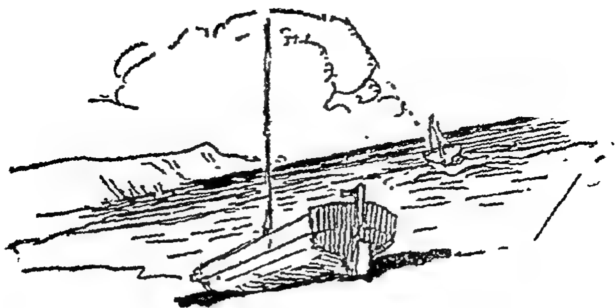
હજુયે જાણે એ રાજમહેલનાં ખંડેરમાં ચોરાશી મુખોના કલકલ હાસ્ય–ધ્વનિ ગાજે છે; સામ સામી તાળી દેતા એ સુંદર સુકોમળ હાથની ઘુઘરીજડિત ચૂડલીઓ જાણે રણઝણી રહી છે; ચોપાટના પાસા ફેંકાતા સંભળાય છે; અને છેવટે ગુંજી રહ્યો છે એ નિર્ભય ચારણનો ઘેરો અવાજ કેઃ

> રાણા! રમતું મેલ્ય, કનારે ચડીઆં કટક,
> ખત્રિ! ચોપટ ખેલ, ગોહલ કાં લાગો ગળો!

અને એ પહોળો કૂવો! ચોરાશી સુંદર પ્રેત શું રાત્રિયે ત્યાં હીબકા નહિ ભરતાં હોય?

આજ એ કિલ્લાની નદી તરફની આખી દિવાલ મોજૂદ છે. અંદરના ભાગમાંથી ઘોબી લોકો છીપરાં કરવા માટે સુંદર લાંબા પત્થરો ઉપાડી જાય છે. પૂર્વ દિશા પર દિવાલ વિનાનો એકજ દરવાજો હજુ ઉભો છે. એ દરવાજાનાં કમાડ પડી ગયાં છે. કમાડ પર છસો ચોમાસાં વરસી ગયાં–પણ હજુ લાકડું સડયું નથી. બાકી બધું છિન્ન–ભિન્ન છે. *

* કહેવાય છે કે આ કિલ્લો રાણજીએ નહિ, પણ કોઈ મુસલમાન સૂબાએ બંધાવ્યો છે અને 'રાણાનો કોટ' તો નદીને સામે કાંઠે સ્ટેશનની પાસે હતો, અને ત્યાં જે કોઈ કોઈ ખંડેરો દેખાય છે તે 'રાણાના કોટ' નાં છે.

મોખડોજી

"લેજે મોખડા હડમાન તારું દાણ !"

પેરંભ બેટને પડખે થઇ જે જે વ્હાણ નીકળે, તેના ખારવા આવી રીતે એ ટાપુને એકેક નાળીએર ચડાવે છે. ટાપુના ધણી મોખડાજીને મુવાં છસો વરસ વીતી ગયાં, પણ એની આણ દરિયા ઉપરથી હજી નથી ઉતરી.

મોખડોજી રાણપરવાળા રાણા રાણજી ગોહિલનો બેટોઃ મા-બાપનો અને રાજપાટનો જે દિવસ દાટોવાટો નીકળી ગયો તે દિવસ મોખડોજી નાની અવસ્થાએ સગાં વ્હાલાંમાં પરગામ મ્હાલતો હતો. બાપનું રાજ ખોળાણું, એટલે મોખડાનાં આપકર્મ ઝળહળી ઉઠ્યાં. જોબન બેસતાં એની ભુજાઓ ફાટવા લાગી. ઉમરાળા ઉપર કોળીઓની આણ હતી તે ઉથાપી મોખડેજીએ સેજક કુળની આણ થાપી. અને દરિયાકાંઠાની ઊભી પટ્ટીએ સમશેર ખેલવતો આગળ વધ્યો. ખોખરાના ડુંગર વચ્ચે એના ઘોડાના ડાબા ગાજ્યા, અને ઘોઘા બંદર ઉપર એણે નેજો ચડાવ્યો.

ઘોઘાની સન્મુખ સમદર ગાજે છે. અને એનાં પાણીમાં વીંટાઇને એક ટાપુ પડ્યો છે. મોખડાની આંખ એ સાગરને ખોળે ઝૂલતી ધરતી ઉપર ઠરી. પૂછ્યું કે "એ બેટનું નામ શું ?"

હવે જીવીને શું કરવું છે ? એમ વિચારીને એ પાછો વળ્યો, મુસલમાન ફોજ અમદાવાદ તરફ જતી હતી તેમાં પહોંચ્યો ને જુદ્ધ કરતાં કરતાં મરાયો.

મુસલમાન ફોજ રાણપુર આવી. કિલ્લો હાથ કર્યો. રાણી તો એક પણ જીવતી નહોતી. કુંવર મોખડાજીને લઈને એક દાસી રાણજીના ભાઈને ઘેર ઉમરાળે ગયેલી હતી.

હજુયે જાણે એ રાજમહેલનાં ખંડેરમાં ચોરાશી મુખોના ક્લક્લ હાસ્ય-ધ્વનિ ગાજે છે; સામ સામી તાળી દેતા એ સુંદર સુકોમળ હાથની ઘુઘરીજડિત ચૂડલીઓ જાણે રણઝણી રહી છે; ચોપાટના પાસા ફેંકાતા સંભળાય છે; અને છેવટે ગુંજી રહ્યો છે એ નિર્ભય ચારણનો ઘેરો અવાજ કે:

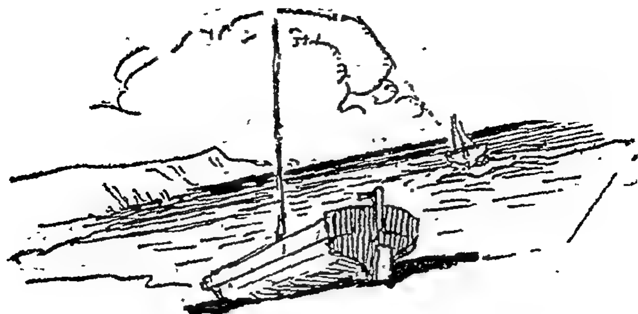
> રાણા ! રમતું મેલ્ય, કનારે ચડીઆં કટક,
> ખત્રિ ! ચોપટ ખેલ, ગોહલ કાં લાગો ગળો !

અને એ પહોળો કૂવો ! ચોરાશી-સુંદર પ્રેત શું રાત્રિયે ત્યાં હીબકા નહિ ભરતાં હોય ?

આજ એ કિલ્લાની નદી તરફની આખી દિવાલ મોજૂદ છે. અંદરના ભાગમાંથી ધોબી લોકો છીપરાં કરવા માટે સુંદર લાંબા પત્થરો ઉપાડી જાય છે. પૂર્વ દિશા પર દિવાલ વિનાનો એકજ દરવાજો હજુ ઉભો છે. એ દરવાજાનાં કમાડ પડી ગયાં છે. કમાડ પર છસો ચોમાસાં વરસી ગયાં—પણ હજુ લાકડું સડયું નથી. બાકી બધું છિન્ન-ભિન્ન છે. *

---

* કહેવાય છે કે આ કિલ્લો રાણજીએ નહિ, પણ કોઈ મુસલમાન સૂબાએ બંધાવ્યો છે અને 'રાણાનો કોટ' તો નદીને સામે કાંઠે સ્ટેશનની પાસે હતો, અને ત્યાં જે કાંઈ કોઈ ખંડેરો દેખાય છે તે 'રાણાના કોટ' નાં છે.

મોખડાજી

"હે જે મોખડા હડમાન તારું દાણ!"

પેરંભ બેટને પડખે થઇ જે જે વ્હાણ નીકળે, તેના ખારવા આવી રીતે એ ટાપુને અકેકેક નાળીએર ચડાવે છે. ટાપુના ધણી મોખડાજીને મુવાં છસો વરસ વીતી ગયાં, પણ એની આણ દરિયા ઉપરથી હજી નથી ઉતરી.

મોખડાજી રાણપરવાળા રાણા રાણજી ગોહિલનો બેટોઃ મા-બાપનો અને રાજપાટનો જે દિવસ દાળોવાટો નીકળી ગયો તે દિવસ મોખડાજી નાની અવસ્થાએ સગાંવ્હાલાંમાં પરગામ મ્હાલતો હતો. બાપનું રાજ ખોળાણું, એટલે મોખડાનાં આપકર્મ ઝળહળી ઉઠ્યાં. જોબન બેસતાં એની ભુજાઓ ફાટવા લાગી. ઉમરાળો ઉપર કોળીઓની આણ હતી તે ઉથાપી મોખડેજીએ સેજક કુળની આણ થાપી. અને દરિયાકાંઠાની ઉભી પટ્ટીએ સમશેર ખેલવતો આગળ વધ્યો. ખોખરાના ડુંગર વચ્ચે એના ઘોડાના ડાબા ગાજ્યા, અને ઘોઘા બંદર ઉપર એણે નેજો ચડાવ્યો.

ઘોઘાની સન્મુખ સમદર ગાજે છે. અને એનાં પાણીમાં વીંટાઇને એક ટાપુ પડ્યો છે. મોખડાની આંખ એ સાગરને ખોળે ઝુલતી ધરતી ઉપર ઠરી. પૂછ્યું કે "એ બેટનું નામ શું?"

"પેરંભ બેટ, બાપા!" લોકોએ હકીકત દીધી; "પણ ઉજ્જડ પડયો છે. સૂડેલું સસડા લ્યે તેવો!"

"કાં?"

"સાવઝ રે'છે ડાલામથ્થો. પેરંભ ઉપર તો આજ એ વનરાજનાં તખત છે. ધાટી ઝાડી અને ઉંચાં ઘાસ ઉભાં છે. માંહી માનવીની છાતી થર રે' એવું નથી. લટાળો કેસરી લા નાખે ત્યાં પ્રાણ નીકળી જાય તેવો મામલો છે."

"તો એની લટાઉ ખેંચી કાઢીએં." કહીને મોખડો ગોહિલ ભેળા ચાર આઠ પેંટાધર રાજપૂતોને લઇ ચાલ્યો. મછવો પેરંભને કાંઠે નાંગરી ઝાડીમાં પગલાં ભર્યાં.

કહે છે કે ખાડી તરીને કાંઠેથી કેસરી પેરંભ બેટ જાતો, રોજ જઇને ભરખ કરતો, ભરખ કરીને પાછો વળતો. આજ એણે ઉંચાં ઘાસની અંદર માનવીનો સંચાર સાંભળ્યો. એને મનુષ્યની માટીની ધાણ્ય આવી. અને એણે છલંગો મારી.

'ઘે! ઘે! ઘે ઘે!' એ ત્રાડ; અને ત્રાડ ભેળી જ એક છલંગ: આઠે અંગરક્ષકો અવળે મોઢે ઘાસમાં બેસી ગયા, અને એકલવાયા મોખડાએ સમશેરની ગાળાચી કરી. ડાબા હાથમાં ગેંડાની ઢાલ હતી બે માથા ઉપર ઓઢી લીધી. સાવઝનો થાપો બરાબર એ ઢાલ ઉપર ઝીલ્યો તો ખરો, પણ શત્રુના અનોધા જોરની થપાટથી ડાબો હાથ ખળભળી પડયો. જુવાન મોખડે જમણી ભુજાથી સમશેર ઝીંકી. ઝીંકતાં અદ્ધરથી જ સાવઝના બે નોખા કટકા થઇને નીચે પડયા. કેસરીને કેડથી જ નોખો કરી નાખ્યો હતો.

સાવઝ પડયો જાણી આઠે રજપૂતો હુશીઆર બનીને ઘાસમાંથી ઉભા થયા. પણ મોં અવળાં હતાં તે સવળાં ફેરવવા જાય છે ત્યાં મોખડે હાક મારી:

"હાં રજપૂતો! હવે એ ને એ મ્હોંયે સીધાવી જાઓ. હવે મને મોઢાં દેખાડવા ઉભા ન રહેશો બાપ! રસ્તો મોકળો પડયો છે."

નમાલા સાથીઓને વળાવીને મોખડે પેરંભનો ટાપુ પોતાને કબ્જે લીધો. રાજધાની થાપી. રૈયત વસાવી. દરિયાનું નાકું ઝાલીને ચાંચીઆ ઉપર ચોકી કરવા માંડ્યું. આવતાં જાતાં જહાજો આગળથી પોતાનું દાણ લેવા લાગ્યો.* મહાબળીઓ મોખડો 'હનુમાન' કહેવાણો. જળથળ બેય ઉપર એની આણ વર્તવા લાગી.

૨

"અરે મારૂં દાણ હોય નહિ. હું દિલ્લીનો વેપારી. પાદશાહનો પટો લઇ દેશાવર ખેડનારો."

"તું ગમે તે હો ભા! આંહી તો રા.ને રંક તમામનું દાણ લેવાય છે. આ દરિયાની અમારે ચોકી છે. દાણ તો દેવું પડશે."

"તમને ભારે પડશે: હું પાદશાહનો વેપારી છું."

"તો પાદશાહનો કાગળ લઇ આવ ભા! અને ત્યાં સુધી તારો માલ આંહી અમે સાચવી રાખશું. ઉતારી નાખ કાંઠે."

"અરે પણ મારા વ્હાણમાં ધૂળ જ છે, બીજું કાંઇ નથી."

"તો ય જગાત તો લેશું."

દિલ્હીના સોદાગરે પોતાનાં વ્હાણમાં ભરેલી ધૂળ પેરંભ બેટમાં એક ખોરડાની અંદર ઠલવી દીધી. અને મોખડા રાજા પાસેથી પહોંચ લખાવી લીધી. પહોંચમાં 'ધૂળ' લખાવ્યું. હતી પણ ધૂળ જ. પહોંચ લઇને સોદાગર પાદશાહ પાસે જવા નીકળ્યો.

આંહી પેરંભમાં શું બન્યું! જે ખોરડામાં સોદાગરની ધૂળ ભરેલી એ ખોરડાની અડોઅડ એક જ પછીતે એક લુવાર લોઢું ઘડે. અડોઅડ જ એની ધમણ ધમાય અને ચૂલ ચાલે. લુવાર રોજ સવારે ઉઠીને ચૂલની રાખ કાઢે છે અને રોજેરોજ એ

*પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'વહાણોની લુંટફાટ કરવાનો લોભ લાગ્યો' લખેલું બરાબર નહોતું.

રાખમાંથી એને સોનાની કટકીઓ જડે છે. લુવારને અચરજનો પાર ન રહ્યો. એણે મોખડા રાજાને જઇ જાણ કરી.

મોખડાજી જોવા આવ્યા, ઝીણી નજરે જોયું. ચુલની થડોથડ ભીંતમાં એક બાંકોરૂં દીઠું. ઉંદરે ખોદેલા એ ભોણમાંથી ઝીણી ઝીણી રજ આવીને દેવતાથી ભરેલી ચૂલમાં ઝરી રહી છે. તપાસ કરતાં જાણ પડી કે આ તો દિલ્હીના સોદાગરની જ ઠલવેલી ધૂળ. હાથમાં લઇને તપાસે તો અંદર સોનાની ઝીણી કણીઓ ઝગે છે.

"આ તો ધૂળ નહિ, આ તો છે સોનારજ. સોદાગર દાણની ચોરીએ આપણને છેતરી ગયો."

મોખડાજીએ એ તમામ રજ ગળાવી સોનું પાડ્યું. અને ખોરડામાં દરિયાની રેતી ભરી દીધી.

સોદાગર પાદશાહનો રૂક્કો લઇને આવ્યો. મોખડાજીએ રજા દીધી કે "તારી ધૂળ ઉઠાવી જા."

"આ ધૂળ મારી નહિ." વાણીઓ ચમકીને બોલ્યો.

"કેમ ભા ? તેં પહોંચમાં લખાવ્યા પ્રમાણે અમે 'ધૂળ' લખી દીધું છે. તારી ધૂળે ધૂળ લઇ જા !"

"મારી તો હતી સોનારજ."

"તો તેં કૂડું કાં લખાવ્યું ?"

"હું આંહી ફોજ ઉતારીશ."

"તો અમે કળશીઓ ભરીને ઉભા રેશું."

વાણીઓ ગયો. અને થોડે મહિને ફોજ ઉતરી. કેવી ફોજ ઉતરી ?"

[છંદ-ઉધોર]

ઉહા દલ આવીઓ સુલતાન, ઝબકી રહી સારી જાન.
મેંગલ ઘટા ફોજાં મેલ, ઉલટા સમુદર જયું ઉખેળ.

બેત્રટ હય દલા જલબોળ, ખેવટ ધૂંધળા ખગોળ.
આયો દલેશર અણુવાર, સોરઠ નમાવા સરદાર.
ફૂંબક તોપ તાલી હીક, ઝુંઝે કોણ ઝાલે ઝીક.
કટકે રાજ નમીઆ કેક, અણનમ મોખડો છે એક.

એ સુલતાને હાથીઓથી ભરપુર ફોજો મોકલી. જાણે સમુદ્રમાં ભરતીના લોઢ ઉછળી રહ્યા! જાણે જલપ્રલય થવા બેઠો! આકાશે જાણે અંધી ચડી. તોપોની ગર્જના ચાલી. એની સામે કોણ ઝુઝીને ટક્કર ઝીલે? એના સૈન્ય સામે કેક રાજ્યો નમી ગયાં. ન નમ્યો એક મોખડોજી.

ઘોઘા દિશા બાંધી ઘેર્ય, ફોજાં ફરહરી ચહુ ફેર્ય.
બહાદુર મોખડ સુન બાત, અડગ્યો રાખવા અખિયાત.
રૂઠયો ભૂપ ત્રાંબક રોડય, મારૂ બોલ મૂછાં મોડય.
'નર હું મરધરાકો નાથ, સામો કોણ હે સમરાથ!
'અમસું કોણ જીતે આજ, લોપાં સાત પતસા લાજ!
'ભડ હું મોખડો અનભંગ, ઝટકે મચાડું રણજંગ.
'દુશ્મન લડે જો રહું દેખ, લાજે શાલવાહન લેખ!'

સુલતાનની સેનાએ ઘોઘાની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો. ચોપાસના રસ્તા બંધ કર્યા. મોખડાજીએ એ સમાચાર પેરંભમાં સાંભળ્યા, એનો કોપ ફાટી નીકળ્યો. યુદ્ધનાં નગારાં ગડગડયાં. મૂછોને વળ લઇને એ મારૂ (મારવાડનો વંશજ) રાજા બોલી ઉઠયો, કે મારી સામે—મારવાડના નાથની સામે ટકે એવો બળવંત કોણ છે? એક નહિ પણ એવા સાત પાદશાહોની લાજ હું લોપી નાખું. હું મરદ છું. દુશ્મનોને લડતા હું દૂરથી જોઇ રહું તો મારા પૂર્વજ શાલીવાહનની કીર્તિ ઝાંખી પડે.

'મોરે અભેવન કુલમાંય, ચડીઓ ચકાવે ખગ સાહ્ય;'
સૂરા બરદ ચહુ સંભાળ, તકરસ લીડીઆં તતકાળ.

વંકો રાણસુત દૈવાણ, પલ્લા ઝટક ઉઠયો પાણ.
લશ્કર સુબલ કરી લલકાર, તલસત તોપખાના ત્યાર.
રાજા ખેધ મંડયે રાડય, પે'લે ઓરચે ગજ પાડય.
સૂરા વઢણ ચડિયા સોય, હરહર કયેં ભેળા હોય.
ભેલે ખાગધારા ખેલ, ઠેલે અસુર દલ આ ઠેર.
ભાલાં ઝીંક લાગી ભાય, તોણા જવન લાગી ત્રાય.

"મારા કુળમાં તો અભેમન્યુ જેવો વીર તલવાર પકડીને લડયો હતો. આખરે ચકાવે ચડયો હતો."

એવા એવા શૂરવીર પૂર્વજોનાં બિરદો સંભારીને પોતે ભાલો બાંધી સજ્જ થયો. બળવાન સૈન્ય લલકાર કરવા લાગ્યું. તોપખાનું તૈયાર બની ગયું. રાજા તો દુશ્મનોની પહેલી હારમાંથી જ હાથીને ધરતી પર ઢાળવા લાગ્યો. જુધ્ધે ચડેલા શૂરવીરો 'હર હર મહાદેવ' કરીને એકઠા મળ્યા. તલવારો રમત રમવા લાગી. યવનોનાં દળ હઠવા લાગ્યાં. ભાલાનો ધસારો શત્રુઓથી ન ઝીલાયો.

સીંધુર પાડ હોદા સોત, મીટે શાહ દીઠા મોત,
પાડે ઇરાની પઠાણ, ખાલી પાલખી ખુરસાણ.
દૈતાં દેત જચું મૃતદાન, સેપત મોખડો હનુમાન.
ઢુંઢે ઢુંઢ દીધા ઢાળ, ખળકે રગત વહતી ખાળ.
ગીધણ અમખ ચરતી ગૂડ, ભરતી ભવાની ભેકુંડ.
અમહર દેખ થંભા સૂર, હરખે ઝુલ વરવા હૂર.

હાથીઓ અંબાડીની સાથે જ નીચે પડવા લાગ્યા. પાદશાહે તો પલકમાં મોત સામે ઉભેલું જોયું. ઇરાનીઓ ને પઠાણો પડવા લાગ્યા. ખોરાસાન લોકો પાલખીમાંથી જમીનદોસ્ત બન્યા. હનુમાનજી જેવો મોખડોજી જાણે દૈત્યોને આજે મૃત દેહોનાં દાન દઇ રહ્યો છે. મોટાં મોટાં શબના ગંજ ખડકાયા. રક્તની ખળ-

ખળ નીકો ચાલી. ગીધડાં માંસ ખાવા મંડ્યાં. જોગણીઓ ખપ્પર ભરવા લાગી. યુદ્ધ દેખીને દેવો થંભ્યા, અપ્સરાઓ મરેલા વીરોને વરવા હર્ષભેર આકાશમાં ઝૂલવા મંડી.

હમલા વીર બાજે હાક, ડમરૂ શીવ શકતી ડાક.
દેવા દાણવા જેમ દોય, લાગો મામલો વડલોય.
વેઢક વજાડી અણુવાર, ત્રીજા પોર લગ તરવાર.
ચોરંગ ઉડ બાટાચૂટ, તેગાં ઝાળ બંગળ ત્રૂટ.
સીંધુ રાગ બાગા સૂર, પળચર અમખચર ભ્રખપૂર.
ઝુઝે મોખડો રણુજંગ, અશમર ઉડીઓ અતબંગ.

વીરોની હાકલો લાગે છે, શંકર ડમરૂ વગાડે છે, અને શક્તિઓ ડાકલાં બજાવી રહી છે. જાણે કે દેવો અને દાનવોનું યુદ્ધ થતું હોય ને? સામસામી તરવારો અથડાય છે, અને ભાલાં તેમજ બંદુકોના ઘા પડી રહ્યા છે. સિંધુડા રાગ વાગ્યા, માંસ-ભક્ષી પક્ષીઓ મુડદાંના ભક્ષથી તૃપ્ત બની ગયાં છે. મોખડો ઝુઝે છે; તેમાં એનું માથું તરવારના ઘાથી ઉડી પડ્યું.

રાજા શિવ પડીઓ રાન, મારૂ ધડ લાગ્યો અશમાન.
શતવત ભીશમરાં સરખો જ, ફ્રારક કરે આધી ફ્રોજ.
શર બીન બાહતો સમશેર, જવના દીધ દંતા જેર.
પૈરંભ નાથકો થર પગ્ગ, લડીઓ સાત કોશી લગ્ગ

લશ્કર સરવ મરતે લાગ, તરકે નાખ ગળોઅલ ત્રાગ.
ધડ તાં ધરણુ ઢળીઓ ધીંગ, સેજકહરો ભડ તરસીંગ.
માથો પડયો ઘોઘા માંય, ધડ ગ્યો ખદડપર લગ ધાય.
નિરમળ ચાહય પરીઆં નીર, ધન ધન સરઠકે રણુધીર.

રાજાનું એ માથું રણમાં પડ્યું, પણ ધડ ઝૂઝવા લાગ્યું. માથા વિના સમશેર ચલાવીને એણે યવનોનાના દાંત જેરી નાખ્યા. સાત કોસ સુધી સ્થિર પગે એ યુદ્ધમાં મંડાયો. દુશ્મનનું લશ્કર હણાવા લાગ્યું એટલે દુશ્મનોએ ગળીનો દોરો મંત્રીને નાખ્યો.* ધડ પડ્યું, માથું મૂકીને ધડ છેક ખદડપર ગામ સુધી પહોંચ્યું. ધન્ય છે તને સોરઠના રણધીર! તેં તારા પૂર્વજોના યશ ઉપર પાણી ચડાવ્યું.

* ગળીનો દોરો મુસલમાનીનું ચિહ્ન ગણાતું. શુદ્ધ હિન્દુને એનો સ્પર્શ થાય તો ભ્રષ્ટ થાય. મોખડાજીનું ધડ પડતું નહોતું તે વખતે કોઈએ પાદશાહને આ ઇલાજ બતાવ્યો હતો.

આ યુદ્ધ-વર્ણનનો છંદ ભાવનગર રાજકવિ શ્રી પીંગલસીભાઇના પિતા પાતાભાઇનો રચેલો છે, તે ચારણી કાવ્ય-રચનાના નમૂના તરીકે અહીં મૂકેલ છે.

બોળો

વૈશાખ મહિનાને બળબળતે બપોરે, ખોખરાના ડુંગરામાં ભટકાયેલો ઘોડેસ્વાર એક વાડીએ આવીને ઉતરી પડયો; પોતે ને ઘોડો બેય પરસેવે ન્હાઈ રહ્યા હતા. હાંફતા ઘોડાને વાડીના વડલાને થડ બાંધીને અસ્વારે હથીઆર ઉતાર્યાં. ધોરીઆને કાંઠે બેસીને પોતે હાથ પગ ધોવા લાગ્યો. ગામનું નામ ભુંભલી છે. અને વાડીના ધણીનું નામ છે સોંડો માળી.

સોંડો માળી કોસ હાંકતો હતો. કંગાલ બે બળદ કોસ ખેંચતા હતા. કાગડાએ ઠોલી ઠોલીને લોહીલોહાણ કરી નાખેલાં કાંધ: સોંડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલ પૂછડાં: બેસુમાર બગાંઓ: લોહી માંસ વિનાના શરીરનાં બે હાડપિંજર: એવા એ બે બળદો છે. એકસો ને એક કાણાંવાળો એ કોસ છે. મંડાણ ઉપર પહોંચે ત્યારે અંદર માત્ર એક બોખ પાણી રહે! અને ચીથરેહાલ એ સોંડો! અસ્વાર એ બધું નિહાળી રહ્યો. હાથ-મ્હોં પર પાણી છાંટીને પોતે તડકો ગાળવા ધોરીઆને થડ કુણી લીલી ધ્રો ઉપર અંગ ઢાળીને બેઠો.

કોસ હાંકતાં હાંકતાં સોંડાએ વાત ઉચ્ચારી: "કયાં રે'વાં?"

"રે'વાં તો ભાવનગર."

"ત્યારે તો રાજના નોકર હશો."

"હા, છીએ તો રાજના નોકર."

"સપાઇ લાગો છો, સપાઇ."

"હા, સપાઇ છીએ."

"એલા, તમે નમકહલાલ કે નમકહરામ ?"

"કેમ ભાઇ ? નિમકહરામ ને નિમકહલાલ વળી કોને કહેવાય ?"

"નમકહલાલ હો તો ઠાકોરને કહો નહિ ?"

"શું ?"

"કે આખો દી' સાંસલાં ને કાળીઆર જ માર્યા કરશે, કે વસ્તીના સામું ક્યાં'ક દી' જોશે ? અને રાણીયુંના ઓરડામાં ઘર્યો છે તે નીકળતો જ નથી ? ખેડુના ઘરમાં ખાવા ધાન નો રે'વા દીધું ! ઇ તે રાજા છે કે કસાઇ ! વસ્તી તો કેમ જાણે એનાં ગોલાપા કરવા જ અવતરી હોય !"

સોંડો તો કોસ હાંકતો જાય, ને રાજાને બેસુમાર ગાળો દેતો જાય. અસ્વારનું મ્હોં મલકતું જોઇને સોંડાની જીભમાં સાતગણો વેગ આવવા લાગ્યો. એણે ન કહેવાનાં વેણ કહી નાખ્યાં.

અસ્વારને કડકડીને ભૂખ લાગેલી. સોંડાની શબ્દ-પ્રસાદીથી તો એની ભૂખ ઉલટી વધી. સોંડાને એણે પૂછ્યું:

"ભાઇ, ભૂખ લાગી છે. કાંઇ ખાવાનું આપીશ ?"

"શું આપે ? કાળજાં અમારાં ? તમે બધાએ ભેળા થઇને ખેડુના ઘરમાં ધાન ક્યાં રે'વા દીધું છે ?"

"ખોળો ખાવો છે, ખોળો ?"

"ખોળો શું ?"

"બાપ ગોતર ખોળો ય દીઠો નથી ને ?" એમ બોલીને સોંડાએ વડલાની ડાળે એક નવી દોણી ટીંગાતી હતી તે ઉતારી. ત્રાસની અંદર ધકેતું થુલું (ભરડેલું ધાન) નાખીને ખેડુ લોકો

રાંધે, અને પછી એમાં મીઠું નાખીને ખાય. એનું નામ ઓળો. સોંડો પોતાને માટે સવારે ઓળો લઇ આવેલો. લાવીને એને ઉંચે વડલાની ડાળે ટીંગાડેલો. એક તો દોણી નવી હતી, ઉપરાંત એ વડલાની ઘટાને છાંયડે શીળી હવામાં ઘણી વાર સુધી રહી, એટલે ઓળો અતિશય શીતળ બની ગએલ. પાંદડાનો એક દડીઓ (પરડીઓ) બનાવીને સોંડે એમાં ઓળો ભરી પરોણાને આપ્યો. ક્ષુધાતૂર અને તાપમાં તપેલા એ શિકારી ક્ષત્રિને ખાટી અને શીતળ વસ્તુ એવી તો મીઠી લાગી કે પલવારમાં એક દડીઓ ખલ્લાસ કરીને એણે કહ્યું :

"વધારે છે ?"

સોંડે મીઠું મીઠું હસીને કહ્યું : "કેમ ? મારે ખાવા ય નથી રે'વા દેવોને ?" એમ કહીને એણે બીજો દડીઓ ભરી દીધો. મહેમાનને એવી તો લજ્જત આવી કે હર્ષભેર સોંડાએ આખી દોણી ખાલી કરી. બધો ઓળો મહેમાનને ખવરાવી દીધો.

પરોણાનું પેટ ઠર્યું, તેમ દુઃખદાઝથી ભરેલા એક ખેડુતની આટલી ઉદારતા જોઇને એનું અંતર પણ ઠર્યું.

તડકો નમ્યો. સાંજ પડી. શિકારી સ્વાર થયો. જાતાં જાતાં એણે પૂછ્યું : "ભાઇ, તારૂં નામ શું ?"

"સોંડો."

મુસાફરે ગજવામાંથી નોંધપોથી કાઢી ને નામ લખી લીધું. સોંડો બોલ્યો : "કેમ, ઓળો ચાખીને દાનત બગડી તો નથી ને ? નામ શીદ લખછ બાપા ?"

હસતાં હસતાં અસ્વાર બોલ્યો. "ભાઇ ! ભાવનગર કોઇક દિવસ આવશો ને ?"

"હં, ભાવનગર આવીએ એટલે તારા જેવા સપાટા ઠોંસે ચડાવીને વેઠે જ ઉપાડી જાય ! તેં તો વળી ઓળો ખાધો, ને નામે લખ્યું, એટલે ઓળખીતાને બે ઠોંસા વધુ લગાવ્ય, ખરૂં ને ? ભગવાન અમને કોઇ દિ ભાવનગર ન બતાવે !"

બીજા દિવસનું મ્હોંસઝણું થયું ત્યારે છાશ-રોટલો શીરાવીને સોંડો માથે કોસ મેલી, વરત વરતડી, પૈ અને હાંઠા સોતો વાડીએ જાવા નીકળે છે. બરાબર એજ ટાણે બે હથીઆરબંધ ઘોડેસવારો આવીને ઉભા રહ્યા. અને પૂછ્યું "સોંડા માળી કોનું નામ ?"

"મારૂં નામ સોંડો." કહીને ધડકતે હૈયે સોંડો થંભ્યો.

"તમને ભાવનગર તેડાવ્યા છે."

"કોણે બાપા ?"

"ઠાકોર વજેસંગજીએ પંડે."

આ સાંભળીને સોંડાના અંતરમાં ફાળ પડી. એને ગઇ કાલની વાત સાંભરી. લાગ્યું કે "નક્કી કાલ મેં ગાળ્યું દીધેલી ઇ ઓલ્યે અસવારે જઇને ઠાકોરને સંભળાવી હશે. અને હવે નક્કી મને કેદમાં નાખશે."

બોલાસ સાંભળીને સોંડાની ઘરવાળી અને એનાં છોકરાં પણ બહાર નીકળી ઓસરીએ ઉભેલાં. એને કાંઇ સમજ ન પડી.

સોંડે બાયડીને કહ્યું "હવે આપડા તો રામરામ સમજવા !"

બળદ અને કોસ મેલી દઇ સોંડો અસ્વારોની સાથે ભાવનગરને પંથે ચડ્યો. માર્ગે જાતાં જાતાં મનથી નક્કી કર્યું કે "ભલે હાથમાં કડીયું જડે, પણ ભેળાભેળ ઠાકોરને મોઢામોઢ જ મારે ઇનાં ઇ વેણ સંભળાવી લવાં છે. હવે લૂંટાણા પછે ભો સેનો રાખવો ?"

સોંડો પહોંચ્યો. રાજમહેલની મેડી ઉપર ચડવા લાગ્યો. ઉપર ચડીને ઓરડામાં જ્યાં નજર કરે ત્યાં તો સ્તબ્ધ બની ગયો ! એણે કાલના ઘોડેસ્વારને ગાદી ઉપર બેઠેલ જોયો : એ તો ઠાકોર પોતે ! સોંડો ભયભીત બની ગયો.

ઠાકોર વજેસંગજીએ એને પોતાની પાસે બેસાડ્યો ને પંપાળીને પૂછ્યું: "પણ સોંડા, તું બીવે છે શા માટે ?"

"બાપા, કાલે તમને બહુ ગાળો દેવાઈ ગઈ એટલા માટે."

"એમાં શું ખોટું થયું ભાઈ? તમે તો અમારાં છોરૂ કહેવાઓ. તમારે દુઃખ હોય તો દુઃખ રોવાનો હક્ક છે. બચ્ચાંની ગાળો તો માવતરને ઉલટી મીઠી લાગે."

સોંડો શાંત પડયો.. ઠાકોરે કચેરીમાં બેઠેલાઓને આગલા દિવસની વાત સંભળાવી: ઓહો જેસાભાઈ! પરમાણંદદાસ! શું કહું? આ ભોળીયા ખેડુનાં વગર ઓળખ્યે આદરમાન: એ મીઠો બોળો: અને એથી યે મીઠી એની સાચુકલી ગાળોઃ એવી મઝા મને આ મોલાત્યુંની મીઠાયુંમાં નથી પડી." બોલતાં બોલતાં ઠાકોરની છાતી ફુલવા લાગી.

ઠાકોરે ફરી પૂછ્યું: "સોંડા, તારે કેટલી જમીન છે?"

"બાપુ, સો વીઘા જમીન ને એક કોસની વાડી છે."

મહારાજાએ જેસાભાઈ વજીરને કહ્યું; "એક ત્રાંબાનું પતરૂં મગાવો."

ત્રાંબાનું પતરૂં આવ્યું. એના ઉપર ઠાકોરે લખાવ્યું કે "સોંડાને બાર સાંતીની જમીન અને છ વાડીના કોસ આપવામાં આવે છે."

પતરા પર એ લખાણું. પાછા ઠાકોર બોલ્યાઃ "અને પતરામાં લખો કે આ બધું ઠાકોર એનો બોળો જમ્યા તે માટે આપ્યું છે."

પછી દરબાર બોલ્યા, "પણ એ બિચારો એટલી જમીન ખેડવાના બળદ લેવા ક્યાં જશે? આપો બાર બળદ."

બાર બળદ આપ્યાં.

વળી દરબારે કહ્યું: "બિચારો વાવણી કરવા દાણા લેવા ક્યાં જશે? આપો વીસ કળશી બાજરો."

બાજરો આપ્યો.

"બિચારાનાં છોકરાં છાશ લેવા ક્યાં જશે? આપો ચાર ભેંસો."

ચાર ભેંસો અપાઇ.

"રૂપીઆ એક હજાર આપો."

માથે મધરાશી શેલું બંધાવીને સોંડાને ભૂંભલી પહોંચાડી દીધો.

સોંડાના પરિવાર પાસે અત્યારે પણ એ લેખ મોજુદ છે. એના પૌત્રો આબાદ સ્થિતિમાં છે.

* * * *

એક દિવસ વજેસંગજી શિકારે નીકળેલા. ઓળખાય નહિ તેવો શિકારી લેબાસ પહેરેલો. સમઢીઆળા ગામના એક ખેતરમાં મોલ ઉભા હતા અને એ ઉભા મોલમાં પોતે ટુંકો રસ્તો લેવા માટે ઘોડો ચલાવ્યો ખેતરમાં કણબીની ડોસી ઉભેલી. પોતાના મોલ ચગદાતા જોઇને ડોસીએ ઘોડેસ્વારને બે ચાર ગાળો દઇ લીધી: "મારા રોયા, ભાળતો નથી? પીટયા, ઉભા ખેતરમાં ઘોડો હાંકછ તે લાજતો નથી?"

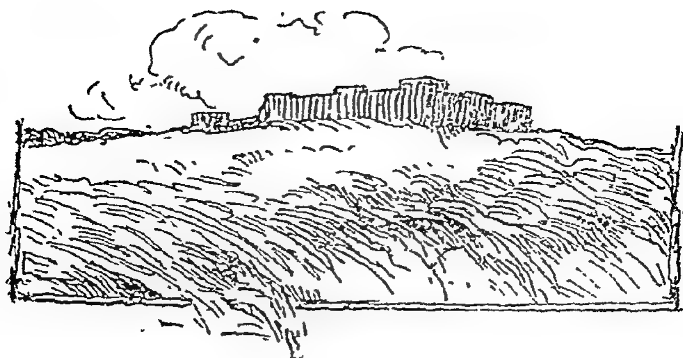
મહારાજાએ ખોટો ગુસ્સો કરીને કહ્યું: "ડોસી, ગાળો કેમ કાઢછ? ઓળખછ? અમે રાજના નોકર છીએ. જેલમાં બેસી દેશું જેલમાં."

"હવે જા જા રોયા! તારા જેવા સપારડા તો કૈંક આવે ને જાય! બાપું વજેસંગના રાજમાં કોનું દેન છે કે કેદમાં પૂરે?"

ઠાકોર ચાલ્યા ગયા. મનમાં વિચાર કર્યો કે "વાહ! મારી પ્રજા કેવી નિડર! મારા પર એને કેવો વિશ્વાસ! એને વધુ નિડર બનતાં શીખાવું તો જ મારૂં જીવ્યું પ્રમાણ."

એણે એ ડોસીના કુટુંબને કાયમની પટેલાઇ આપી અને જમીન પણ ઇનામમાં દીધી.

ભીમોરાની લડાઇ

"કાઠીભાઇ, તમે અવળાં કામો કર્યાં. તમે એના બાપ વાજસૂર ખાચરના પાળીઆનું નાક વાઢયું ! તમને—જસદણના બારવટીઆને હું શી રીતે સંઘરૂં ?

"આપા નાજા ખાચર ! મેં બારવટું ખેડયું તે અધરમનું નહિ. મારે ધરધણીને ચડવાનું એકનું એક હૈયાસાપું ઘોડું, શેલે ખાચરે જોરાવરીથી ઝુંટી લીધું. આવો અધરમ મારાથી સહેવાણો નહિ."

"ત્યારે શું કરવું ?"

"બીજું વળી શું કરવું બાપ !" ચારણે ચાનક ચડાવી, "તું ઉઠીને આજ આ શરણાગતને નહિ સંઘર્ય બાપ નાજા ? અરે

બારવટીઓ આવે બકી, હોય. મર વેર હજાર;
(એને) ભીમોરા ભોપાળ, શરણે રાખે સૂરાઉત.

"માથે હજારૂં વેર લઇ આવનાર બારવટીયાને તું ભીમોરાનો ધણી, તું સુરગ ખાચરનો બેટડો શરણું નહિ દે, તો ધરમ ક્યાં ટકશે બાપ ?"

"બિચારાનાં છોકરાં છાશ લેવા ક્યાં જશે? આપો ચાર ભેંસો."

ચાર ભેંસો અપાઇ.

"રૂપીઆ એક હજાર આપો."

માથે મધરાશી શેલું બંધાવીને સાંડાને ભૂંભલી પહોંચાડી દીધો.

સાંડાના પરિવાર પાસે અત્યારે પણ એ લેખ મોજુદ છે. એના પૌત્રો આબાદ સ્થિતિમાં છે.

* * * *

એક દિવસ વજેસંગજી શિકારે નીકળેલા. ઓળખાય નહિ તેવો શિકારી લેબાસ પહેરેલો. સમઢીઆળા ગામના એક ખેતરમાં મોલ ઉભા હતા અને એ ઉભા મોલમાં પોતે ટુંકો રસ્તો લેવા માટે ઘોડો ચલાવ્યો. ખેતરમાં કણબીની ડોસી ઉભેલી. પોતાના મોલ ચગદાતા જોઇને ડોસીએ ઘોડેસ્વારને બે ચાર ગાળો દઇ લીધી: "મારા રોયા, ભાળતો નથી? પીટયા, ઉભા ખેતરમાં ઘોડો હાંકછ તે લાજતો નથી?"

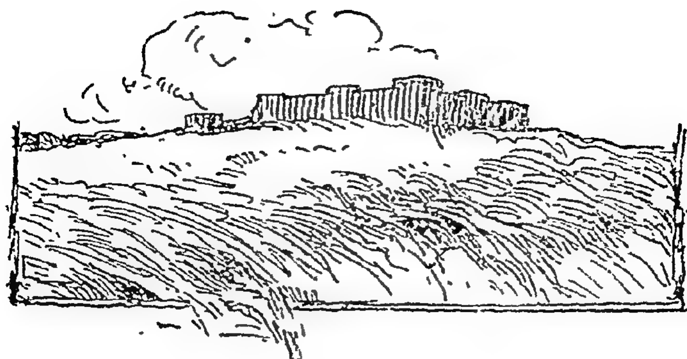
મહારાજાએ ખોટો ગુસ્સો કરીને કહ્યું: "ડોસી, ગાળો કેમ કાઢછ? ઓળખછ? અમે રાજના નોકર છીએ. જેલમાં ખોસી દેશું જેલમાં."

"હવે જા જા રોયા! તારા જેવા સપારડા તો કૈંક આવે ને જાય! બાપુ વજેસંગના રાજમાં કોનું દેન છે કે કેદમાં પૂરે?"

ઠાકોર ચાલ્યા ગયા. મનમાં વિચાર કર્યો કે "વાહ! મારી પ્રજા કેવી નિડર! મારા પર એને કેવો વિશ્વાસ! એને વધુ નિડર બનતાં શીખાવું તો જ મારૂં જીવ્યું પ્રમાણ."

એણે એ ડોસીના કુટુંબને કાયમની પરેલાઇ આપી અને જમીન પણ ઇનામમાં દીધી.

ભીમોરાની લડાઈ

"કાઠીભાઇ, તમે અવળો કામો કર્યો. તમે એના બાપ વાજસૂર ખાચરના પાળીઆનું નાક વાઢયું ! તમને—જસદણના બારવટીઆને હું શી રીતે સંઘરૂં ?

"આપા નાજા ખાચર ! મેં બારવટું ખેડયું તે અધરમનું નહિ. મારે ધરધણીને ચડવાનું એકનું એક હૈયાસાનું ઘોડું શેલે ખાચરે જોરાવરીથી ઝુંટી લીધું. આવો અધરમ મારાથી સહેવાણો નહિ."

"ત્યારે શું કરવું ?"

"બીજું વળી શું કરવું બાપ !" ચારણે ચાનક ચડાવી, "તું ઉઠીને આજ આ શરણાગતને નહિ સંઘર્ય બાપ નાજા ? અરે

બારવટીઓ આવે બકી, હોય ભર વેર હજાર;
(એને) ભીમોરા ભોપાળ, શરણે રાખે સૂરાઉત.

"માથે હજારૂં વેર લઇ આવનાર બારવટીયાને તું ભીમોરાનો ધણી, તું સરગ ખાચરનો બેટડો શરણું નહિ દે, તો ધરમ ક્યાં ટકશે બાપ ?"

"ઠીક ભાઈ ટાઢાણા! તું મારા પ્રાણ સાટે છો ભા! તુંને ભીમોરાનો ઓથ છે. મારું મર થાવું હોય તે થાય."

"ધન્ય બાપ! ધન્ય નાજા!" ગઢવીએ ધણીને બિરદાવ્યો :

ધર વંકી, વંકો ધણી, વંકો ભિમોરા વાસ,
નીલો સૂરાણી નાજીઓ, મટે ન બારે માસ.

"તારી વસમી ધરતી : એવો જ વસમો તું એનો ધણી : એવો જ વસમો તારો ગઢ ભીમોરા : અને સૂરગના પુતર નાજા! તું તો સદાનો લીલોછમ : તારાં દલ સૂકાય નહિ."

ચોટીલાથી ત્રણ ગાઉ, થાન સ્ટેશનથી છ ગાઉ, બોટાદ વીંછીઆ રેલ્વેના સ્ટેશન કાળાસરથી ત્રણ ગાઉ અને જસદણથી દસ બાર ગાઉ દૂર આ ભીમોરાનો ગઢ છે. પાંચાળના વિશાળ ડુંગરાઓના અંદર ગીચ ઝાડીઓની ઘટામાં આ ગઢ નાજા ખાચરે અથવા એના પિતાએ બંધાવેલ હશે. નીચે તળેટીમાં એક પાણીનો કૂવો છે. ડુંગરાની પડખે 'ભીમની બોપ' નામની પુરાતન એક ગુફા આવે છે. એ ગુફામાં, પત્થરોમાંથી જ કંડારી લીધેલા નાના ઓરડા છે. પ્રથમ ભીમોરાના દરબારો એ ગુફાને પણ પોતાનાં માલ મિલ્કત રાખવા માટે વાપરતા. હવે એ ઉજ્જડ છે. એ ગુફા જોઈને, અરધો ખેતરવા ઘેરાવો ખાધા પછી ભીમોરાના ગઢમાં જવાય છે. ગઢનો એક બહારનો દરવાજો વટાવીને અંદર જતાં બીજો દરવાજો આવે છે. બીજા દરવાજાની અંદર ડાબી બાજુ રહેવાસ છે. વચ્ચે વિશાળ ચોગાન છે. ત્યાં દરબાર નાજો ખાચર રહેતો હતો. એના હાથમાં ચોવીસ ગામ હતાં.

એ ભીમોરાના ધણી નાજાએ જસદણ સામે બહારવટે નીકળેલ ટાઢાણા કાઠીને તે દિવસ આશરો દીધો. જસદણ દરબાર ચેલા ખાચરને આ વાતની ખબર પડી. એણે ભીમોરે સંદેશો મોકલ્યો કે "અમારો ચોર કાઢી દ્યો."

નાજા ખાચરે જવાબ કહેવરાવ્યો કે "ટાઢાણો તો મારો શરણાગત હતો. હવે ન સોંપું. એને મેં અભેવચન દીધું."

ચેલો ખાચર એ જવાબને પી ગયો. પોતાના હીંગોળગઢ ઉપરથી ભીમોરાની વંકી ભોમ ઉપર એની રાતી આંખ રમવા માંડી. પણ ભીમોરું ભાંગવું દોહ્યલું હતું. ચોટીલાના ખાચરોનું જાડું જૂથ નાજા ખાચરને પડખે ઉભું હતું. ચેલાએ વિચાર કરીને વડોદરે નજર નાખી. મોટી રકમ નક્કી કરીને બાબારાવની મરાઠી ફોજ પાંચાળ ઉપર ઉતારી. ઓચીંતી ભીમોરા ભણી કૂચ કરી.

ડુંગરાની તળેટીમાં નેરાની અંદર ચેલા ખાચરનાં રણવાજાં વાગ્યાં, તે સાંભળીને નાજા ખાચરે બારીમાંથી નજર કરી. તોપ બંદૂકોથી નેરું હલકી હાલ્યું છે. ભીમોરાને વીંટીને ઘેરો પડયો છે.

"નાજાભાઇ!" માણસોએ કહ્યું, "આ દળકટકની સામે ટકાશે નહિ. માટે નાઠાબારીએથી નીકળી જાયેં."

નાજા ખાચરે ડોકું ધૂણાવ્યું. "ના બાપ! જેને જીવ વાલો હોય એ સુખેથી નીકળી જાવ. મારે તો બે ભવ જીવવું નથી. મારી સાત પેઢીને ગાળ બેસે, કે નાજો ચેલાની મોઢા આગળ ભાગ્યો!"

ત્રંબાળુ ચેલા તણાં, વાગ્યાં કોઇ વહળોય
(પણ) ગરૂ ગડકયા નોય, નાઠાબારી નાજીઆ!

[ચેલા ખાચરનાં ત્રંબાળુ ઢોલ ભયંકર નાદ કરીને ગરેડવા લાગ્યાં. પણ કાંઇ 'ચેલા'ની બ્હીકથી ગુરૂ (નાજો) નાઠાબારીમાં થઇને નાસે કદિ?]

આઠ જ જણાને લઇને નાજો ખાચર ભીમોરે બેઠો રહ્યો. અને નીચે બેઠી છે મરાઠી સેના. સેનાને ગઢ ઉપર ચડવાનો લાગ નહોતો. ત્યાં પહોંચવાની એક જ સાંકડી કેડી હતી. પડખે ઉંડાં કોતર હતાં. ઉપરથી બંદૂકોની ધાણી ફુટતી હતી. અને

ગઢમાં ઝાઝાં માણસો હોવાનો વ્હેમ હતો. નીચેથી જ ગઢને તોડવા તોપો વહેતી થઇ. તોપોના અવાજ સાંભળીને નાજાના મનની ગતિ કેવી થઇ!

આઠ મહિનાની આશ, મે ગાજે, શાદુળો મરે !
નો સાંખે નિજ વાસ, નાળ્યુંના ધુબાકા નાજીઓ.

[શાદુળો નામનો સિંહ ફક્ત આઠજ મહિના—શિયાળો અને ઉનાળો જ જીવે. અને ચોમાસામાં વરસાદની ગર્જના થતાં તો એના મનમાં થાય કે કોઇ બીજો સિંહ કયાંઇક છુપાઇને ડણકે છે. એટલે શાદુળો એ સિંહને શોધતો શોધતો વરસાદની અદૃશ્ય ગર્જના ન સાંખી શકવાથી માથા પછાડી પછાડીને પ્રાણ કાઢી નાખે. તેવી જ રીતે નાજા ખાચર જેવો સિંહ પોતાને આંગણે તોપોના અવાજ શી રીતે સહન કરી શકે? મરૂં કે જીવું, એજ એના મનમાં થાય.]

કિલ્લાની અંદર કેવી દુર્દશા મંડાણી? માત્ર આઠ જ માણસો હતાં અને પાણી ખૂટવા લાગ્યું હતું. નવું પાણી ઉપર લઇ આવવા માટે તળેટીના કૂવા સિવાય બીજું એક પણ નવાણ નહોતું. કૂવા ઉપર તો સેના પડી હતી.

આખરે પાણી ખૂટયું. નાજા ખાચરે જીવવાની આશા છોડી. પોતાનાં બાળ બચ્ચાંને ગુપ્ત માર્ગેથી ચોટીલે મોકલી દીધાં. પાણી વિના આઠે જણા તરફડતા હતા. એક ટીપું યે ન રહ્યું.

પણ જે ટાઢાણો કાઠી આ કિલ્લામાં જ હતો એનાથી તરસ ન સહેવાણી. રાતમાં ઉઠીને એ નાજા ખાચરના હોકાની અંદરનું ગંધારૂં પાણી પી ગયો. પ્રભાતે દરબારે એને ફિટકાર દીધો.

તરસથી બેહોશ બનેલા એ કાઠીએ ગઢની રાંગ પરથી નીચે ઠેકડો માર્યો, દડતો દડતો એ તળેટીમાં બાબારાવની ફોજ વચ્ચે પહોંચ્યો. એને ચેલા ખાચરની પાસે લઇ ગયા. એણે મ્હોં પાસે ખોબો ધરીને ઇસારતમાં સમજાવ્યું. એને પાણી પાવામાં આવ્યું.

ચેલા ખાચરે પૂછ્યું કે "ગઢમાં કેટલાં માણસો છે?"

"ભાઈઓ! નાજા ખાચરે પોતાના સાથીઓને છેલ્લી આજ્ઞા દીધી; "હવે આપણી ઘોડીયુંને ગૂડી નાખો."

એટલું બોલતાં એની આંખોમાં ઝળઝળીઆં ભરાઈ આવ્યાં. પોતાના કાઠીઓ પણ અફસોસમાં પડી ગયા. નાજો ખાચર ફરીવાર બોલ્યા "હા બાપ! ઘોડીયું તો મારી મા–દીકરીયું જેવી વાલી છે. પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડીને એણે મને ઘણાં ધીંગાણાંમાં રમાડ્યો છે. પણ શું કરું? મારી ઘોડીયું દુશ્મનને હાથ કેમ પડવા દઉં?"

આઠે ઘોડીઓ હાજર કરી. તલવારને એકેક ઝાટકે એનાં રૂપાળાં દેવાંગી ડોકાં પડવા માંડ્યાં. ઘોડીઓ પણ સમજતી હોય તેમ ચુપચાપ મરવા લાગી. એમાં છેલ્લી બે ઘોડીઓ હણહણી.

"બસ બાપ!" નાજા ખાચરે હાકલ કરી; "એ એને મારશો નહિ. એને મરવું વસમું લાગે છે. છોડી મેલો! ભલે ચાલી જાય."

બેય ઘોડીઓને મોકળી મેલી દીધી.

સૈન્ય આવ્યું, દરવાજા તૂટ્યા, બરાબર ચોકમાં ધીંગાણું મચ્યું. આઠ જણા ક્યાં સુધી ટકે? નાજા ખાચરના શરીર પર ઘણા જખ્મો પડ્યા, એણે ઘણાને સૂવાડ્યા, આખરે નાજા ખાચર બરાબર ઓટાના પગથીઆ ઉપર બેસી ગયા. એના ધડ ઉપર મસ્તક ફક્ત અટકી રહ્યું હતું. પાસે અરધી ભાંગેલી સોનાની મૂઠવાળી તલવાર પડી હતી. મૃત્યુને ઝાઝી વાર નહોતી.

ત્યાં તો એની પાસે બાબારાવનો ભાણેજ આવી પહોંચ્યો. એ મરાઠાએ નાજા ખાચરના પગમાં સોનાનું સાંકળું જોયું, સામે સોનાની મૂઠવાળી તલવાર જોઇ. એનું મન કદાચ સોનામાં લોભાયું હશે, અથવા એ બળવંત શત્રુની બે ચીજો લઇ જઇ પોતાની શાબાશી કહેવરાવવી હશે! એટલે એ નીચે બેસીને નાજા ખાચરના પગના સાંકળાની ખીલી ખોલવા લાગ્યો.

લાંબા થઇને બેહોશ પડેલા નાજા ખાચરના મનમાં થયું 'હાય! હાય! હજી હું જીવતો છું ને મારા અંગ માથે આ દુશ્મન હાથ નાખશે?"

પણ એની ગરદન ઉપર માથું ડગમગતું હતું. એનાથી ઉભા થવાય તેમ નહોતું. અર્ધી તૂટેલી તલવાર એ આઘે બેઠેલા દુશ્મનને પહોંચી શકે તેમ નહોતી.

એણે શું કર્યું?

ઉતબંગ ટેકાણુ એક, બીજે હથ વાઇ બજડ;
(આમાં) વાખાણુવો વષેક, નેક ભજ કીયો નાજીઆ?

[એક હાથે પોતાના માથાને ધડ ઉપર ટેકાવવા બરાબર દબાવી રાખ્યું, અને બીજે હાથે તલવારનો ઘા કર્યો. હે નાજા ખાચર! આ બે વફાદાર ભુજાઓમાંથી કઇ ભુજાને અમારે વખાણવી?]

પરંતુ તલવાર શી રીતે મારી ?

રીંખેને સર રપીઅર તણે, કોઇ વાઇ વરમાળ;
(ઇ) બાળાપણ બરદાળ, કીં સાંભરિયું સૂરાઉત ?

[બાળકની માફક તું ગોઠણભર થયો, અને પછી રિપુના માથા પર તેં તરવારનો ઘા કર્યો. હે બિરદવાળા પુરુષ ! એ વખતે એકાએક તારું બાળપણ તને ક્યાંથી યાદ આવ્યું ? કારણ કે ગોખોડીઆભર તો તું બાલ્યાવસ્થામાં જ ચાલેલ હતો.]

ઇંદર અપસર નજરાજ, જોગણ ધર ગરજણ જંબુક;
લોહ જીવત મૃત લાજ, તેં સાંચવીઆં સૂરાઉત.

[તારું માથું તો કપાઇ ગએલું, જીવ જવાની તૈયારીમાં હતો. ઇંદ્ર તને સુરલોકમાં તેડી જવા આવીને ઉભો હતો આપસરા વરમાળ લઇને પહેરાવવા તત્પર હતી. જોગણીઓ તારા લોહીથી ખપ્પર ભરવા આતુર ખડી હતી. પૃથ્વી (ધર) પણ તારૂં લોહી પીવા તલસતી હતી. ગીધડાં અને શિયાળીઆં તારૂં માંસ ભક્ષવા આવી પહોંચેલાં. લોઢાની તરવારને પણ તેં હાથમાં રોકી રાખી. જીવનને પણ કહ્યું કે ' ખડું રહે !' મોતને પણ ફરમાવ્યું કે " થોડીવાર થોભી જા." પોતાના કુળની કીર્તિને પણ થંભાવી. એ બધાંને ઘડીભર તેં અટકાવીને આ એક દુશ્મનને મારી લીધો.]

એ ભાંગેલી તલવારને એક ઝટકે બાબારાવના ભાણેજના પ્રાણ નીકળી ગયા. પણ ત્યાં તો દુશ્મનોએ આવીને નાજા ખાચરને ઘેરી લીધો.

ઉતબંગ ખગ થાતે અળગ, ધડ લાગ્યું ધાગે
ખેલ્યો રણખાગે તું નવતેરી નાજીઆ !

હે નાજા ખાચર ! પછી તો તારૂં માથું (ઉતબંગ) પડી ગયું, અને તારા હાથની તલવાર (ખગ) પણ પડી ગઇ. એટલે પછી તારૂં ધડ એકલું દોડાદોડ કરી, શત્રુઓને હાથમાં ઉપાડી ઉપાડીને પટકવા લાગ્યું. રણસંગ્રામની અંદર તું પયુ

ભીમની માફક નવતેરીની રમત રમ્યો. ભીમે કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધમાં એક હાથે નવ અને બીજે હાથે તેર હાથી ઉપાડી ઉપાડીને આકાશમાં ઉછાળ્યા હતા. આંહીં નાજા ખાચરે માણસોને ફંગોળી ફંગોળી પછાડ્યા.

નાજા જસું મરાય ને, સાબધ હરમત સોત
મોડું ને વેલું મોત, સૌને માથે સૂરાઉત !

[જો કે વ્હેલું મોડું તો સહુને મરવાનું છે. પરંતુ હે સૂરા ખાચરના પુત્ર નાજા ખાચર ! તારી માફક શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને હિંમતથી મરવાનું તો બીજાથી નથી બની શકતું. પોતાની છેલ્લી પળે પણ તેં તારી કીર્તિ સંભાળી રાખી.]

ભીમોરાનો ગઢ ચેલા ખાચરના હાથમાં ગયો. પરંતુ ત્યાર પછી નાજા ખાચરના પુત્રે એ ગઢ પાછો જીતી લીધો. અત્યારે એ ગઢ જેવો ને તેવો મોજુદ છે.

આ આખા પ્રસંગને નીચે લખેલા એક કાવ્યમાં અમર કરવામાં આવેલો છે.

[ગીત-સાણોર સાવઝડુ]

૧

સૂબા ટોપીઆં ફરીઆદ સતારે, ફોજ નમ્યા ખંડ ચારે ફતારે,
મીટે ચડયો ગનીમાને મારે, સૂરાણી નજરાજ ન સારે.

૨

ધણી દીઆ હુકમ દળ ધાયા, આગુ ધાઈ મદાર્ય આયા,
વાગી હક ત્રંબાળુ વાયા, જધભૂખ્યા નજરાજ જગાયા.

---

૧. જે ફતેસંહરાવની ફોજ પાસે ચાર ખંડના લોકો નમ્યા હતા, તેના ટોપીવાળા સૂબા પાસે ફરીઆદ કરવા ચેલો ખાચર પહોંચ્યો. ફરીઆદ કરી કે સુરા ખાચરનો દીકરો નાજો ખાચર કોઈનું કહ્યું માનતો નથી. મોટા મોટા હાકેમોને પણ નજરે પડતાં જ મારી નાખે છે. (મરાઠી સેનાને 'ટોપીઓ' કહી કારણ કે તે વખતે મરાઠાઓના લશ્કરોમાં યુરોપી સોલ્જરો, કવાયતદારો રાખવામાં આવતા. ગનીમા=સુબા)

૩

તરવારાંરી વાજે તાળી, વાઢી ઘણા મરેઠા વાળી,
ખસ્યા મરાઠા હાંજા ખાળી, વજા બણી રણથંભર વાળી.

૪

આયા જાઇ ભાઇ અરાઠી, લાખાહરો લડે લોહ લાઠી,
પો ! વશટીઆ કહે પરાઠી, કાં ચૂકવ કાં નીકળ કાઠી.

૫

કે' વશટીઓ આભકપાળો, પંચમુખ ખડ ન ખાય પટાળો,
હઠ મેલે નજરાજ હઠાળો, (તો) મેર ડગે ને ધ્રુજે ડખમાળો.

૬

દંડ ન ભરાં હું રામદુવાઇ, મરવો ભીમ તણા ગઢ માંહી,
આદ અનાદ તણી અવળાઇ, છોડાં કીં હું અવળચંડાઇ !

---

૨. આ ફરીઆદ સાંભળીને સૈન્યના માલીકે હુકમ દીધો. એટલે દુશ્મનો ધસીને ભીમોરા ઉપર આવ્યા. હાકલો વાગી, નોબતો ગડગડી, લડાઇનો ભૂખ્યો નાજો ખાચર જાગી ઉઠ્યો. (મદાઇ=દુશ્મન)

૩. તરવારો સામસામી અથડાવા લાગી. કેમ જાણે તરવારો સામ સામી તાળીઓ દેતી રમત રમતી હોય ! મરેઠાની સેનાનાં ઘણાં માણસો કપાયાં. મરાઠાઓ હિંમત હારી ગયા. રણથંભોરના ઘેરામાં જેમ બાદશાહનું સૈન્ય લાચાર થઇ પડ્યું હતું, તેવું જ ભીમોરાના ઘેરા વખતે મરાઠી લશ્કર બની ગયું. ઘણા દિવસ સુધી મારો ચલાવ્યા છતાં કિલ્લો તૂટતો નહોતો.

૪. ચેલો ખાચર પોતાના જાઇ ભાઇને પણ લઇને આવ્યો. છતાં લાખા ખાચરનો એ પૌત્ર નાજો ખાચર તો લોઢાની લાકડીની માફક અડગ બનીને લડતો રહ્યો.

૫ શત્રુ-સેનામાંથી વિષ્ઠિ કરવા માટે માણસો આવ્યા. તેઓ કહે કે " ઓ કાઠી ! કાં તો દંડ ચુકવી દે. નહિ તો કિલ્લાની બહાર નીકળ." એ આભ જેવા વિશાળ કપાળવાળો વીર જવાબ આપે છે કે " જેમ કેસરીસિંહ કદિ ઘાસ ખાય નહિ તેમ હું પણ કદિ નમીશ નહિ " જો ટેકીલો નાજો ખાચર પોતાની હઠ મૂકે તો પછી મેરૂ પર્વત ચળે અને આકાશ ધ્રુજી જાય. [પંચમુખ=સિંહ. ડખમાળો=આકાશની નક્ષત્રમા

૭

લડે દખ્ખણ દળ ભરડા લીધા, કાઢે જોરે અનોધાં કીધાં.
દસ દસ વાર ગનીમાને દીધાં, દસ દા'ડા લગ નીર ન પીધાં.

૮

જળનો તરસ્યો દળમાં જાય; કોપ્યો સૂબો ને હલાં કરાય,
હડૂડે જંજાળ્યાં નાળ્ય હવાઇ, ચાર પો'ર તરવાર ચલાઇ.

૯

ધજવડ વાળો તોરણ ધરીઓ, ફેરા ચાર ચોરીમાં ફરીઓ.
કાળો ખુમો અણવર કરીઓ, વર નાજો અપસરને વરીઓ.

૧૦

એકલવેણો વૈકુંઠ આયો, લાડરખાન જાનૈયા લાયો,
મોતીરો હરિએ થાળ મંગાયો, વે સખીએ નજરાજ વધાયો.

---

૬. રામદુવાઇ લઇને હું કહું છું કે હું દંડ નહિ ભરૂં. સુખેથી હું આ ભીમોરા ગઢમાં લડીને મરીશ. મારી સદાની અડગતા હું નહિ છોડું.

૭. દક્ષિણીઓની સેનાએ ગઢની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો. તેની સામે નાજા ખાચરે પણ અપૂર્વ બળ દાખવ્યું. દસ દસ વાર તો સુબાને પાછો કાઢ્યો. દસ દિવસ સુધી પાણી વિના ટક્કર ઝીલી.

૮. પાણીનો તરસ્યો ટાઢાણો કાઠી દુશ્મનોના લશ્કરમાં પહોંચ્યો. એની વાત સાંભળીને બાબારાવે હલ્લો કરવાનો હુકમ આપ્યો. તોપો ને બંદુકો છૂટી.

૯. એ નાજો ખાચર કેમ જાણે યુદ્ધ રૂપી લગ્ન કરતો હોય! તરવારનાં જાણે તોરણ બંધાયાં. પોતાના અણવર તરીકે એણે કાળા ખુમાણને રાખ્યો. અને આખરે મરીને એ વરરાજા. નાજો ખાચર અપ્સરાની સાથે વર્યો. [ધજવડ=તરવાર]

૧૦. એકવચની એ શૂરવીર વૈકુંઠમાં જાન જોડીને ગયો. પોતાની સાથે મરેલા શૂરવીર જાનૈયાને સાથે લઇ ગયો. સ્વર્ગમાં પ્રભુએ મોતીનો થાળ મગાવ્યો ને લક્ષ્મીજીએ વરરાજા નાજા ખાચરને પોંખ્યો.

ઓઢો ખુમાણ

આ સોદર ગામની ડેલીમાં ચોપાટની કોર ઉપર બેઠા બેઠા દરબાર ઓઢો ખુમાણ દાતણ કરે છે. પ્રભાતમાં 'કરણ મહારાજનો પહોર' ચાલે છે. બરાબર એ જ ટાણે પરગામથી કોઇ એક બાઇ પોતાની આંગળીએ એક દસ વરસના બાળકને વળગાડી ડેલીમાં થઇને ગઢની અંદર આઇને ઓરડે ચાલી ગઇ.

"ભગા ડેર!" ઓઢા ખુમાણે આ અજાણ્યાં પગલાં ઉપરથી વ્હેમાઇને પોતાના ચાકરને કહ્યું, "જાવ, તપાસ કરો, કોણ મહેમાન આવ્યાં છે!"

ભગો ડેર ઓઢા ખુમાણનો વફાદાર જોદ્ધો હતો. ઓરડે જાય ત્યાં તો નવા આવનાર બાળકને આઇ પોતાના ખોળામાં લઇને બેઠેલાં છે; એને મોઢે ને માથે પંપાળી રહ્યાં છે; અને વડારણ આખી વીતક-વાર્તા સંભળાવે છે કે:

"માડી! આ દીકરા પાલીતાણા દરબાર નોંઘણજીના કુંવર થાય: એનું નામ ઉન્નડજી: અટાણે એમના કાકા અલ્લુજી ગાદીએ ચડી બેઠા છે. અને કુંવરને મારવાનો મનસૂબો કરે છે. આ બાતમી અમારાં માને કાને પડી; મા બિચારાં ફફડી હાલ્યાં. દીકરો કોને જઇ સોંપવો? અલ્લુજીની ધાકના માર્યા કો

સાચવે ? અને પૈસાને લોભે દગો ય કોણ ન રમે ? આઇ ! એકાએક મારાં માને આપો ઓઢો ખુમાણ સાંભર્યો. એણે મને કહ્યું કે "આપો મારા જીભના માનેલ ભાઇ બરોબર છે. એના ખોળામાં મારો ઉન્નડ આશરો પામશે. જા, ઝટ આપાને સોંપી દે. વીરને કે'જે કે બોન ઓળખતી પાળખતી યે નથી, તોય 'ભાઇ' કહીને ભાણેજનાં રખવાળાં ભળાવે છે."

વાત સાંભળીને ઓઢા ખુમાણનાં ઘરવાળાં બાઇનું અંતર ભીનું થઇ ગયું. ઉન્નડજીને હૈયા સમો દાબી લીધો અને પાછું વડારણને પૂછ્યું "તયીં બાપ, તમે એકલાં કાં આવ્યાં ? માને કેમ ન લાવ્યાં ?"

"અરેરે આઇ ! મા તો અલ્લુજીની કેદમાં કહેવાય. જરાક જાણ થાય તો તો અલ્લુજી નીકળવા જ શેના આપે ? હું તો અધરાતે આ દીકરાને લઇને છાનીમાની નીકળી આવી. ને રસ્તામાં ય ધરતી અમને માકારો ભણતી'તી."

"કેમ ?"

"કેમ શું ? રસ્તે રૂપાવટી ગામ આવ્યું. રૂપાવટીમાં કાકો ભગવતસંગ રહે. ત્યાં કુંવર સાટુ હજામ હોકો ભરવા ગયો. કાકાને ખબર પડી કે ઉન્નડજી ભાગી જાય છે. અલ્લુજી તો ઉગતો સૂરજ ! એને પૂજવાનું કોણ ભૂલે ? કાકાએ હોકામાં સોમલ ભેળવેલી તમાકુ ભરાવી. હજામ પીતો પીતો આવ્યો. અને થોડી વારમાં તો માર્ગે ઢળી પડ્યો. ભગવાનનાં રખવાળાં, તે કુંવર બચી ગયા. માંડ આંહી તમારે ખોળે પહોંચ્યાં છીએ આઇ ! મારાં માને માથે તો વળી હવે થાવાની હોય તે ખરી !"

"ભગા ડેર !" આઇએ કહ્યું, "કુંવર ઉન્નડજીને ડેલીએ તેડી જાવ, અને કાઠીને કે'જો કે આંખ્યુંની ય ઓળખાણ વિનાની રજપૂતાણીએ વિશ્વાસે વીરપહલી માગેલ છે. સાચા ધરમ-ભાઇને શોભે તેવું કરી દેખાડજો."

દાતણની ચીરોને ધરતી પર મેલીને મોઢું ધોઇ જેમ ઓઢા ખુમાણે ઉગતા સૂરજ સામા હાથ જોડ્યા અને સ્તુતિ કરી કે

ભલે ઉગા ભાણ ! ભાણ તુંહારાં ભામણાં !
મરણ જીયણ લગ માણ, રાખો કશપરાઉત !

તેમ કુંવરને આંગળીએ વળગાડીને ભગો ડેર ચોપાટમાં આવ્યા. ઓળખાણ આપી, અને વડારણે કહેલી આખી વાત વર્ણવી તેમ તો ઓઢા ખુમાણની છાતીમાં ગર્વભરી ભક્તિ ઉભરાણી; એ બોલ્યાઃ

'આવ્ય બાપ ઉન્નડ, આવ્ય; તને પાલીતાણાની ગાદી ઉપર બેસાડું." એમ કહીને કુંવરને પોતાના ખોળા બેસાડ્યો.

એ વખતે ત્યાં મહેમાન બનીને આવેલ એક ખુમાણના મ્હોંમાંથી એક અટ્ટહાસ્ય નીકળી ગયું.

ઉન્નડજી તો કૂદીને ઓઢા ખુમાણના ખોળામાં ચડી બેઠા. પણ ઓઢા ખુમાણીની આંખ મહેમાન તરફ ફરી; એણે પૂછ્યુંઃ "કેમ મેરામભાઇ ! તમારા હસવાનો મર્મ શું છે ?"

"મર્મ બીજો શું ? તમારે કહ્યે કાંઇ ત્યાં ખોળામાં પાલી-તાણાની ગાદી આવી પડે છે, ઓઢા ખુમાણ ! એ તો એમ બોલાય પણ ભાયડા હોય તે વિચારીને બોલે."

ઓઢાની આંખના ખુણામાં લાલી દેખાણી. એ બોલ્યાઃ

"એ- -મ મેરામભાઇ ! લ્યો ત્યારે, આ ખોળામાં જ ઉન્ન-ડજીને બેસાડી રાખી પરબારા પાલીતાણાની ગાદી ઉપર ન બેસાડું ત્યાં સુધી આંસોદરનું પાણી હરામ છે." એમ કહીને પડખે પડેલા લોટામાંથી અંજલિ ભરીને નીચે ઢોળી, ચોપા-ટમાંથી ઉભા થઇ ગયા અને હુકમ કર્યો કે "લાવો મારી ઘોડી."

ઘોડી પર બેસી, અંગે હથિયાર ધરી, ઓઢો ખુમાણ ચાલી નીકળ્યા. ખોળામાં કુંવર ઉન્નડજી બીરાજે છે.

પોતાનાં બાર ગામની અંદર સંદેશા પહોંચાડ્યા કે "એક સો એક સો ઘોડેસ્વાર આવીને આજ રાતે મને પાંચતોબરાને પાદર ભેગા મળે." એ મુજબ બારસો શસ્ત્રધારી યોદ્ધાના ઘોડા આવીને પાંચતોબરામાં હણહણી ઉઠયાં. રાતને ત્રીજે પહોરે ચીબરી બોલી. એ ચીબરીની વાચા પારખીને એક મેર સાથે હતો તે બોલ્યો; "આપા, જો અત્યારે ઘોડાં ઉપાડો તો શુકન કહે છે કે એક પણ જોદ્ધાને એક છોઇફાડ પણ ઇજા નહિ થાય વિના જખમે પાલીતાણું લેવાશે."

ફોજ ચડી ચુકી. પો ફાટતાં પાલીતાણાને પાદર પહોંચ્યા. દરવાજો ખુલ્યો કે તરતજ તમામ પાલીતાણાની અંદર પેસી ગયા અને ધીંગાણું આદર્યું. રાજના અમીરોએ, પ્રજાજનોએ તે સૈનિકોએ ઓઢા ખુમાણના ખોળામાં ઉન્નડજીને બેઠેલા દીઠા; એટલે તમામ ખસી ગયા. તમામ સમજી ગયા કે આ જુદ્ધ સ્વાર્થનું નથી; પોતાના બાળ રાજાના હિતનું છે. કોઇએ સામાં શસ્ત્ર ન ઉગામ્યાં.

પણ દરબારગઢની ડેલી પર કેસર ભાથી નામનો એક રજપૂત પોતાના એંશી ઘોડેસ્વારો લઇને સામે ઉભો રહ્યો. ઓઢા ખુમાણે એને બહુ સમજાવ્યો: "કેસર, હું પાલીતાણાના ધણીને ખાતર આવ્યો છું. મારે પાલીતાણાની પાઇ યે ન ખપે. તું ખસી જા."

"આપા ઓઢા ખુમાણ! આજ આ બુઢ્ઢા દાંતની અંદર અલ્લુજીનું અન્ન ભર્યું છે. હું રજપૂત છું; એક ભવમાં બે ધણી નહિ કરૂં." કેસર ભાથીએ અવતાર દીપાવ્યો.

ધીંગાણું જામ્યું. બન્ને બાજુ શૂરવીરો હતા. કેસરના જોદ્ધા કપાવા લાગ્યા; ઓઢાના આદમીઓ પણ ઉડવા લાગ્યા; સહુ જુદ્ધમાં તલ્લીન છે; કોઇનું ધ્યાન નથી. તેટલામાં માઢ માથેથી અલ્લુજી દેખાણો. હાથમાં પ્રચંડ સાંગ હતી તે અલ્લુજીએ બરાબર ઓઢાની ઉપર તાકીને ફેંકી. પલવારમાં ઓઢો અને કુમાર ઉન્નડજી બન્નેનો જીવ નીકળી જાત. પણ

નીમકહલાલ ભગા ડેરે જોયું કે પોતાનો ધણી અને પાલીતાણાનો ધણી બેય ઉડશે! એણે પોતાનો ઘોડો મોઢા આગળ નાખ્યો. ઉપરથી પડતી સાંગ એની છાતીને ચીરી જમીનમાં પેઠી; પોતાનો માલીક બચી ગયો; એ બધું એક પલમાં બન્યું. અલ્લુજી હથિયાર વિનાનો થઇ પડયો. ઓઢાએ ભાલાનો ઘા કર્યો. અલ્લુજીની ખોપરી ફાડીને ભાલું પાછું વળ્યું.

*

એજ દિવસે દરબાર ભરીને ઓઢા ખુમાણે કુંવર ઉન્નડજીને પાલીતાણાના તખ્ત ઉપર બેસાડયો. અને બંદીજનોએ ઓઢા ખુમાણને બિરદાવ્યો કે

ઘાટોડે ઘડિયો, તુંને લૂણુ તણા,
માટીઆઇ એ માણા! એતી જ હૂતી ઓઢીઆ!

[હે લુણા ખુમાણના દીકરા ઓઢા ખુમાણ! તને જ્યારે પ્રભુ રૂપી કુંભારે (ઘાટોડે) ઘડયો, ત્યારે એની પાસે બસ એટલી જ, તને બનાવવા પૂરતી જ માટી (મરદાનગી રૂપી) રહી હતી. તે પછી એણે શૂરવીરો સર્જ્યા જ નથી.]

વાળાની હરણ પૂજા

હરણાંનાં ટોળાં હાલ્યા જાતાં હોય, પણ સોરઠનો વાળો કાઠી કે વાળો રજપૂત એના ઉપર ઘા કરતો નથી. વાળાની સીમોમાં એ સંવાળાં રૂપાળાં પશુડાં નિર્ભયપણે નીરાં તરણાંનો ચારો કરે છે. એનો શિકાર કરવા આવનારને સાચો વાળો રજપૂત પ્રાણ સાટે પણ ગોળી છોડવા દેતો નથી. 'વાળો' હરણાંને પૂજે છે. જૂના કાળમાં હરણાંએ એના વંશ સારુ જીવ દીધા હતા.

વાત એમ બોલાતી આવે કે કે પાદશાહની કચારીમાં કોઇ ચાડીલો ચારણ હોડ વદી બેઠો. પાદશાહ બોલ્યા કે "હસીને માથાં ઉતારી દેનારા રાજપૂતો હવે મરી ખૂટયા."

ચારણે જવાબ ચોડયો કે "પાતશાહ ! તમને ખબર જ નથી. રજપૂત કુળ હજી જીવે છે. એવા પડયા છે કે એક સામટા સાત દીકરાનાં શિર વધેરી લ્યો તો ય હસતા હસતા સાતેનાં મોત ઓળઘોળ કરે, અને સાતેની આંખો પગ હેઠળ ચાંપે. આંખમાંથી એક આંસુડું ય ન દડવા દે."

ચારણનો ગર્વ પાદશાહથી ખમાયો નહિ. કચેરીનાં લોકો પણ આ બોલને વણતોળ્યા સમજીને દાંત કાઢવા લાગ્યા. ચારણે ફરીવાર પડકાર્યું કે "સાત સાત દીકરાની આંખ્યું હસતા હસતા પગ હેઠળ ચાંપનારા હઠાળા રજપૂતો પડ્યા છે. અને પાદશાહ! વખનાં પારખાં ન્હોય. દાંત કાઢીને કોઇ રજપૂતોને બદનામું ધો મા બાપ!"

ચારણની ધ્રુસ્ય દેખીને ચડસે ચડેલો પાદશાહ પૂછે છે કે

"એવો કોઇ રજપૂત ન મિલે તો? તો ગઢવા, તમે શું હારો?"

"હું હારૂં મારા પંડના દીકરા."

"ઠીક ચારણ! આજથી તમારા દીકરાને અમારી અટકાયતમાં લેખજો. આજથી ૭ મહિનાની અવધ આપું છું. લઇ આવો એવા રજપૂતને એના સાતે દીકરા સોતો; અને શર્ત પાળી બતાવો: રજપૂત ને હું બેય પાસે રમીએ: એના સાતે દીકરાનાં ડોકાં ઉડે : ને રમતો રમતો બાપ એની આંખો ચાંપે. ફેર પડે તો તારા દીકરાને પણ જલ્લાદ પાસે કપાવું. જા, ગોતી આવ."

રાજસભામાં એકે એક શરીર ઉપર સ્વેદ વળી ગયાં; બધા જાણતા હતા કે ચારણે છેડેલો આ બાદશાહ દેવીપુત્રોના પ્રાણ ચૂસવામાં વાર નહિ લગાડે.

સાતે પુત્રોને બંદીખાને સોંપી શ્રી હરિનું નામ સંભારતો ચારણ ચાલી નીકળ્યો. એને સાત દીકરા વ્હાલા હતા તેથી વધુ વ્હાલી તો હતી ક્ષત્રિની કીર્તિ.

ચારણ ગામેગામ ને રાજ્યેરાજ્યમાં આથડે છે. ક્ષત્રિયોની પાસે એક સાથે સાત સાત પુત્રોનાં માથાનો સવાલ કરે છે. જે સાંભળે છે તે હાહાકાર કરી ઉઠે છે. પેટના દી કપાવી નાખવાનું હૈયું કોનું કબૂલે! જેનું હૈયું કા'ક એક દીકરાનો પણ સુજોગ ન હોય!

ગામેગામ નિસાસા મૂકતો ગઢવી કાઠિયાવાડના વળા ગામમા આવી પહોંચ્યો. એ ગામમાં વાળો રાજ કરે. વાળાએ ચારણનો સવાલ સાંભળીને સાતે દીકરાને બોલાવ્યા. પૂછ્યું કે " દિલ્હીની કચેરીમાં રજપૂત કુળ વગોવાશે, ક્ષત્રિનાં-ગૌરવ જગત પરથી ચાલ્યાં જશે. બોલો, પ્રાણ વ્હાલો છે કે ક્ષત્રિવટ ?"

સાતે જણે શિર ઝુકાવ્યાં. બાપુનો બોલ માથે ચડાવ્યો. સાતે હસીને બોલી ઉઠયા કે " બાપુ, એમાં આવડી બધી સમજાવટ શા કારણ ? કહો તો સાતે માથાં સ્વહસ્તે જ વધેરી દઇએ."

સાત દીકરાને અને એના પિતાને સાથે લઇ ચારણ દિલ્હી નગરમાં મુદત પહેલાં એક જ દિવસે આવી પહોંચ્યો. કચેરીમાં જઇને હાકલ કરી કે " જય હો ક્ષત્રિ જાતનો."

પાદશાહ તાજ્જુબ બન્યો. પણ એટલેથી ઠગાય તેવો તે બાદશાહ ન હતો. એણે સાતે ક્ષત્રિપુત્રોને બોલાવી કહ્યું :

" આ મશ્કરી ન સમજતા. કાલ સવારે તમારાં માથાં આ કચેરીમાં ટીંગાતાં હશે."

સાતે જણાએ જવાબમાં ફક્ત હસ્યા જ કર્યું.

બાદશાહે ફરી ફાંફાં માર્યાં: " બેવકૂફ બાળકો, વિચાર કરો."

રજપૂતોએ હસ્યા જ કર્યું. વાળા દરબાર તરફ જોઇને ખુન્નસભરે નેત્રે પાદશાહ બોલ્યાઃ

" દરબાર, દાન દેવાની રીત જાણો છો ?"

" જાણું છું, છતાં ફરમાવો."

" જુઓ, દાન દેતી વખત ખુશાલી રાખવી પડશે. દાતાનો એ ધર્મ છે કે કચવાતે દિલે દાન ન દેવાય, કેમકે મંજુર ન થાય."

" ક્ષત્રિને એમાં કાંઇ નવું નથી."

" સુણો, સુણો, કાલે સવારે આ મેડી ઉપર એક પછી એક તમારા બેટાઓના ડોકાં પર તલવાર પડશે. એ અવાજ તમે સાંભળશો: એ સાંભળતાં સાંભળતાં મારી સાથે તમારે ચોપાટ

ખેલવી પડશે. તમારા બેટાની એક પછી એક બબ્બે આંખો હાજર થશે. તેને તમારે હસતે ચહેરે તમારા પગ નીચે ચગદવી પડશે. એ દરમ્યાન જો આંખમાં જરા પણ પાણી દેખાશે, અવાજમાં જરા પણ દુઃખ દેખાશે, રમતમાં જરા પણ સરત ચુકાશે કે એક નિસાસો પણ નીકળશે, તો એ દાન ફોક થશે. ને હું ચારણના દીકરાનો પણ જાન લઇશ."

"સુખેથી પાદશાહ, સુખેથી."

બીજે દિવસે સવાર પડયું. કચેરીમાં મેદની માતી નથી. ચોપાટ મંડાઇ. ખડખડાટ હસીને વાળાએ પાસા રેડવ્યા. સાથે સાથ બાદશાહનો હુકમ છૂટયો કેઃ "ચલાવો કતલ!"

"ચલાવો કતલ!" નો પોકાર પડતાં તો સાત ક્ષત્રિપુત્રો-માંથી મોટેરાને ઉપાડી મેડી પર લઇ ગયા. ઉપલી મેડી પર "ધડાક" એવો અવાજ થયો, જાણે એક માથું પડયું. બે ઘડીમાં તો બે મોટી મોટી આંખો અને સાથે ચારણનો એક દીકરો દરબારની પાસે હાજર થયા. પાદશાહ કહેઃ "લ્યો દરબાર આ તમારા મોટા દીકરાની આંખો."

દરબારે એ બે આંખોને પગ નીચે ચગદી. છૂટેલા ચારણ-પુત્રને માથે હાથ મેલ્યો ને ખુશખુશાલ દિલે હસતા હસતા ચોપાટ આગળ ચલાવી.

બીજી વાર ધડાકો, લોહીની નીકો અને પોતાના બીજા બેટાની આંખો! બાપ એ આંખોને ઓળખી ઓળખીને ચગદતો જાય છે; છૂટેલા ચારણપુત્રને આશીર્વાદ દઇ રમત ખેલતો જાય છે. એની આંખમાં આંસુ નથી; મ્હોંમાં નિઃશ્વાસ નથી; અંતરમાં ઉદાસી નથી.

એમ છ દીકરાની જીવનલીલા પૂરી થઇ ગઇ. પાદશાહના ચહેરા પરથી બધું નૂર ઉડી ગયું,

ત્યાં તો સાતમો ધડાકો થયો, અને દરબારના હા

આવી પહોંચી, બાપે એ કચરી નાખી. પણ ઓચીંતાં એની આંખોમાંથી બે આંસુ દડી પડયાં.

"બસ, ખલ્લાસ!" બાદશાહ ઉછળીને તાળીઓ પાડતો પોકારી ઉઠયો. "તમારી સખાવત ફોક ગઇ. પકડો એ સાતે ચારણોને, ને-ઉડાવી દો સાતેના ડોકાં!

વાળો રજપૂત ગરીબડો બનીને કહે કે "પાદશાહ! પહેલાં મારી કથા સાંભળી લ્યો. હું રોઇ પડયો, તે મારા દીકરાને માટે નહિ."

"ત્યારે?"

"આ નાનેરો બાળક મારો નથી. એ પરાયો દીકરો છે. મને વિચાર આવ્યો કે અરેરે! આ તો એક માણસનો જીવ ઉગારવા બીજા એક પરાયા બાળકને જ મરવું પડયું. મારે એક વધુ દીકરો હોત તો પારકા પેટની હત્યા ન થાત. એવા ખેદથી જ મારાથી રોઇ જવાયું. હું સૂરજની સાખે કહું છું."

"આ સાતમો દીકરો તમારો નહોતો?"

"સમજાવું. મારે છ જ દીકરા હતા. એક દિવસ પરોડીએ હું ગામને પાદર દિશાએ ગયો, ત્યાં એક બાળકનું રોવું કાને પડયું. જઇને જોઉં તો વડલાની પોલાણમાં તાજું જન્મેલું એક બચ્ચું સૂતેલું. એની ડોકમાં એક ચિઠ્ઠી બાંધેલી. ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું કે 'આ ચારણનો બાળક છે. એના બાપને જોશીએ કહેલું કે દીકરાનું મ્હોં જોઇશ તો આંધળો થઇશ. અમારૂં મવાડું આંહીં નીકળેલું. આંહીઆ બાળક અવતર્યો એટલે આંહી એને રેઢો મૂકીને જ અમે ચાલ્યાં જઇએ છીએ.× ચારણ છે, બચાવશો તો પુન્ય થશે." આ બાળકને હું ઘેર લાવ્યો. ઉછેરીને મોટો કર્યો. જગતે જાણ્યું કે એ મારો જ દીકરો છે. જહાંપનાહ, આજ

× હજુ પણ એ રેઢા મૂકાએલા ચારણ-પુત્રના વંશજો 'રેઢ' નામ ધરાવે છે.

રોઉં છું કારણ કે એક દીકરાની ખોટે આજ એ ન્હાનેથી ઉછેરેલા એક પારકા દીકરાનો પ્રાણ ગયો."

"શાબાશ! શાબાશ" ગભરાશો નહિ. નથી એ ચારણ મર્યો કે નથી મર્યો તમારો એકે ય દીકરો."

"અરે પાદશાહ, હવે મશ્કરી શીદ કરો છો?"

"પહેરગીર! સાતે દીકરાને હાજર કરો."

મેડી ઉપરથી સાતે દીકરા આવીને ઉભા રહ્યા.

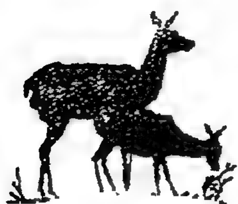
"ક્ષત્રિઅચ્ચા! પાદશાહ લોહીનો તરસ્યો નથી. એને કસોટી કરવી હતી."

ત્યારે આ આંખો કોની? મારા દીકરાને બદલે કોણ મર્યું?"

"સાત હરણાં."

"આજથી એ પરગજુ હરણાં મારે ને મારા તમામ વંશજનોને પૂજવાનાં પ્રાણીઓ બન્યાં.

કચેરીમાં પાદશાહે પિતા પુત્રોને ઉંચા સરપાવ બક્ષ્યા; તેની બેસુમાર તારીફ કરી; અને પાછા કાઠિયાવાડ વળાવ્યા.

ચાંપરાજ વાળો

મોડું ભળકડું હતું. હબસીના મોઢા જેવું અંધારું હતું. ક્યાંઇક ક્યાંઇક વિજળીના સળાવા થાતા હતા તેમાં ભાદરનું ડોળું પાણી કોઇ જોગણના ભગવા અંચળા જેવું દેખાતું હતું.

એ અંધારે જેતપૂર ગામમાં હાલ જ્યાં 'ચાંપરાજની ડેલી' નામે ઓળખાતો ખાંચો છે, ત્યાંની દરબારી દોઢીની નાની બારી ઉઘડી અને જુવાન *રજપૂત ચાંપરાજ વાળો જંગલ જવા નીકળ્યો. એક હાથમાં લોટલીઓ છે, બીજો હાથ બગલમાં દાબેલી તલવારની મૂઠ ઉપર છે, અને અંગે ઓઢેલો કામળો વરસાદના ઝીણાં ઝીણા ઝરમરીયા છાંટા ઝીલતો આવે છે.

એકાએક રજપૂત ભાદરની ભેખડ ઉપર થંભી ગયો. કાન માંડ્યા. આઘે આઘેથી કોઇ રોતું હોય ને ભેળું કોઇ ગાતું પણ હોય, એવા સૂર સંભળાય છે. કોઇ બાઇ માણસનું ગળું લાગ્યું.

"નક્કી કોઇક નિરાધાર બોન દીકરી!" એમ મનમાં બોલીને ચાંપરાજે પગ ઉપાડ્યા. તરવાર બગલમાંથી કાઢીને હાથમાં લઇ લીધી. કોટી છોડી નાખી. અવાજની દિશા બાંધીને એકદમ ચાલ્યો. થોડેક ગયો ત્યાં ચોકખું, ચોધાર રોણું સંભળાણું. વિજળીને સબકારે બે ઓળા વરતાણા.

---

* વાળા રજપૂતો વટલીને કાઠી થયા પહેલાંની આ વાત હોવાનો સંભવ છે.

"માટી થાજે ! કુકર્મી !" એવી હાકલ દેતા ચાંપરાજે નદીની પલળેલી ભેખડો ઉપર ગારો ખુંદતાં ખુંદતાં દોટ દીધી. નજીક ગયો ત્યાં ઉભો થઇ રહ્યો. કોઇ આદમી ન દીઠો. માત્ર તેજના બે ઓળા જ દેખ્યા. અંગ ચોકખાં ન દેખાણાં, પણ હતી તો અસ્રીઓ જ. એક ગાય છે ને બીજી રૂવે છે.

"કોણ ચાંપરાજવાળો કે ?" હસતા ઓળાએ મીઠે કંઠે પૂછ્યું.

"હા, તમે કોણ છો બાઇયું ? અટાણે આંહી શીદ કલપાંત કરો છો ?"

"ચાંપરાજ વાળા ! બ્હીશ નહિ કે ?"

"બ્હીઉં શીદ ? હું શુદ્ધ રજપુત છું."

"ત્યારે અમે અપસરાઉં છીએ,"

"અપસરાઉં ! આંહી શીદ ?"

"આંહી કાલ સાંજે જુદ્ધ થાશે. આ ભાદરમાં રૂધિર ખળકશે."

"તે ?"

"એમાં મોખરે બે જણ મરશે. પહેલો તારો ઢોલી જોગડો : ને બીજો તું ચાંપરાજવાળો. એમાં પેલા મરનાર સાથે આ મારી મોટેરી બેનને વરવું પડશે. એટલે ઇ કલપાંત કરે છે; ને બીજા મરનાર ચાંપરાજને મારા હાથની વરમાળા રોપવાની છે, તેથી હું ધોળ મંગળ ગાઉં છું."

ભળકડું વેગે વહી-જવા લાગ્યું ને બેય ઓળા સંકોડાવા મંડ્યા. રૂદનના સૂર અંધારામાં તૂટતા તૂટતા હીબકા જેવા બનવા લાગ્યા. થડક ! થડક ! થાતી છાતીએ ચાંપરાજ પૂછે છે: "હે અપસરા ! મારે પાદર જુદ્ધ કેવું ? મેં તો કોઇ હારે વેર નથી કર્યાં. વસ્તી ને રાજા વચ્ચે વ્હાલપ વર્તે છે."

"ચાંપરાજ ! આંહી દલીનું કટક ઉતરશે. હાલ્યું આવે છે માર માર કરતું. એક જણને પાપે તારૂં આખું પાટ રોળાય છે.'

"કોણ એક જણ ? શું પાપ ?"

"તારો મોચી : એને કો'ક જોગીએ રાજી થઈ વરદાન માગવાનું કહ્યું : કમતીઆ મોચીએ માગ્યું કે 'હું ચિંતવું તે હાજર થાય.' બોલે બંધાયલ જોગીએ તપસ્યા વેચીને એક દીવી ઉતારી મોચીને દીધી. કહ્યું કે 'જા' ગમાર! પ્રગટજે. ચાર દૂત નીકળશે. કહીશ તે કરશે. કૂડ માગીશ તો તારૂં નગર રોળાશે."

"પછી?"

"પછી તો ચાંપરાજ! મોચીડે મધરાતે દીવી પ્રગટી. ચાર દૂત નીકળ્યા. કામીએ માગ્યું કે દલ્લીની શાહજાદીને પલંગ સોતી આણો!"

ચાંપરાજના હૈયામાંથી અંધારે નિસાસો પડ્યો.

"પછી તો ચાંપરાજ! રોજ રાતે શેજાદીને પલંગ સોતી મગાવે. ફુલ જેવી શેજાદી ચામડાંની દુર્ગંધે જાગી જાય. મૃગલાં જેવી આંખો ઉઘાડીને ચકળ વકળ ડોળા ફેરવે. મુંઝાય. અકળાય. આંખ્યું મીંચી જાય. મોચક બ્હીને એનાથી અળગો રહે. ભળકડે પાછો પલંગ દલી પહોંચડાવે."

ભળકડું ભાંગવા લાગ્યું. ઓળા ઝાંખા થવા લાગ્યા. વાત-કહેનારીનો અવાજ ઉંડો બન્યો.

"એમ કરતાં ચાંપરાજ! છ મહિને શેજાદીનું શરીર સૂકાણું. હુરમે ફોસલાવી પટાવી બેટીને હૈયાની વાત પૂછી. દીકરીએ અંતરની વેદના વર્ણવી. પાદશાહને વિગત પાડી. પાદશાહે શીખવ્યું કે "બેટી! આજ પૂછતી આવજે : કયું ગામ : કયો રાજા : પોતે કોણ : ને નામ શું." એ પ્રમાણે તે દિવસની મધરાતે મોચીના ઘરમાં આળસ મરડીને શેજાદી બેઠા થઈ. પૂછ્યું. છ મહિને સુંદરી બોલી તેથી રાજી થઈને મોચીએ નામ ઠામ દીધાં. એ એંધાણે પાદશાહનું કટક ચડ્યું છે. કાલની રાતે આપણે બેય સુરાપરીમાં સંગાથે હશું, ચાંપરાજ! માટે હું આજ હરખભરી આઉં છું."

એ જ વખતે બીજા ઓળાએ જાણે કે ઝીંટીઆં પીખ્યાં, ચીસ પાડી, અને પરોઢિયાના ફુટતા તેજમાં બેયનાં અંગ ઓગળી ગયાં.

ભાદર રોતી રોતી વહેતી હતી. આભની હજારો આંખોમાંથી ઝીણાં ઝીણાં આસુડાં પડતાં હતાં. ચાંપરાજ આઘે આઘે મીટ માંડીને બેખડ ઉપર ઉભો હતો. અને સાદ પાડીને બોલતો હતો કે "રો-મા! રો મા! હું જોગડાને પહેલો નહિ મરવા દઉં!"

૨

પાઘડીનો આંટો લઇ જાણનાર એકેએક જેતપૂરીયો જુવાન ને ઘરડો રાજપૂત ડોઢીમાં હલકયો છે. શરણાઇઓ સીંધુડાના સેંસાટ ખેંચી રહી છે. અને તરવારો ઢાલ ધ્રૂસકાવતો ઝાંપડો જોગડો ઢોલી ઘૂમે છે. જુવાનોની ભુજાઓ ફાટે છે. કેસરીઆ રંગનાં રંગાડાં ઉકળે છે.

"ઇ મોચડાને બાંધીને ચીરી નાખો! ઇ કુકર્મીને જીવતો સળગાવી દ્યો!" દાયરાના જુવાનોએ રીડીયા કર્યા. પણ એ બધાને વારતો ચાંપરાજ ધીરે ગળે કહેવા લાગ્યો કે "બાપ! થાવાની હતી તે થઇ ગઇ. એમાં મોચીને માર્યે આજ કાંઇ જુદ્ધ અટકશે? અને ઇ તો ગામ બધાનું પાપ. રાજા ને રૈયત સહુનું પાપ. નીકર રજપૂતને ગામટીંબે કોઇને આવી કમત્ય સૂઝે જ કેમ? પણ હવે આ જોગડા ઢોલીનું શું કરવું છે?"

"બાપ ચાંપરાજ!" એના પિતા એભલવાળો બોલ્યા: "એ તો ગા વાળે ઇ અરજણ! વીર હોય ઇ અપસરાને વરે. એમાં નાત્ય જાત્ય ન જોવાય. મર જોગડો પેલો પોંખાતો. જેતપરને ઝાઝો જશ ચડશે."

"પણ બાપુ! ઓલી સોળ વરસની રંભા આજ ભળકડે કાંઇ રોતી'તી! બહુ જ વહરૂં રોતી'તી બાપુ! એનો માનખ્યો

ધૂળ મળશે. માટે કહું છું કે જોગડાને કોઠાની માલીકાર આજુનો દિ' પૂરી રાખીએ."

"ઇ તે કેમ બને ચાંપરાજ ભાઇ!" બીજા જુવાનોએ કહ્યું : "એનો તરઘાયો વગડ્યા વિના કાંઇ શરાતન થોડું ચડવાનું? બીજા હાથની ડાંડી પડયે કાંઇ માથાં પડે ને ધડ લડે થોડાં?"

"તો ચાંપરાજ, હું જુક્તિ સુઝાડું." એભલવાળાએ ધ્યાન પહોંચાડયું; "જોગડાને લઇ જાઓ કોઠાને માથે. ત્યાં એના ડીલને દોરડે બાંધી વાળો, હાથ છૂટા રાખો ને હાથમાં ઢોલ આપો. ઉંચે બેઠો બેઠો એ વગાડે, ને હેઠે ધીંગાણું ચાલે. પણ મજબુત બાંધજો. જોજો, તોડાવી ન નાખે."

"સાચી વાત છે બાપુની." કહીને જુવાનો અંગ કસવા લાગ્યા. કેસરીઆં લુગડાંનો ગટાટોપ બંધાઇ ગયો. પીઆલા જેવી તરવારો સજાઇ ગઇ. ઘાટા કસુંબા ઘોળાવા લાગ્યા અને "છેલ્લી વારની અંજળીયું બાપ! પી લ્યો! પાઇ લ્યો!" એવા પડકારા થયા.

તડકા નમ્યા. સૂરજ ઝુંખળો થાવા લાગ્યો. ગગનમાં ડમરી ચડતી દેખાણી.

*

"જો ભાઇ જોગડા! સામે ઉભું એ પાદશાહનું દળકટક. આપણા જણ છે પાંખા. જેતાણું આજ બોળાઇ જાશે. તુંને બાંધ્યો છે તે આટલા સારૂ. ભુજાઉં તોડી નાખજે, પણ તરઘાયો ચોભાવીશ મા! આ કોઠા સામાંજ અમારાં માથાં પડે ને ધડ લડે એવો ઢોલ વગાડયે રાખજે!"

શરાતને થરક! થરક! કમ્પતો જોગડો ઢોલી ચકચૂર-આંખે ચાંપરાજની સામે નિરખી રહ્યો. કસકસીને એની કાયા બંધાઇ ગઇ છે. ધ્રૂસાંગ! ધ્રૂસાંગ! ધ્રૂસાંગ! એની ડાંડી ઢોલ ઉપર પડવા લાગી. અને ડેલીમાંથી વાળા રજપૂતોનું કેસરીયું દળ દાંતમાં તરવાર લઇ હાથમાં ભાલા સોતું દોટ દેતું નીકળ્યું.

પણ ન રહી શકયો : જોગડો ઢોલી કોઠા માથે કસકસાટ બાંધ્યો ય ન રહી શકયો. કાયરને પણ પાણી ચડાવનારી એની એ ભુજાઓમાં કોણ જાણે કયાંથી જોમ ઉભરાણું. કોઠા નીચે બેય સૈન્યોની ઝાકાઝીક મંડાવાને હાં કે ઘડી બઘડી જાય છે, તરવારોનાં તોરણ બંધાઇ ગયાં છે અને રણઘેલૂડો ચાંપરાજ મોખરે ઘૂમી રહ્યો છે, ત્યાં આંહી જોગડાની ભુજાઓએ અંગ ઉપરના બંધ તોડી નાખ્યા. ગળામાં ઢોલ સાથે એણે ઉંચા કોઠા ઉપરથી ડીલનો ઘા કર્યો, અને સહુથી પહેલા એના પ્રાણ નીકળી ગયા. સહુથી પ્રથમ એને મરવાનું સરજેલું હતું તે મિથ્યા ન થયું.

* આગે છેલ્લી ઉઠતો, પેલી ઉઠયો પાંત
ભૂપામાં પડી ભ્રાંત ! જમણ અભડાવ્યું જોગડા !

[હે જોગડા ઢોલી ! તું તો નીચ કુળનો : અગાઉ તો તારે સહુથી છેલ્લી પંગતમાં જમવા ઉઠવાનું હતું. પણ આજ આ યુદ્ધ રૂપી જમણમાં તો તેં પહેલી પંગતમાં જ બેસીને તરવારના ઘા રૂપી જમણ-જમી લીધું. તેં તો ભૂપતિઓમાં ભ્રાંતિ પડાવી. તેઓનું ભોજન તેં અભડાવી નાખ્યું.]

જોગડો પડયો અને ચાંપરાજે સમશેર ચલાવી. કેવી ચલાવી ?

ખાંડા તણો ખડયે પોહવ ! પારીસો કીધો;
કર દીધા કલબે, આડા એભલરાઉત !

[એ રાજા ! તેં તો યુદ્ધક્ષેત્ર રૂપી જમણમાં ખાંડાંના ઝાટકા પિરસવા માંડયા, એટલું બધું પિરસણું કર્યું કે હે એભલના પુત્ર ! મુસલમાન જોદ્ધાઓ રૂપી જમવા બેઠેલા મહેમાનોએ હાંઉ ! હાંઉ ! કરી આડા હાથ દીધા; અર્થાત તેઓ તારા શૂરાતનથી ત્રાસી ગયા.]

---

* 'રસધાર ધારા ત્રીજીમાં ૧૪૨ મે પાને જોગડાની વાત આવે છે, તેમાં દુહા પૂરા આપેલા છે. એ અને આ બન્ને અંત્યજો એક જ કે જુદા જુદા, તે નક્કી થતું નથી. આંહી આપેલો દૂહો આ જોગડાને લાગુ પડે છે. પરંતુ બીજા દૂહાઓ તો કોઇ ઢેઢ કે ચમાર જાતિને લાગુ પડે તેવા છે, ઝાંપડાને નહિ.

"જય હો !" "જય હો !" એવી જય બોલાવીને ચારણ ઘોડે ચડયો. આખો દાયરો થંભી ગયો અને ચારણે દુહો કહ્યો.

કમળ વિણ ભારથ કીયો, દેહ વિણ દીધાં દાન,
વાળા ! એ વિધાન ચાંપા ! કેને ચડાવીએ !

[માથા વિના યુદ્ધ કર્યું અને દેહ વિના દાન દીધાં: એવાં બે દુર્લભ બિરદ અમે બોન કોને ચડાવીએ ચાંપરાજ વાળા ? એ તો તનેજ ચડાવાય.]

૪

મારવાડનો એક બારોટ ચાલતો ચાલતો જેતપુર આવી પહોંચ્યો. એભલ વાળા પાસે જઇને એણે સવાલ કર્યો કે "રજપૂત, હું માગું તે દેશો ? તમે તો દાનેશ્વરી ચાંપરાજના પિતા છો."

એભલવાળો બોલ્યા, " ભલે બારોટ ! પણ જોઇ વિચારીને માગજો હો !"

બારોટ કહેઃ "બાપ ! તમને પોતાને જ માગું છું."

એભલવાળાને અચંબો લાગ્યો. એ બોલ્યા કે "બારોટ, હું તો બુઢ્ઢો છું. મને લઇને તું શું કરવાનો હતો ? મારી ચાકરી તારાથી શી રીતે થશે ? તેં આ કઇ રીતની માગણી કરી ?"

બારોટે તો પોતાની માગણી બદલી નહિ, એટલે એ વૃદ્ધ દરબાર પોતાનું રાજપાટ ચાંપરાજથી નાનેરા દીકરાને ભળાવીને બારોટની સાથે ચાલી નીકળ્યા,

રસ્તે જતાં દરબારે પૂછ્યું કે " હે બારોટ ! સાચે સાચું કહેજો; આવી વિચિત્ર માગણી શા માટે કરી ?"

બારોટે હસીને કહ્યું: "બાપ, મારવાડમાં તેડી જઇને મારે તમને પરણાવવા છે."

એભલવાળા હસી પડ્યા ને બોલ્યા: "અરે ગાંડા, આ તું શું કહે છે? આટલી ઉંમરે મને મારવાડમાં લઇ જઇને પરણાવવાનું કાંઇ કારણ?"

બારોટ કહે: "કારણ તો એ જ કે મારે મારવાડમાં ચાંપરાજ વાળા જેવો વીર નર જન્માવવો છે, દરબાર!"

એભલવાળાએ બારોટનો હાથ ઝાલીને પૂછ્યું, "પણ બારોટ, તારી મારવાડમાં ચાંપરાજની મા જેવી કોઇ જડશે કે? ચાંપરાજ કોને પેટ અવતરશે?"

"કેવી મા?"

"સાંભળ ત્યારે જે વખતે ચાંપરાજ માત્ર છ મહિનાનું બાળક હતો, તે વખતે એક દિવસ હું રણવાસમાં જઇ ચડેલો. પારણામાં ચાંપરાજ સૂતો સૂતો રમતો હતો. એની માની સાથે વાત કરતાં કરતાં મારાથી જરાક અડપલું થઇ ગયું. ચાંપરાજની મા બોલ્યાં કે "હાં, હાં, ચાંપરાજ દેખે છે હો!"

"હું હસીને બોલ્યો: "જા રે ગાંડી, ચાંપરાજ છ મહિનાનું બાળક શું સમજે?"

"બારોટ, હું આટલું કહું છું, ત્યાં તો ચાંપરાજ પડખું ફેરવીને બીજી બાજુ જોઇ ગયો.

"હું તો રણવાસમાંથી બહાર ચાલ્યો આવ્યો. પણ પાછળથી એ શરમને લીધે ચાંપરાજની માએ અફીણ પીને આપઘાત કર્યો."

"બોલો બારોટ! આવી સતી મારવાડમાં મળશે?"

નિરાશ થઇને બારોટે કહ્યું: "ના."

"બસ ત્યારે, હાલો પાછા જેતપુર."

આઈ કામબાઈ

જાંબુડા ગામના ચારણો ઘોડાની સોદાગરી કરતા. આઠ મહિના દેશાવર ખેડી ખેડી ચોમાસું ઘરને આંગણે ગાળતા. કંકુવરણી ચારણીઆણીઓ દૂઝાણાં વાઝાણાં રાખીને ઘરનો વહેવાર ચલાવતી, ઉનાળાની શીળી રાતે રોજ રોજ રાસડે ઘૂમતી અને ગામનાં, ગામધણીનાં, રામનાં ને સીતાનાં ગીતો ગાતી કે

જામ ! તારૂં જાંબુડું રળીઆમણું રે
પરણે સીતા ને શ્રી રામ,
આવે રાઘવ કુળની જાન—જામ૦

પ્રભાતનો પહોર ઉગમણી દિશાને આંગણે કંકુડાં વેરે છે. જાંબુડા ગામની સીમ જાણે સોને ભરી છે. તે ટાણે કામબાઈ નામની જુવાન ચારણી કૂવાકાંઠે બેડું ભરે છે. કાળી કામળીમાં ગોરૂં મ્હોં ખીલી રહ્યું છે. ઉજાગરે રાતી આંખો હીંગળોભરી ભાસે છે. એની આંખો તો રોજ એવી રાતીચોળ રહેતી : લોકો કહેતા કે “ આઈ તો ચોરાશી લોબડીઆળી દેવીયું ભેળાં રાતે આભા-મંડળમાં રાસ માંડે છે., એટલે આઈની આંખ્યું રાતીયું રે’ છે. ”

"આઈ, આ જામ આવ્યો. આપણા નગરના ધણી. ગઢવાની ધાયેં એને આંતરે ગાંઠ્યું છે. જામનાં આદરમાન કરો આઈ."

"ખમા બાપ! મોક દિવાળી–" એટલું જ્યાં જુવાન ચારણી બોલે ત્યાં તો ઓસરીમાં ઢોલીઓ પડેલો તે નોકરે ઢાળ્યો અને નગરનો રાજા ઢાળ્યો તે પર બેસી ગયો. બેસીને બોલ્યો "ભાભી! દેવતા લાવજો. હોકો ભરીએ."

'ભાભી' શબ્દ સાંભળતાં તો ચારણીના માથામાં ચસકો નીકળ્યો. કોઈ કુહાડો જાણે લમણા પર પડ્યો. કોઈ દિવસ 'ભાભી' શબ્દ સાંભળવાનો એને અનુભવ નહોતો.

દેવતા દીધો. બીજી વાર "ભાભી" કહી દૂધ માગ્યું. કામબાઈની કાયા ધ્રુજતી ઊઠી. દૂધ દીધું. ત્રીજી વાર "ભાભી" કહી પાણી માગ્યું; અને ચારણીને એ વેણ ઠેઠ અંતરમાં ઉતરી ગયું;

આંહી ઢોલીએ બેઠેલ રાજાને રૂંવાડે રૂંવાડે કામ પ્રગટ થયો છે. વિકારના અંગારા બળે છે.

"લે બાપ! તારે જે જોતું'તું ઇ બધું." એમ અવાજ સંભળાયો. સન્મુખ આવીને ચારણી ઉભી રહી. કામળીમાં ઢાંકેલી એક થાળી હાથમાં લીધી છે. કાયા થર થર કાંપે છે. "લે! લે! લે ઝટ!" એમ ફરી ત્રાડ પડી.

"શું?" રાજા ચમકીને બોલ્યો.

"તારે જોતું'તું ઇ બધું." કહીને કામબાઇએ થાળી ઉઘાડી.

"અરરર! આઇ!" લાખાનો સાદ ફાટી ગયો. થાળીમાં કાપેલા બે થાનેલા (સ્તન) દીઠા.

"ના ના, ભૂલ્યો! આઇ નહિ, ભાભી!" ચારણી આંખો ધૂમાવતી હસવા લાગી. "લે! લે! લે!"

"એ આઇ! હું ભૂલ્યો. ઘર ભૂલ્યો." રાજાએ હાથ જોડયા.

"અરે હોય નહિ. આ લે! આ લે! આ લે!"

હું બેણી તું ભા, સગા! આહુનો સબંધ
કુવચન કાછેલા! કીયે અવગણે કઢીયું!

[હે રાજા! હું ચારણી એટલે બ્હેન: ને તું ક્ષત્રિય એટલે ભાઇ: ચારણ–રજપૂતો વચ્ચેનો આદિથી ચાલ્યો આવતો આ સંબંધ: છતાં હે કચ્છમાંથી આવેલ જાડેજા રાજા (કાછેલા)! તેં 'ભાભી' એવું કુવચન મારા કયા અપરાધે કાઢ્યું?]

સાંભળીને રાવ ભાંગ્યો. પાછળ થાળી સોતી ચારણીએ દોટ દીધી. "લેતો જા! બાપ લેતો જા!" એવા સાદ કરતી કામબાઇ પાછળ પડી અને ફરી દુહો કહ્યો:

સંચેલ ધન ચારણ તણાં, ઝરશે નહિ જસા!
અજરો રે' અસા લોઢું લાખણશીઅડા!

[હે જામ લાખા! આ તો ચારણનાં રૂપ રૂપી ધન: એ તને નહિ પચે, આ તો લોઢું કહેવાય. એનો તને અપચો થશે.]

જામ ઘોડો દોટાવ્યે જાય છે. નગરમાં પેસી જાય છે. પાછળ ચારણી પડી છે. એના મ્હોંમાંથી ત્રીજો દુહો ગાજે છે :

ચમકપાણ લોહ ઓગળદી, પાનંગ વખ પરાં,
અમરત ખાધે ન ઉતરે, ચારણ–લોહી બરાં !

[લોઢું ન ઝરે તો તેની ઓષધી ચમકપાણ નામનો પથ્થર છે. સાપના વિષનું ઓષધ અમૃત છે. પરંતુ અમૃત ખાવાથી પણ જેનું ઝેર ન ઉતરે તેવાં બુરાં તો ચારણનાં લોહી છે.]

નગરના મહેલમાં જામે સાંભળ્યું કે ચંડિકા સમી ચારણી હજુ તો શરીરના ટુકડા કરતી ને સીમાડે લોહી છાંટતી ચાલી આવે છે. રાજા સામા ગયા, મ્હોમાં તરણું લઇને બોલ્યા : "માતાજી, મને પારકાએ ભૂલાવ્યો. હવે ક્ષમા કરો.":

"હું તને માફ કરું છું. પણ એક વાત યાદ રાખજે. આ તારા મહેલની ઓતરાદી બારી કદિ ઉઘાડીશ નહિ."

*

બાર વરસ વીતી ગયાં. જામે બીજી વાર લગ્ન કર્યાં. નવાં રાણીની સાથે પોતે એક દિવસ મહેલમાં બેઠેલા છે.

રાણીએ પૂછ્યું: "દરબાર ! ઓતરાદી દસ્યેથી દરીઆના પવનની લ્હેરો આવે, રળીઆમણા દેખાવો જોવાય, છતાં એજ બારી શા માટે બંધ કરાવી છે ?"

"ત્યાં એક ચારણી બળી મુવાં છે. એની મના છે."

"કેટલો વખત થયો ?" "બાર વરસ."

હસીને રાણી બોલ્યાં: "અહોહોહો ! આજ બાર બાર વરસે કાંઇ એની મનાઇને ગણકારવાની હોય ?"

રાણીના આગ્રહથી એ બંધ બારીની ઇંટો કઢાવવામાં આવી. સામે જ દરીઆનો વિશાળ ખારો પાટ વરસાદના જળમાં ડુબેલો પડ્યો હતો. ચોમાસા સિવાયની ઋતુમાં એ ખારા વચ્ચે પરગામના કેડા પડતા. બરાબર જાંબુડાથી જે કેડો આવતો તે જ એ કેડો : પણ અત્યારે એ પાણીમાં ડુબેલો હતો. આઘે આઘે જાણે એ પાણી ઉપર આગ બળતી હતી.

જામ લાખાએ રાણીને બોલાવ્યાં. આંગળી ચીંધીને જામે રાણીને કહ્યું: "જુઓ રાણીજી, ઓલી જગ્યાએ પાણીની સપાટી ઉપર ભડકો બળે; બરાબર ત્યાં એ ચારણીઆણી બળી મરેલી."

પણ રાજા જ્યાં આંગળી ચીંધાડવા જાય, ત્યાં તો એ દૂર બળતી જ્વાળા આંગળીને ટેરવે ચોંટી. ઝડ! ઝડ! ઝડ! અંગ આખું સળગી ગયું. રાજા બળીને ખાખ થયો. ચારણોએ ગાયું :

ચારણ ને ચકમક તણી, ઓછી મ ગણયે આગ!
ટાઢી હોયે તાગ, (તોયે) લાગે લાખણશીયડા!

[હે લાખાજી જામ! ચારણની અંદર અને ચકમકની અંદર બેસુમાર અગ્નિ છુપાઇ રહ્યાં હોય છે. દેખાવમાં તો ચકમક ઠંડો છે પણ એની સાથે ઘર્ષણ થાય ત્યારે બાળીને ખાખ કરે તેવા તણખા ઝરે છે. તેવી જ રીતે આ વૃત્તાંતમાં પણ અબોલ અને ઠંડી કામબાઇની અંદર ઉંડાણે આગ બળતી હતી. કોઇ ન સમજે કે એ બાળી શકશે. છતાં ત્યાંથી છૂટીને એ તને વળગી, તને બાળી ભસ્મ કર્યો.]

રૂનો રાફ ન છેડીએ, જાગે કોક જડાગ!
જાગી જાડેજા સરે, કામઇ કાળો નાગ.

[કોઇ રાફડાને જુનો અને ખાલી સમજીને ઉખેળવો નહિ. કારણ કે એમાં કોઇક દિવસ ઝેરી સર્પ નીકળી પડે. જેવી રીતે ચારણ જ્ઞાતિરૂપી જુના રાફડામાંથી જાડેજાને માથે કામબાઇ કાળા નાગ શી જાગી.]

કટારીનું કીર્તન.

રાજકોટની રાજગાદી ઉપર મસ્તાના રાજા મેરામણજી રાજ કરે. એની જીભે ને લેખણે જાણે સરસ્વતી હાજરાહજૂર છે. કાવ્યકળાના તો પોતે સાગર: કચેરીમાં અમીર ઉમરાવો કરતાં પણ અદકાં આદરમાન કવિઓને આપે. પોતાની નાનકડી રાજસભામાં પોતે ચાર પાંચ કવિ-રત્નોને વસાવ્યાં હતાં: એક તો કવિ દલપતરામ, બીજા જૈન જતિ જીવણવિજય, ત્રીજો જેસો લાંગો ચારણ, ચોથો પાલો ચારણ, અને પાંચમો એક બાવો. એ પાંચ અને છઠ્ઠા પોતે: છએ મળીને 'પ્રવીણ-સાગર'નો પ્રેમ-ગ્રંથ લખ્યો. એ ગ્રંથમાં તો વ્યવહારનું ડહાપણ માત્ર વલોવી લીધું. શી કવિતા! શો વ્રજ ભાષાનો મરોડ! શી વિવિધ ભાત્યની વિદ્યા! અને શી વિજોગી નાયક-નાયિકાની હૈયાવીંધણ વાણી! પ્રવીણ-સાગર રચીને તો કવિઓએ હાથ ધોઇ નાખ્યા છે.

એક દિવસ રાજકોટને પાદર આજીને કાંઠે એક બાવો આવ્યો; ધૂણી ચેતાવી. ધીરેધીરે માણસોનો ઘેરો થવા માંડ્યો. ગંજેડી ભંગેડીઓ ગાંજો ભાંગ પીવા ટોળે વળવા માંડ્યા. રાખમાં રૂપીઆ પૈસા દાટીને બાવો ચમત્કારને નામે ચપટીઓમાંથી રૂપીઆ કાઢવા

લાગ્યો. નગરની ભોળી તેમજ નટખટ નારીઓ દોરા ધાગા કરાવવા આવતી થઇ.

એક દિવસ એ બાવાએ રાજની બે વડારણોને શીખવ્યું: "તમારા પઠાણ જમાદારની નવી વહુને અને મેરામણજી ઠાકોરને હીણો વહેવાર છે એવી વાત ફેલાવો તો તમને ન્યાલ કરી આપું."

હલકી વડારણો લાલચમાં પડી, ઠાકોરના માનીતા પઠાણ જમાદારના ઘરમાં જતી આવતી થઇ ને કૂડી વાત ફેલાવવા લાગી. વાતો સાંભળીને પઠાણ જમાદારને ઝેર ચડવા લાગ્યું.

આ બાવો કોણ હતો? મૂળ સોની હતો. એની સ્ત્રીને પઠાણ જમાદારે ઘરમાં બેસાડી હતી. સોની વેર વાળવા આવ્યો હતો.

એક દિવસ ઠાકોર મેરામણજી ગામમાં ફરવા નીકળ્યા છે. ગાડીની બાજુમાં પઠાણ ઘોડે ચડીને ચાલે છે. ઓચીંતી ગાડી પઠાણના ઘર પાસેથી નીકળી. પઠાણનો વ્હેમ વધ્યો.

વડારણો તો લાગ જોઇ પઠાણની મેડીએ પહોંચી ગઇ હતી. એણે મેળ મેળવ્યો. પઠાણની વહુને પૂછ્યું "બાપુને જોવા છે?"

"ના બાઇ, પઠાણ જાણે તો જીવ કાઢી નાખે."

"અમે આડી ઉભી રહીએ. તમે સંતાઇને જોઇ લેજો. બાપુ તો આપણા માવતર કહેવાય."

ગાડી નીકળી. ઉંચી બારીમાં બે વડારણો ઉભી છે. વચ્ચેથી પઠાણની વહુ જોવે છે. એમાં ઓચીંતી વડારણો બેસી ગઇ. પઠાણની વહુને ભાન આવે તે પહેલાં તો પઠાણની નજર ઉંચી પડી. એનાં મનમાં ડાઘ પડી ગયો. ઠાકોર ઉપર એની ખુની આંખ રમવા માંડી.

ગઢમાં જઇને ઠાકોરે સાંજની મશાલ વેળાની કચેરી ભરી. ભાઇબંધો પડખે જ બેઠા છે. બિરદાવળીઓ બોલાય છે. ત્યાં પઠાણ આવ્યો. 'આવો જમાદાર!' એટલું બોલી ઠાકોર જ્યાં

આદર આપે છે, ત્યાં તો પઠાણ કશા પણ ઓસાણ વગરના નિર્દોષને નિઃશસ્ત્ર ઠાકોર ઉપર તલવાર ખેંચીને ધસ્યો.

એકજ ઘડી—અને ઠાકોરના દેહ ઉપર ઝાટકો પડત.

પણ પાંપણનો પલકારો પૂરો થાય તે પહેલાં તો આડો એક હાથ દેખાણો. એક કટાર ઝબુકી. અને કટાર પડી. કયાં? પઠાણની પહોળી છાતીમાં. પડાક જેવડો પઠાણ પડ્યો. ઝબકેલાં માણસોને જાણે ફરીવાર જીવ આવ્યો.

ઠાકોરને બચાવનારો એ કટારીદાર હાથ કોનો હતો? જેસા-ભાઇ ચારણનો. ઠાકોર એને ભેટી પડ્યા :

"ગઢવી! તમે? મારા પ્રાણદાતા!"

"ખમા બાપને!" ગઢવી બોલ્યાઃ "હું નહિ, જોગમાયા."

"ગઢવી, રોણકી ગામ વંશપરંપરા માંડી આપું છું."

"શી જરૂર છે બાપ! આ કાયા પંડ જ તારે કણે કણે બંધાણી છે."

"પણ જેસા ગઢવી! એક રોણકી દીધે જીવની હોંશ પૂરી થાતી નથી. અંતરની માલીપા કાવ્યની છોળ્યું આવે છે."

એમ કહીને ઠાકોરે 'કટારીનું કીર્તન' પરબારું જીભેથી જ ઉપાડ્યું. શબ્દ આપોઆપ આવતા ગયા અને રૂડી રચના બંધાતી ગઇ.

[ગીત–સપાખરું]

૧

ભલી વેંડારી કટારી, લાંગા! એતા દી' કળાકા ભાણ!
  સંભારી કચારી માંડી હોવંતે સંગ્રામ;
હેમઝરી નીસરી વનારી શાત્રવાંકા હૈયા
  અજાળી આ માગે થારી દોધારી ઇનામ!

૨

પદ્વી અદ્વી આખરાંકી જમ્મદદ્વી કદ્વી પાર,
ઘસેડી શાત્રવાં હૈયે રાખવા ધરમ;
બંબોળી રતમ્માં થકી કંકોળી શી કઢી બા'ર
હોળી રમી પાદશારી નીસરી હરમ !

૩

અષાઢી બીજલી જાણે ઉતરી શી અણી બેર
મણિ હીરાકણી જડી નખારે સત્રાથ;
માળીએ હો મૃગાનેણી બેઠી છત્રશાળી માંય
હેમરે જાળીએ કદ્વી શાહજાદી હાથ !

૪

કરી વાત અખીઆત, અણી ભાત ન થે કણી,
જરી જાળીઆમાં તરી જોવે આંખ આંખ;
શાત્રવાંકા હીયા બીચ સોંસરી કરી તેં જેસા
ઇશરી નીસરી કે ના તીસરી શી આંખ !

૧. યુદ્ધકળામાં અતિ સમર્થ હે લાંગા ! આટલા દિવસ તેં કમરમાં કટારી બાંધી એ આજે સાર્થક થયું. આજ બરાબર સંગ્રામને વખતે જ એને તેં ઠીક યાદ કરી. શત્રુનું હૃદય ચીરીને સોંસરી બહાર નીકળીને તારી અજબ સુવર્ણ-જડિત બેધારી કટારી કેમ જાણે પોતાનાં પરાક્રમનું ઇનામ માગતી હોય, એવો દેખાવ થયો.

૨. તારી કટારી કેવી ? જાણે અઢી અક્ષરનો મારણ-મંત્ર !* જાણે જમર્ન. દાઢ ! તારો સ્વામી-ધર્મ સાચવવા તેં એને શત્રુની છાતીમાં ઘોંચીને આરપાર કાઢી. અને પછી જ્યારે લાલ લાલ લોહીથી તરબોળ બનાવીને તેં એને પાછી ખેંચીને બહાર કાઢી, ત્યારે એ કેવી દિસતી હતી ? જાણે હોળી રમીને લાલ રંગમાં તરબોળ બનેલી બાદશાહની કોઇ હુરમ બહાર નીકળી !

૩. કેવી ! કેવી એ કટારી ! અહો, જાણે અષાઢ માસની વીજળી આકાશમાં ઉતરી હોય ! અને લોહીથી રંગાઇને જ્યારે એ આરપાર દેખાઇ ત્યારે એવું લાગ્યું કે કેમ જાણે કોઇ મહેલને ઝરૂખે બેઠેલી મૃગ-નયની શાહજાદીએ લાલ હીરાથી જડેલા નખવાળો પોતાનો હાથ સોનાના જાળીઆમાંથી બહાર કાઢ્યો હોય !

૪. બીજા કોઇથી ન બને તેવી વાત આજે તેં કરી. ફરીવાર : કેવી ગે છે એ કટારી ? જાણે જાળીઆમાં બેઠી બેઠી કોઇ રમણી જરી જરી ઝાંખું ઝાંખું નિરખતી હોય; પતિની વાટ જોતી હોય ! અહો જેસા ! એમાંના એકેય જેવી નહિ; પણ એ તો શંકરની ત્રીજી પ્રલયકારી આંખ જેવી મને લાગી.

---

* એને શંકરનો મહામંત્ર કહેવાય છે. એ મંત્ર 'ચંડીજી' માં છે. એના બળથી ગમે તે માણસને મારી નાખી શકાય, એવું માનવામાં આવે છે.

સાંઈ નેહડી

અધરાત હતી. બારે મેઘ ખાંગા બની તૂટી પડ્યા હતા: જગતને જાણે બોળી દેશે એવા પાણી ઘેરી વળ્યાં હતાં. ઉંચે આભ ભાંગે તેવા કડાકા ભડાકા : અને નીચે મહાસાગરે માઝા મેલી હોય તેવું જળબંબાકાર : વચ્ચે ફક્ત ઉંચા ડુંગરાને પેટાળે નાનાં નેસડાં જ અનામત હતાં. અંધારે આશાના ઝાંખા દીવા ઘડી ઘડી એ નેસડામાંથી ટમટમતા હતા.

સમજદાર ઘોડો એ દીવાને એંધાણે એંધાણે ડુંગરા ઉપર નેસડાંની દિશા સાંધી રહ્યો છે. પોતાને ગળે બાઝેલો અસ્વાર જરીકે જોખમાઇ ન જાય તેવી રીતે ઠેરવી ઠેરવીને ઘોડો ડાબલા માંડે છે. વીજળીને ઝબકારે નેસડાં વરતાય છે. ચડતો, ચડતો, ચડતો ઘોડો એક ઝુંપડાની ઓસરી પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. ઉભીને એણે દૂબળા ગળાની હાવળ દીધી.

સૂસવાટા દેતા પવનમાં ઘોર અંધારે ઝૂંપડીનું કમાડ ઉઘડ્યું. અંદરથી એક કામળી ઓઢેલ અસ્ત્રી બહાર નીકળી. પૂછ્યું "કોણ ?"

જવાબમાં ઘોડાએ ઝીણી હાવળ કરી. કોઇ અસ્વારનો બોલાસ ન આવ્યો.

નેસડાની રહેનારી નિર્ભય હતી. ઢૂકડી આવી. ઘોડાના મ્હોં ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ઘોડાએ જીભેથી એ માયાળુ હાથને ચાટી લીધો.

"ફિકર નહિ! દીવો સારો સાખીઓ. ઈશ્વર પડે તો અંધારે ય ભાળે છે ને! ફિકર નહિ. આ સગ સૂતરની ભરેલી કૂડી કાયા બીજે ક્યાં કામ લાગશે? અને આ તો નડું છે. મારું પેટ છે. ફિકર નહિ."

જુવાન ચારણીએ પોતાનું શરીર એ ઠરેલા ખોળીઆની પડખે લાંબું કર્યું. કામળીની સોડ તાણી લીધી. પોતાની હુંફાળી ગોદમાં એ પુરૂષને શરીરનો ગરમાવો આપવા લાગી. ઈશ્વરની આંખ જેવો દીવો સ્થિર જ્યોતે જગતો રહ્યો.

ધીરે-ધીરે-ધીરે : ધબકારા વધ્યા. અંગ ઉનાં થવા લાગ્યાં, શરીર સળવળ્યું અને અસ્ત્રીએ ઉભી થઇ લુગડાં સંભાળ્યાં. ટોયલી ભરી ભરીને એ પુરૂષના મ્હોંમાં દૂધ ટોયું.

પુરૂષ બેઠો થયો. ચકળ વકળ ચારે બાજુ જોવા મંડ્યો. દીવાને અજવાળે એનું મ્હોં તેજ કરવા લાગ્યું. એની ઉંચી જાત અછતી ન રહી.

"હું ક્યાં છું? તમે કોણ છો બોન?"

"તું તારી-ધરમની બોનને ઘેર છો બાપ! બ્હીશ મા."

બાઈએ બધી વાત કહી. આદમી ઉઠીને એના પગમાં પડી ગયો. બાઈએ પૂછ્યું "તું કોણ છો ભા?"

"બોન, હું એભલવાળો."

"એભલવાળો? તળાજું? તું દેવરાજા એભલ?"

"હા બોન. એ પડે જ હું. દેવ-તો નથી, પણ માનવીના પગની રજ છું."

"તારી આ દશા, બાપ એભલ?"

"હા આઇ, મારી વસતી સાટુ : મુવો હોત તો ય લેખે હતો. સાત વરસે હું આજ મે વાળી શક્યો!"

"શું બન્યું'તું ભાઇ?"

"તળાજા માથે સાત દુકાળ પડ્યા આઇ! મારી વસતી ધા દેતી હતી. આભમાં ઘટાટોપ વાદળ : પણ ફોરું ય ન પડે.

એભલવાળાની વાત કહી સંભળાવી. ગામતરેથી આવતાં તુર્ત જ સ્ત્રીને આ પારકા માણસની વાતો ઉપર ઉભરા ઠલવતી દેખી ચારણને ઠીક ન લાગ્યું. એમાં વળી એને કાને પાડોશીએ ફુંકી દીધું કે "કોઇ પારકા મરદને તારી અસ્ત્રીએ સાત દિ' સુધી ઘરની અંદર હાંસેલો!"

ચારણના અંતરમાં વ્હેમનું વિષ રેડાઇ ગયું. પોતાની કંકુવરણી ચારણી ઉપર એ ટાણે કટાણે ખીજાવા મંડ્યો. છતાં ચારણી તો ચુપ રહીને જ બધાં વેણ સાંભળ્યે જતી. એને પણ વાતની સાન તો આવી ગઇ છે.

એક દિવસ ચારણ ગાય દોવે છે. ચારણીના હાથમાં વાછડું છે. અચાનક વાછડું ચારણીના હાથમાંથી વછૂટીને ગાયના આઉમાં પહોંચ્યું. ચારણ ખીજાયો. એની બધા દિવસની રીસ એ સમે બહાર આવી. ચારણીને એણે આંખો કાઢીને પૂછ્યું: "તારા હેતુને કોને સંભારી રહી છો?" હાથમાં શેલાયું (નોંજણું) હતું, તે લઇને એણે સાંઇના શરીર પર કારમો પ્રહાર કર્યો.

ચારણીના વાંસામાં ફડાકો બોલ્યો. એનું મ્હોં લાલચોળ બન્યું. થોડીવાર એ અબોલ ઉભી રહી. પણ એનાથી સહેવાયું નહિ દૂધના બોઘરામાંથી અંજળી ભરીને આથમતા સૂરજ સન્મુખ બોલી: "હે સૂરજ! આજ સુધી તો ખમી ખાધું. પણ હવે બસ! હદ થઇ. જો હું પવિત્ર હોઇશ તો આ દૂધને છાંટે છાંટે આને શરીરે રક્તપીત થજો." એમ કહીને એણે ચારણ ઉપર અંજળી મારી. મારતાં તો સમ! સમ! સમ! કોઇ અંગારા છંટાણા હોય તેમ ચારણને રોમે રોમે આગ થઇ. ભંભોલા ઉઠ્યા; ભંભોલા ફુટીને પરૂ ટપકવા લાગ્યું. ચારણ બેસી ગયો. નેહડીનાં નેણાં નીતરવા લાગ્યાં.

થોડા દિવસમાં તો ચારણનું શરીર સડી ગયું; લોહી શોષાઇ ગયું. આંસુ સારતી સારતી સાંઇ એ ગંધાતા શરીરની ચાકરી કરે છે. આખરે એક દિવસ એક કંડીઆમાં રૂનો પોલ કરી,

અંદર પોતાના સ્વામીના શરીરને સંતાડી, કંડીઓ માથા પર ઉપાડી સતી સાંઇ એકલી ચાલતી ચાલતી તળાજે પહોંચી.

રાજા એભલને ખબર કહેવરાવ્યા. રાજાએ બ્હેનને ઓળખી. આદર સત્કારમાં ઓછપ ન રાખી. પરંતુ બ્હેનની પાસે કંડીઆની અંદર શું હશે? કંડીઓ કેમ એક ઘડી પણ રેઢો મૂકતી નથી? છાનીમાની ઓરડામાં બેસીને કેમ ભોજન કરતી હશે? ઓરડાની અંદર એ ઝીણી ઝીણી વાતો કોની સાથે કરતી હશે?

એવી અનેક શંકાઓ રાજાને પડી, એકાંતે જઇને એણે બ્હેનના મનની વાત પૂછી.

બેને કંડીઓ ખોલીને એ ગંધાતા અને ગેગી ગએલા ચારણનું શરીર બતાવ્યું. એભલના મ્હોંમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો.

"બ્હેન બાપ! આ દશા?"

"હા બાપ! મારાં કરમ!"

ચારણીએ બધી વાત કહી સંભળાવી.

"હવે કાંઇ ઉપાય?"

"તેટલા માટેજ તારી પાસે આવી છું."

"ફરમાવો."

"બની શકશે?"

"કરો પારખું."

"ઉપાય એકજ છે, ભાઇ! બત્રીશલક્ષણા પુરૂષના લોહીથી આ શરીરને નવરાવું તો જ મારો ચારણ બેઠો થશે."

"વાહ વાહ! કોણ છે બત્રીશલક્ષણો? હાજર કરૂં."

"એક તો તું, ને બીજો તારો દીકરો અણો."

"વાહવાહ બોન! ભાગ્ય મારાં કે મારૂં રૂધિર આપીને હું તારો ચુડો અખંડ કરીશ."

ત્યાં તો કુંવર અણાને ખબર પડી. એણે દોટ દીધી. આવીને કહ્યું કે "બાપુ, એ પુણ્ય તો મનેજ લેવા દ્યો."

બાપે પોતાને સગે હાથે જ તલવાર ચલાવી. પેટના એકના એક પુત્રનું માથું વધેર્યું. ચારણીનો સ્વામી એ લોહીમાં સ્નાન કરીને સાજો થયો. એભલે પ્રાણ સાટે પ્રાણ આપીને કરજ ચૂકાવ્યાં.

આજ પણ સાંઇ નેહડીનો ટીંબો તળાજાથી થોડે આઘે ચારણોના બાબરીઆત ગામ પાસે ખડો છે. અને પિતા પુત્ર એભલ–અણો નીચેના દુહામાં અમર બન્યા છે.

સરઠો ! કરો વિચાર, બે વાળામાં કયો વડો ?
સરનો સોંપણહાર, કે વાઢણહાર વખાણીએ ?

[હે સોરઠનાં માનવી ! વિચાર તો કરો ? આ એભલવાળો અને અણોવાળો–બેમાંથી કોણ ચડે ! કોનાં વખાણ કરીએ ? શિર સોંપનાર બેટાને ? કે સગા દીકરાનું માથું સ્વહસ્તે વાઢી આપનાર બાપને ?]

શૂરવીરની સ્નેહરાત

પેલો પહોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ,
પિયુ કંટાળો કેવડો, ધણ કંકુની લોળ.

[મિલન–રાત્રિનો પહેલો પહોર છે. દીવા ઝળહળે છે. સ્વામી કાંટાળા કેવડા સરીખો સુંદર અને સુગંધીમય દિસે છે. સ્ત્રી જાણે કંકુમાંથી સર્જેલી પૂતળી લાગે છે.]

દૂજો પહોરો રેનરો, વધીઆ નેહ–સનેહ,
ધણ ત્યાં ધરતી હો રહી પિયુ અષાઢો મેહ.

[રાત્રિનો બીજો પહોર બેઠો. એ અજાણ્યાં યુગલ વચ્ચે પ્રીતડી વધી પડી. પત્ની તૃષાતૂર ધરણી સમ બની ગઇ, ને પિયુ આષાઢીલા મેઘ જેવો બની પ્રેમ-ધારા વરસવા લાગ્યો.]

ત્રીજો પહોરો રેનરો. દીવડા શાખ ભરે,
ધણ જીતી પિયુ હારિયો રાખ્યો હાર કરે.

[ત્રીજો પહોરે દીવાની સાક્ષી રાખીને પ્રીતિના ખેલ ખેલાયા. પત્ની જીતી ને પતિ હારી ગયો. હારેલા પતિને સ્ત્રીએ કબ્જામાં લીધો. શી રીતે? હૈયાનો હાર કરી લઇને.]

ચોથો પહોરો રેનરો, બોલ્યા કૂકડ કાગ,
ધણ સંભાળે કંચવો, પિયુ સંભાળે પાગ.

[ચોથે પહોરે તો પ્રભાત પડ્યું, કૂકડા ને કાગડા બોલ્યા. સ્ત્રીએ કાંચળી પહેરી, ને પતિએ પાઘડી બાંધી લીધી.]

પાંચમો પહોરો દિવસરો ધણ ઉભી ઘરબાર,
રૂમઝુમ રૂમઝુમ હો રહી ચૂડી કંકણ હાર.

[પાંચમે પહોરે, દિવસ વેળાએ પત્ની ઘરને બારણે ઉભી રહી. એના હાથની ચૂડીઓ, કંકણો અને ડોકના હાર રૂમઝુમાટ કરી રહ્યા છે.] 34327

છઠ્ઠો પહોરો દિવસરો, કરિયા જમ્મણ વાર,
તન ચોખા મન લાપસી, નેણાં ઘીની ધાર.

[છટ્ઠે પહોરે જમણ બનાવીને જમાડે છે. તન રૂપી ચોખા: મન રૂપી કંસાર: અને તેમાં આંખોનાં અમી રૂપી ઘીની ધાર પિરસાય છે.]

સાતમો પહોરો દિવસરો, પિયુજી વાડિયે જાય,
પિયુજી લાવે અંબફળ, ધણ ઘોળે પિયુ ખાય.

[દિવસને સાતમે પહોરે પતિ ફુલવાડીમાં જાય છે. ત્યાંથી કેરીઓ લાવે છે. સ્ત્રી કેરીઓ ઘોળતી જાય છે, ને પતિ ચૂસતો જાય છે.]

આઠમો પહોરો દિવસરો ચડી દીવડલે વાટ
ધણ મરકે ને પિયુ હસે ફેર બિછાવે ખાટ.

[આઠમો પહોર બેઠો. દીવા પેટાયા. પત્ની મરક! મરક! મલકી રહી છે, ને પતિ હસે છે. ફરીવાર સેજ પથરાય છે.]